



**MAKÜ**  
BURDUR MEHMET AKİF ERSOY ÜNİVERSİTESİ

# OGUZHAN

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ  
Journal of Social Sciences

CİLT-VOLUME:3 SAYI-ISSUE: 2 ARALIK-DECEMBER 2021

## Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Adına Sahibi

*On behalf of Burdur Mehmet Akif Ersoy University*

**Prof. Dr. Adem KORKMAZ**

### Editör Kurulu

*Editorial Board*

#### Baş Editör

*Editor-in-Chief*

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖZMEN

#### Editörler

*Editors*

Assoc. Prof. Neringa SLAVINSKAITÉ  
Vilnius Gediminas Technical University

Doç. Dr. Osman AKIN  
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi

Dr. Sc. Almir MARIĆ  
Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru

Dr. Öğr. Üyesi Hakan ACAR  
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Ali UYSAL  
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi

Öğr. Gör. Behiç ÇETİN  
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi

### Bilim Danışma Kurulu

*Advisory and Scientific Committee*

**Prof. Dr. Adem KORKMAZ** - Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, **Prof. Dr. Adnan DÖNMEZ** - Akdeniz Üniversitesi, **Prof. Dr. Başak ATAMAN** - Marmara Üniversitesi, **Prof. Dr. Belkıs ÖZKARA** - Afyon Kocatepe Üniversitesi, **Prof. Dr. Berrin ONARAN** - Dokuz Eylül Üniversitesi, **Prof. Dr. Birgül KUTLU BAYRAKTAR** - Boğaziçi Üniversitesi, **Prof. Dr. Can Deniz KÖKSAL** - Akdeniz Üniversitesi, **Prof. Dr. Cemal ZEHİR** - Yıldız Teknik Üniversitesi, **Prof. Dr. Hasan DAĞ** - Kadir Has Üniversitesi, **Prof. Dr. Hayrettin USUL** - İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, **Prof. Dr. Himmet KARADAL** - Aksaray Üniversitesi, **Prof. Dr. İbrahim Atilla ACAR** - İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, **Prof. Dr. İsmail BEKÇİ** - Süleyman Demirel Üniversitesi, **Prof. Dr. Lütfihak ALPKAN** - İstanbul Teknik Üniversitesi, **Prof. Dr. Mehmet KARACA** - Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, **Prof. Dr. Mehmet KARAGÜL** - Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, **Prof. Dr. Murat KAYALAR** - Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, **Prof. Dr. Muazzez BABACAN** - Boğaziçi Üniversitesi, **Prof. Dr. Nejat BASIM** - Başkent Üniversitesi, **Prof. Dr. Nezihe Figen ERSOY** - Anadolu Üniversitesi, **Prof. Dr. Nilüfer KOÇAK** - Dokuz Eylül Üniversitesi, **Prof. Dr. Nuri ÖMÜRBEK** - Süleyman Demirel Üniversitesi, **Prof. Dr. Oya ERDİL** - Gebze Teknik Üniversitesi, **Prof. Dr. Osman BAYRİ** - Süleyman Demirel Üniversitesi, **Prof. Dr. Ramazan ERDEM** - Süleyman Demirel Üniversitesi, **Prof. Dr. Selahattin KARABINAR** - İstanbul Üniversitesi, **Prof. Dr. Süleyman UYAR** - Alanya Alaattin Keykubat Üniversitesi, **Prof. Dr. Süleyman YÜKÇÜ** - Dokuz Eylül Üniversitesi, **Prof. Dr. Durmuş ACAR** - Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, **Prof. Dr. Erdoğan GAVCAR** - Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, **Prof. Dr. Erkan POYRAZ** - Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, **Prof. Dr. Erman COŞKUN** - Sakarya Üniversitesi, **Prof. Dr. Ferda Erdem** - Akdeniz Üniversitesi, **Prof. Dr. Fatma Neval GENÇ** - Adnan Menderes Üniversitesi, **Prof. Dr. Feriştah SÖNMEZ** - Adnan Menderes Üniversitesi, **Prof. Dr. Feyzullah EROĞLU** - Pamukkale Üniversitesi, **Prof. Dr. Umut AVCI** - Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, **Prof. Dr. Vedat EKERGİL** - Anadolu Üniversitesi, **Prof. Dr. Yusuf KADERLİ** - Adnan Menderes Üniversitesi, **Prof. Dr. Yücel BOZDAĞLIOĞLU** - Adnan Menderes Üniversitesi, **Prof. Dr. Mustafa Zihni TUNCA** - Süleyman Demirel Üniversitesi

### Dizinler / Indexing



## BU SAYININ HAKEMLERİ

*Academic Referees of This Issue*

**Prof. Dr. Alaeddin YALÇINKAYA**

**Prof. Dr. Mehmet Emre GÜLER**

**Prof. Dr. Mustafa LAMBA**

**Prof. Dr. Selma KARATEPE**

**Doç. Dr. Alptekin ULUTAŞ**

**Doç. Dr. Burcu ORALHAN**

**Doç. Dr. İbrahim YALÇIN**

**Doç. Dr. Mustafa ÖZKAN**

**Doç. Dr. Oğuzhan ERDOĞAN**

**Doç. Dr. Yasin DÖNMEZ**

**Dr. Öğr. Üyesi Berat ÇİÇEK**

**Dr. Öğr. Üyesi Gökhan KALAĞAN**

**Dr. Öğr. Üyesi Hasibe Gül SEVİNÇ**

**Dr. Öğr. Üyesi Hikmet DEMİRCİ**

**Dr. Öğr. Üyesi Mehmet MÜLAZIMOĞLU**

**Dr. Öğr. Üyesi Muharrem AVCI**

**Dr. Öğr. Üyesi Nematollah AGHABALAEI FANID**

## İÇİNDEKİLER

### ARAŞTIRMA MAKALELERİ RESEARCH ARTICLES

TÜRKİYE'DE ÖĞRENCİLERİNİN ÜNİVERSİTE SEÇİMİNİ ETKİLEYEN FAKTÖRLERİN DEĞERLENDİRMESİ: BİR AHP UYGULAMASI

EVALUATION OF FACTORS AFFECTING THE UNIVERSITY SELECTION OF STUDENTS IN TURKEY: AN AHP APPLICATION ..... 91-98

**Adem BABACAN**

GÖK TANRI İNANCI VE ŞAMANİZM'DE KULLANILAN KARTAL FIGÜRÜNÜN KİMLİĞİ ÜZERİNE BAZI DÜŞÜNCELER

SOME THOUGHTS ON THE IDENTITY OF THE EAGLE FIGURE USED IN THE TENGRI BELIEF AND SHAMANISM ..... 99-113

**Sait ŞAHİN**

COVID-19 SALGINININ BANKA PERFORMANSLARINA ETKİSİNİN SECA YÖNEMİYLE DEĞERLENDİRİLMESİ

EVALUATION OF THE EFFECT OF THE COVID-19 OUTPUT ON BANK PERFORMANCES WITH THE SECA METHOD..... 114-124

**İlknur Ülkü ARMAĞAN, Aşkın ÖZDAĞOĞLU, Murat Kemal KELEŞ**

ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE KAMU VE SİVİL TOPLUM KURULUŞLARININ STRATEJİK İŞBİRLİĞİ: TİKA FAALİYETLERİ ANALİZİ

STRATEGIC COOPERATION OF PUBLIC AND CIVIL SOCIETY ORGANIZATIONS IN INTERNATIONAL RELATIONS: TİKA ACTIVITIES ANALYSIS. .... 125-149

**Yüksel DEMİRKAYA , Ferhat ÇELİK**

ETİK KODLAR KÜLTÜRLERE GÖRE DEĞİŞİR Mİ? AMERİKA, ALMANYA VE JAPONYA'DAN ÖRNEKLER

DO ETHICS CODES VARY BY CULTURE? SAMPLES FROM AMERICA, GERMANY AND JAPAN ..... 150-157

**Erman KILINÇ**

İŞ SAHİBİNİN BEDEL ÖDEME BORCU, BERCUN İHLALİ, İLAVE İŞ VE İLAVE BAĞIMSIZ BÖLÜM YAPILMASI  
DUTY OF BUSINESS OWNERS PAYMENT, VIOLATION OF DEBT, ADDITIONAL WORK AND ADDITIONAL INDEPENDENT SECTION .... 158-171

**Zekeriya AKIN**

SAĞLIK TURİZMİ KAPSAMINDA MEDİKAL TURİZMDE ÖNE ÇIKAN SAĞLIK UYGULAMALARI

A REVIEW ON THE SOCIALLY GOOD AND RIGHT IN THE CONTEXT OF A HISTORICAL DICHOTOMY: DO KANT'S "DUTY" AND CICERO'S "OBLIGATION" MEAN THE SAME THING? ..... 172-180

**Mehmet ORPAK, Özlem KOÇ**

### DERLEME MAKALELERİ REVIEW ARTICLES

KAMU YÖNETİMİNDE KAMUOYU DENETİMİNİN ARAÇLARI

MEANS OF PUBLIC CONTROL ON PUBLIC ADMINISTRATION..... 181-196

**Nazlı NALCI ARIBAŞ**

SAĞLIK TURİZMİ KAPSAMINDA MEDİKAL TURİZMDE ÖNE ÇIKAN SAĞLIK UYGULAMALARI

HEALTH TOURISM PROMINENT IN MEDICAL TOURISM WITHIN THE SCOPE OF HEALTH PRACTICES ..... 197-216

**OĞuz ÇAM, Hakkı ÇILGINOĞLU**

Geliş Tarihi / Received : 07.04.2021/ 04.07.2021

Kabul Tarihi / Accepted : 20.11.2021/ 11.20.2021

Araştırma Makalesi - Research Article



## TÜRKİYE'DE ÖĞRENCİLERİNİN ÜNİVERSİTE SEÇİMİNİ ETKİLEYEN FAKTÖRLERİN DEĞERLENDİRMESİ: BİR AHP UYGULAMASI

### EVALUATION OF FACTORS AFFECTING THE UNIVERSITY SELECTION OF STUDENTS IN TURKEY: AN AHP APPLICATION

Adem BABACAN<sup>a</sup>

**ÖZ:** Meslek seçimi; bireyin, değişik meslekler içinden en iyi yapabileceğini tasarladığı faaliyetleri içeren ve bireyin en fazla seviyede tatmin sağlayacağını düşündüğü bir mesleğe yönelmesidir. Önlisans ve Lisans seviyesinde meslek belirleyen üniversite eğitimi ve buna bağlı olarak üniversite seçimi bu bakımdan önem kazanmaktadır. Avrupa Birliği Eğitim ve Öğretim 2010 çalışma programından güncellenen ve geliştirilen Eğitim ve Öğretim 2020 programına göre; "2020'ye kadarki dönemde Avrupa iş birliğinin birincil hedefleri: (a) tüm vatandaşlarının kişisel, sosyal ve mesleki başarı ve memnuniyetlerini, (b) demokratik değerleri, sosyal uyumu, aktif vatandaşlığı ve kültürlerarası diyalogu sağlamayı amaçlayarak üye ülkelerin eğitim ve öğretim sistemlerinin gelişimini desteklemek olarak belirlenmiştir". Bu bakış açısı gelişen toplumlarda bireylerin en önemli vazifelerinden biri mesleğini ve mesleği için eğitim alacağı üniversiteyi seçmesidir. Araştırma, öğrencilerin üniversite seçimlerini sistemli olarak yaptıklarını kabul etmektedir. Böylece üniversite tercihlerini etkileyen faktörlerin önem seviyelerinin belirlenmesi önem taşımaktadır. Bu önem kıt kaynaklar göz önüne alındığında daha da belirgin hale gelir. Bu doğrultuda üniversiteler ayrılan bütçe paylarının planlanmasına olanak tanır. Bu çalışmada Cumhuriyet Üniversitesi ve Gazi Üniversitesinde 400 kişilik son sınıf öğrencilerine uygulanacak anketi ile öğrencilerin tercih kriterleri Analitik Hiyerarşi Prosesi (AHP) yöntemi ile üniversite seçimini belirleyen kriterler ağırlıklandırılmıştır.

**Anahtar Kelimeler :** *Analitik Hiyerarşi Prosesi (AHP), Üniversite Seçimi, Çok Kriterli Karar Verme.*

**ABSTRACT:** Choosing a profession is the orientation of the individual to the profession that includes the activities that s/he can do best among different professions and that s/he thinks will provide the highest level of satisfaction. In this context, university education, which determines the professional preferences of individuals at associate and undergraduate levels, and accordingly, the choice of the university to study in is of great importance. According to the Education and Training 2020 program which is updated and developed from the European Union Education and Training 2010 work program; The primary objectives of European cooperation in the period up to 2020 are: (a) the personal, social and professional success and satisfaction of all its citizens, (b) to support the development of the education and training systems of the member states by aiming to ensure democratic values, social cohesion, active citizenship and intercultural dialogue. One of the most important duties of individuals in societies with this point of view is to choose their profession and the university where they will be educated for their profession. The research is based on the assumption that students make their university choices systematically. Thus, it is important to determine the importance levels of the factors affecting university preferences. This importance becomes even more apparent when considering scarce resources. This allows the budget allocations for universities to be planned more efficiently. In this study, the questionnaire to be applied to 400 senior students at Cumhuriyet University and Gazi University and the criteria for choosing the university were weighted with the Analytical Hierarchy Process (AHP) method.

**Keywords:** *Analytic Hierarchy Process (AHP), University Selection, Multi Criteria Decision Making.*

<sup>a</sup>  0000-0002-7349-7033, Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri Bölümü, adem.babacan@gmail.com

## 1. GİRİŞ

İnsanların meslek edinmelerinin yolu bir eğitim almalarından geçer. Bu eğitimin en önemli bölümünü üniversiteler oluşturmaktadır. Bu yüzden tüm devletler üniversitelere ve buralardaki eğitime önemli kaynaklar ayırmaktadır. Türkiye’de her ilde en az bir üniversite bulunmaktadır. 2018 Yükseköğretim Kurumları Sınavı'na (YKS) Temel Yeterlilik Testi'ne (TYT) 2 milyon 381 bin 590 aday, Alan Yeterlilik Testleri'ne (AYT) 2 milyon 19 bin 664 aday, Yabancı Dil Testi'ne (YDT) ise 131 bin 448 aday başvurmuştur. 1,749,144 kişi tercih yapma hakkı kazanmıştır. Üniversitelerde açılmış bulunan 839,490 kontenjana tercih yapan 710,982 kişi yerleşmiştir. Sadece devlet üniversitelerinde 131,955 kontenjan boş kalmıştır. Sayının yüksekliği üniversite seçim kriterleri problemini hem üniversitelerin etkinliği hem de kişisel olarak seçim bakımından önemli hale getirmiştir.

1981-1982 eğitim-öğretim yılında, 19 Devlet üniversitesi ile akademiler ve Milli Eğitim Bakanlığına bağlı enstitüler ve yüksekokullar ile devletleştirilen özel yüksekokullar mevcuttu. 1981’de, Yükseköğretimde yerleşme oranı %13 idi. Aynı yıl öğrenci sayısı 237.369 ve öğretim elemanı sayısı 20.917 idi (Ataünal, 1993; Tekeli, 2010).

2018-2019 Öğretim yılı itibariyle, Türkiye’de 129 Devlet, 73 Vakıf Üniversitesi ve 5 Vakıf MYO olmak üzere toplam 207 Yükseköğretim kurumu (<https://istatistik.yok.gov.tr/>) mevcuttur. Yine bu yıl için yükseköğretimde yerleşme oranı %36, öğrenci sayısı 2.829.430 ön lisans, 4.420.699 lisans, 394.174 yüksek lisans, 96.199 doktora olmak üzere 7.740.502 kişidir. Öğretim elemanı sayısı 167.388’dir. Bu sayılar yükseköğretim sistemimizin, büyük ve kompleks bir yapısını sergilemektedir. 2009 yılında %54,2 ile en yüksek yerleşme oranını yakalayan Türkiye’deki yükseköğretim bu yıldan sonra oransal düşüş yaşansa da sayısal olarak artışını 2015 yılına kadar sürdürmüştür. 2015 yılında yerleşme oranı %46,2 ye düşmüş ancak yeni kayıt yaptıran öğrenci sayısı 983.090 olmuştur. Toplam öğrenci sayısı ise 6.689.185 olmuştur. 2010 yılında başlayan oransal düşüşe ek olarak 2015 yılında başlayan sayısal düşüş yükseköğretimde öğrenci yerleştirmede bir şeylerin değişmeye başladığının göstergesidir. Bu çalışmada öğrencilerin üniversite tercihlerini etkileyen kriterlerin belirlendi. Daha sonra bu kriterlerin tercih oluşturmadaki ağırlıklarının belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu tercihler içerisinde yaşam yeri ile ilgili bir kriter de yerleştirildi. Böylece yaşam yeri tercihleri ile üniversite seçimi de ilişkilendirilmeye çalışıldı.

**Tablo 1.** Yıllara Göre Yükseköğretim Sayıları

Yıllar	Toplam Başvuran	Toplam Yerleşen	Oran (%)	Toplam Öğrenci Sayısı	Toplam Öğretim Elemanı Sayısı	Mezun Öğrenci Sayısı
2001	1.471.197	455.913	31,0	1.656.018	66.750	-
2002	1.817.590	614.125	33,8	1.882.630	70.012	-
2003	1.593.831	506.637	31,8	1.935.886	74.134	-
2004	1.897.196	574.867	30,3	2.062.896	77.065	-
2005	1.844.891	607.994	33,0	2.299.421	79.555	-
2006	1.678.326	590.533	35,2	2.407.330	82.350	-
2007	1.776.427	626.425	35,3	2.484.794	86.522	-
2008	1.645.416	833.532	50,7	2.876.778	95.605	-
2009	1.450.582	786.677	54,2	3.477.940	97.923	-
2010	1.587.866	763.516	48,1	3.768.212	102.682	-
2011	1.759.403	789.169	44,9	4.303.550	108.462	-
2012	1.895.478	865.631	45,7	4.923.940	115.798	-
2013	1.924.547	877.787	45,6	5.472.521	142.437	688.437
2014	2.086.115	922.275	44,2	6.062.886	148.903	801.498
2015	2.126.681	983.090	46,2	6.689.185	156.168	802.822
2016	2.256.367	961.864	42,6	7.198.987	151.763	804.435
2017	2.265.844	825.397	36,4	756.0371	158.098	845.859
2018	2.381.412	857.240	36,0	774.0502	166.225	-

İnsanoğlu yaradılışı gereği karşılaştığı sorunlar için içgüdüsel olarak karar verebilmektedir. İçgüdüsel olarak hem somut kavramlar hakkında hem de soyut kavramlar hakkında da karar verilebilmektedir. Ayrıca, soyut kavramlar hakkında verilen karar aşamasında sezgisel kararlar yer almaktadır. Bu durum bireyden bireye farklılık gösterebilmektedir. AHP sayesinde çoğu yaklaşımda incelenmesi güç ya da mümkün olmayan kararları etkileyen bu soyut kavramlar incelenebilmekte ve uygun çözüm için yaklaşım sunabilmekte olduğu görülmektedir (Güngör, Büyüker, 2005: 22). Saaty'e göre AHP; çok sayıda kriter barındıran karmaşık problemlerin çözüme ulaşabilmesi için kullanılan bir seçim tekniğidir. Karar problemlerinde başarıya ulaşabilmek için önemli olan problemi zorlaştıracak karmaşık kararlardan ziyade doğru matematiğe ihtiyaç olduğunu söylemiştir. AHP'yi geliştirmek için karmaşık problemlerin çözümü ve karmaşık kararların verilebilmesi için çalışmalarda bulunmuştur. Bu bağlamda AHP karmaşık, fazla bireyli, fazla kriterli ve fazla dönemli problemleri hiyerarşik olarak oluşturup göstermektedir. AHP aktif olarak, çok sayıda problemin çözümünde kullanılan bir karar verme yöntemi olmakla birlikte karar vericiler tarafından ülke problemlerinde ve pek çok dalda karşı karşıya kalınan farklı sorunların çözümünde kullanılmaktadır (Keçek, Yıldırım 2010: 196). AHP; karar vericilere problem çözümünde yardımcı olmak için amaç, ana kriterler ve alt kriterlerden oluşan bir hiyerarşik yapı sunma fırsatı sağlamaktadır (Günden, Bülent, 2008: 68).

AHP yönteminden faydalanarak karar verici, belirlenen kriterler ve bu kriterlerin subjektif önem derecelerine göre karar seçeneklerini seçme ve sıralama fırsatı sunmaktadır. AHP yöntemini diğer yöntemlerden ayıran üstün özelliği, hedefe ulaşmada karar vericinin seçim sürecine öznel etkileri katmasına imkan sağlamasıdır (Sarıçiçek, 2001: 34).

AHP genel olarak nesnel ve kişisel bütün kriterlere ikili karşılaştırma uygulayarak değerlendiren ve bu kriterlerin birbirlerine göre üstünlüklerini tespit ederek önem sıralarını belirten bir karar verme tekniği olarak tanımlanabilir (Göksu, 2008:19). Yapılan ikili karşılaştırmalar yönünden, karşılaştırılan iki kriterden hangisinin tercih edilebilirliği önem seviyelerine göre araştırılmaktadır. Belirlenen tercihler sayısal olarak değerlendirilmesi esasına dayanmaktadır. AHP karar verme sürecinde olan birey için en iyi alternatifi belirlemektedir. Bu durum ile seçenekler arasında sıralama yapmaya da imkân vermektedir. Bu yöntem kolay kullanılabilir olması, basit uygulanabilir olması ve hem nicel hem de nitel faktörleri dikkate alması nedeniyle çok karmaşık problemlerde bile kolaylıkla uygulanabilmektedir. Ayrıca, AHP esnek ve kolay uygulanabilir olması yönüyle karar vericiye çok büyük bir kolaylık sağlamaktadır (Güner, 2005:18).

AHP'de ilk adım problemin hedef, kriter ve alt kriter seçeneklerinin hiyerarşik olarak oluşturulmasıdır. AHP yaklaşımının amaca ulaşabilmesi için her bir kriterin subjektif önemi hakkında, karar vericinin seçtiği kararları almaktadır. AHP'nin bir sonraki adımında ise, karar vericiye her bir karar seçeneği için, işaret edilecek öncelik veya tercihlerin her bir ölçüte nasıl katılacağını sormaktadır. Son aşamada ise AHP'nin tamamlanabilmesi için ana kriterler ve alt kriterler arasında ikili karşılaştırmalar yapılarak öncelik değerleri oluşturulur.

Konut seçiminde (Babacan, 2017), otomobil seçiminde (Babacan, Göktolga, Sağır, 2018a) kuruluş yeri seçiminde (Ömürbek, Üstündağ, Helvacıoğlu, 2013), akıllı telefon seçiminde (Babacan, Erilli, Delibaş, 2018b; Erinci, Sulak, 2014), iş seçimi (Göktolga, Gökalp, 2012), Bireysel Emeklilik Şirketlerinde (Göktolga, Karakış, 2018), cep telefonu seçiminde (Babacan, 2018) ve benzeri birçok alanda AHP başarı ile uygulandı. Bu çalışmada AHP öğrencilerin üniversite seçimi problemine uygulanmıştır.

## **2. YÖNTEM**

Bu çalışmada 2015 yılında Cumhuriyet Üniversitesi ve Gazi Üniversitesinde 400 kişilik son sınıf öğrencilerine anket uygulanmıştır. Öğrencilerin tercih kriterleri bir Çok Kriterli Karar Yöntemi olan Analitik Hiyerarşi Projesi (AHP) yöntemi ile ağırlıklandırılmıştır. Böylece üniversite seçimi yaparken dikkat ettikleri kriterlerin değerlendirmesi yapılmıştır.

Günümüzde birçok ÇKKV metodolojisinin geliştirilmesinde önemli miktarda hesaplama gerektirmektedir (Figuera, Greco, Ehrgott, 2005: xxxv). Daha iyi kararlar vermek için yapmamız gereken şey düşüncüyü tüm yönleriyle şeffaflaştırıp formüle etmektir. Karar verme, bir kararın alternatiflerini sıralamak için kullanılan birçok ölçüt ve alt kriter içerir.



Kriterler fiziksek olmayabilir aynı zamanda alternatiflerin sıralamak için bir rehber görevi görecektir ölçüleri olmayabilir. Alternatiflerin önceliklerini ağırlandırmak ve arzu edilen sıralamayı yapmak için tüm kriterleri probleme eklemek, kriterlerin kendileri içinde öncelikler oluşturmak zorlu bir görevdir.

Kararlarda somut olmayan kriterlerin ölçümü uzun süredir insan anlayışına ters gelmiştir. Oysa, matematik, her şeye eksi sonsuzdan artı sonsuzluğa sayılar atanabileceğini ve gerçeğin tüm matematiksel modellemesinin eksenler ve geometri kullanarak bu şekilde tanımlandığını varsayar. Somut olmayan şeyler problemin içine girdiği zaman daha büyük bir güven sağlamak için somut değerler türeterek yargıları kullanılabilir. Bu yönüyle Analitik Hiyerarşi Süreci yöntemi büyük kolaylık sağlar.

Saaty daha önceden bilinen nominal, ordinal, oran ve aralık ölçeklerine ek olarak düzey ölçeğini (Absolute scala) tanımladı. Bu ölçekte  $x=x$  özdeşlik dönüşümü altında  $x$  değişmezdir. Saaty, matematikçi ve bilişsel nöropsikolog Stanislas Dehaene (1997) The Number Sense Introspection adlı kitabında, 1'den 9'a kadar olan sayıların anlamını zihinsel olarak keskin bir biçimde gösterilebileceği önermesini kullanarak aşağıdaki ölçeği geliştirdi.

**Tablo 2.** Önem Dereceleri Tablosu (Saaty, 1980:54)

PUAN	TANIM	AÇIKLAMA
1	Eşit Derecede Önemli	Her iki faktör aynı öneme sahip.
3	Orta Derece Önemli	Tecrübe ve yargılara göre bir faktör diğerinden biraz daha önemli
5	Kuvvetli Derecede Önemli	Bir faktör diğerinden kuvvetle daha önemlidir
7	Çok Kuvvetli Derecede Önemli	Bir faktör diğerine göre yüksek derecede kuvvetle tercih edilmektedir.
9	Mutlak Derecede Önemli	Faktörlerden biri diğerinden çok yüksek derecede önemlidir
2,4,6,8	Ara Değerleri Temsil Etmektedir	İki faktör arasındaki tercihte küçük farklar olduğunda kullanılır.
<b>Karşılıklı Değerler</b>	$i, j$ ile karşılaştırırken bir değer ( $x$ ) atanmış ise; $j, i$ ile karşılaştırılırken atanacak değer ( $1/x$ ) olacaktır.	

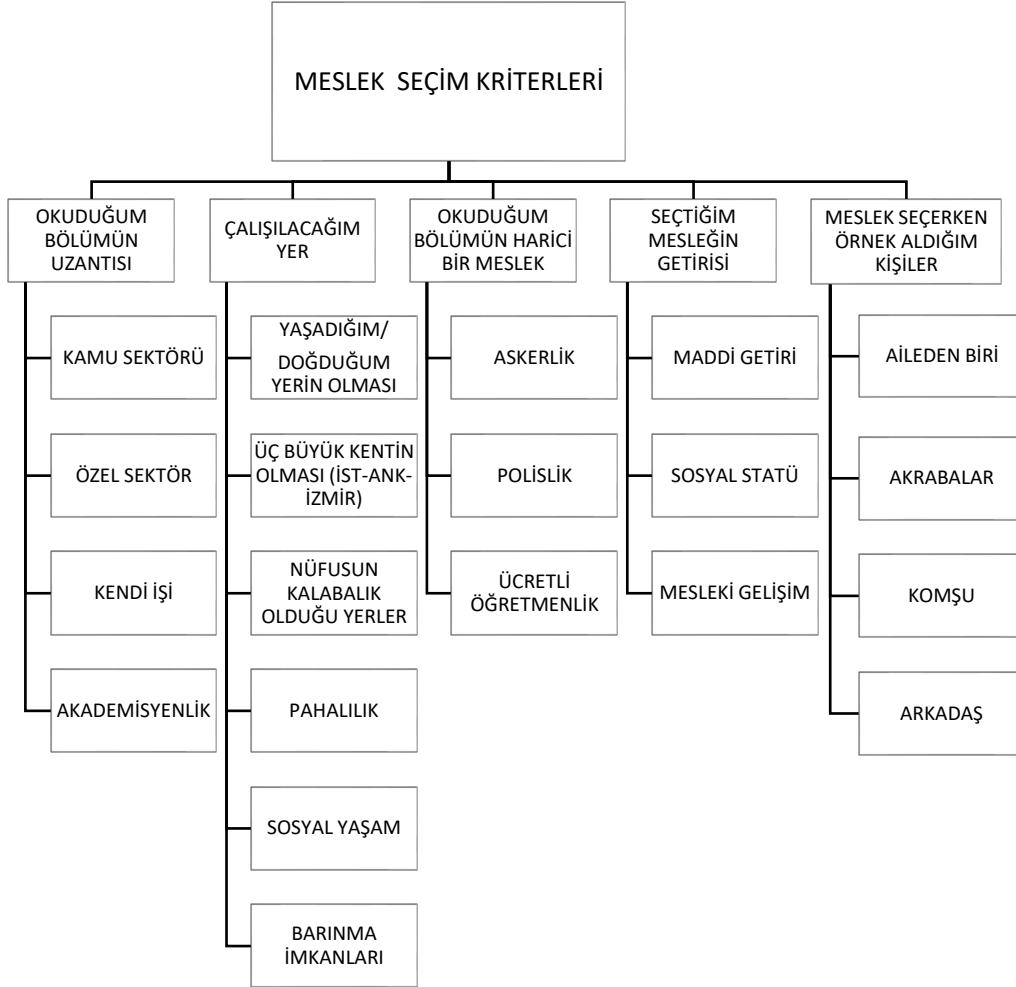
AHP'de ilk adım, amaç doğrultusunda faktör ve alt faktörlerin belirlenerek hiyerarşinin kurulmasıdır (Şekil 1). Hiyerarşi, karmaşık yapılar karar verme problemlerinin sebep-sonuç ilişkilerinin açıklanmasına ve problemin daha iyi anlaşılmasına imkan tanır. Oluşturulan hiyerarşide amaç, üst hiyerarşide bulunan kriter ile alt hiyerarşide bulunan kriter arasında olan etkinin belirlenmesidir. Bir hiyerarşi oluştururken dikkat edilecek hususlar şunlardır (Saaty 1990:16):

- Elemanlar değişime duyarlılığını kaybetmeyecek şekilde problem temsil edilmelidir,
- Problemin çevresi dikkate alınmalıdır.
- Çözüme katkı sağlayacak konu veya faktörler belirlenmelidir.
- Problemlerle ilgili katılımcılar belirlenmelidir.
- Ayrıntılı bir hiyerarşi tasarımı için öneriler şunlardır:
- Genel hedef belirlenmelidir.
- Genel hedefin alt hedefleri belirlenmelidir.
- Genel hedefin alt hedeflerini gerçekleştirmek için kriterler belirlenmelidir.
- Her bir kriterin altındaki kriterler belirlenmelidir.
- Konuyla ilgili kişiler belirlenmelidir.
- Kişilerin amaçları belirlenmelidir.
- Kişilerin politikaları belirlenmelidir.
- Alternatifler veya sonuçlar belirlenmelidir.

- En çok tercih edilen sonucu seçme ve karar verme veya vermemenin fayda ve maliyeti karşılaştırılmalıdır.
- Marjinal değerleri kullanarak fayda/maliyet analizi yapılmalıdır.

Excel ile yapılan uygulamada ana kriterler ve alt kriterler için hesaplanan tutarlılık oranlarının 0,10’dan küçük olduğu bulunmuştur. Bu yüzden karşılaştırmalardaki tutarsızlıkların kabul edilebilir ve anket verilerinin güvenilir olduğu söylenebilir.

Şekil 1. Meslek Seçim Kriterleri Ana Hiyerarşisi



Hiyerarşiler ve kriterler belirlendikten sonra karar matrisleri oluşturulur. Yapılan anket hiyerarşilerin karara matrisini oluşturmak için kullanıldı. Aşağıda birinci hiyerarşi karar matrisi verildi. Karar matrisi sonrasında karşılaştırmalara imkan sağlamak için birimsizleştirme işlemi yapılır. Bu işlem için normalizasyon işlemi kullanılır.

Tablo 3. Genel Özellikler Karar Matrisi

	OBU	ÇY	OBH	SMG	MSÖK
OBU	1,00	1,26	2,09	0,48	1,17
ÇY	0,79	1,00	2,26	0,58	1,76
OBH	0,48	0,44	1,00	0,31	0,66
SMG	2,08	1,72	3,18	1,00	2,11
MSÖK	0,85	0,57	1,51	0,47	1,00

$A_{norm.}$  matrisinin elemanları olan  $b_{ij}$ 'ler aşağıdaki gibi hesaplanır.

$$b_{ij} = \frac{a_{ij}}{\sum_{i=1}^n a_{ij}}$$

**Tablo 4.** Normalize Matris

	OBU	ÇY	OBH	SMG	MSÖK
OBU	0,19	0,25	0,21	0,17	0,17
ÇY	0,15	0,20	0,22	0,20	0,26
OBH	0,09	0,09	0,10	0,11	0,10
SMG	0,40	0,34	0,32	0,35	0,31
MSÖK	0,16	0,11	0,15	0,17	0,15

Öncelikler Vektörü hesabı için normalize edilmiş matrisin satır elemanlarının ortalaması hesaplanır.

$$W_{ij} = \frac{\sum_{j=1}^n b_{ij}}{n}$$

**Tablo 5.** Genel Özellikler Matrisi Öncelikli Vektörü ( $W_{genel}$ )

	Öncelikler Vektörü (W)
OBU	0,20
ÇY	0,21
OBH	0,10
SMG	0,35
MSÖK	0,15

Tablo 5’de AHP ilk hiyerarşisinde bulunan kriterlerin ağırlıkları elde edildi. Saaty ve Vargas’a göre bir matristen öncelikler vektörü elde etmek için sonsuz sayıda yol vardır. Fakat bu tutarlılık hesabı için kullanılması gereken özdeğer formülü  $Aw = \lambda w'$  dir.  $w = (w_1, w_2, \dots, w_n)$  olmak üzere matris karşılaştırmalı aşağıdaki gibidir (Saaty, 1982: 8).

$$A * w = \begin{bmatrix} \frac{w_1}{w_1} & \frac{w_1}{w_2} & \dots & \frac{w_1}{w_n} \\ \frac{w_2}{w_1} & \frac{w_2}{w_2} & \dots & \frac{w_2}{w_n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ \frac{w_n}{w_1} & \frac{w_n}{w_2} & \dots & \frac{w_n}{w_n} \end{bmatrix} * \begin{bmatrix} w_1 \\ w_2 \\ \vdots \\ w_n \end{bmatrix} = \lambda * \begin{bmatrix} w_1 \\ w_2 \\ \vdots \\ w_n \end{bmatrix}$$

$\lambda_{maks} \geq n$  'dir.  $\lambda_{maks}$ ,  $n$ ' ye ne kadar yakınsa o kadar yüksek tutarlılık vardır denir. Çoğunlukla karşılaştırmalardan az miktarda olsa tutarsızlık söz konusu olacağından elde edilecek sonuç;

$\lambda_{maks} \geq n$  şeklinde gerçekleşecektir. Literatürde  $\lambda_{maks}$  kullanılarak hesaplanan tutarlılık oranı CR'nin kabul edilebilir en büyük oran 0,10 olduğu belirtilmektedir.

$$CR = \frac{CI}{RI} \quad \text{ve} \quad CI = \frac{\lambda_{maks} - n}{(n-1)} \quad \text{ile hesaplanır. RI ise Random İndenkstir.}$$

Çalışmamızda CR = 0,0089 ile 0,1'den küçük çıktığı için modelin tutarlı olduğu ifade edilebilir.

### 3. BULGULAR VE YORUM

Öğrenciler için meslek seçimi, farklı meslekler arasından en iyi yapabileceğini düşündüğü faaliyetleri kapsayan ve kendisine maksimum düzeyde doyum sağlayacağına inandığı bir hayat tarzı seçimidir. Gelişmiş bir toplumda bireyin en önemli gelişim görevlerinden biri mesleğini seçmesidir. Bu seçimi yaparken önemli olan, bireyin sahip olduğu özellikleri en çok gerektiren ve beklentilerini en iyi biçimde karşılayacak olanı seçebilmesidir. Meslek seçimi aynı zamanda bu meslek eğitimi için üniversite

seçimini de etkileyen bir süreçtir. Bu etki ise üniversitelere yatırım yapanlar için dikkat çeken bir olgu olmalıdır. Bu sebeple meslek seçim kriterleri ve bu kriterlerin ağırlıklandırılması önem kazanmaktadır.

Meslek seçim kriterlerinde için mesleğin maddi getirisi %35,22 ile ilk sıradadır. İkinci sırada ise yaşayacağı yer %21,89 ile gelmektedir. Üçüncü sırada %19,1 ile okuduğum bölüm ile ilgili meslek seçerim ağırlıklandırılmıştır. Meslek seçerken bir başkasını örnek alarak seçim yapmanın ağırlığı ise %14,53 ve son sırada ise okuduğum bölüm harici meslek seçim ağırlığı %9,24 olarak hesaplanmıştır. Ağırlığı yüksek olan ilk üç kriter incelendiğinde mesleğin getirisi ve sonrasında bu getirinin harcanacağı yer dikkat çekmektedir. Üçüncü kriterde bunu desteklemektedir.

2015 yılına kadar üniversiteye giren öğrenci sayısı artarken bu yıldan sonraki senelerde kontenjanlar bulunmasına rağmen üniversiteye kayıt yaptıran öğrenci sayıları azalmaya başlamıştır. Bu azalmalar büyük şehirlerde ve kıyı kentlerinin dışındaki şehirlerde açıkça görülmektedir. Bu ağırlıklar anketin yapıldığı yıl dikkate alındığında üniversitelere giren öğrenci sayısının azalmaya başlamasını açıklamaktadır.

Büyük şehirler dışında kalan şehirlerdeki üniversiteler, mesleki olarak getirisi yüksek olan bölümler açmanın yanında öğrencilerin sosyal yaşamlarına yönelik iyileştirici tedbirler de almalıdırlar. Aksi takdirde her geçen yıl daha az öğrenci ile eğitim verme durumu ile karşılaşılabilir.

### KAYNAKÇA

- Ataünal A., (1993). Cumhuriyet Döneminde Yükseköğretimdeki Gelişmeler, Ankara. DAYM Matbaası
- Babacan A., (2017). Analitik Hiyerarşi Süreci ve Bir Uygulama: Konut Seçimi, V. Türk Dünyası Araştırmaları, IJOPEC Publication Limited, p.174-185.
- Babacan A., Göktolga Z. G., Sağır S. (2018a). Car Selection Using AHP and Topsis Method. 1st International Conference on New Approaches in Social Science and Humanities April 20-22, Antalya, Turkey
- Babacan A., Erilli N. A., Delibaş M.B. (2018b). Mobile Phone Selection Using AHP And Promethee Method. 5th International Conference on Social Sciences and Education Research April 20-22, Antalya-TURKEY
- Erinci F., Sulak H. (2014). Analitik Hiyerarşi Proses ile Akıllı Telefon Seçimi, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi C.19, S.4, s.225-239.
- Figuera J., Greco S., Ehrgott M. (2005). Multiple Criteria Decision Analysis, State of the Art Surveys, Springer, New York
- Günden C., Bülent M. (2008). Çiftçilerin Temel İşletmecilik Kararlarının Öncelik ve Destek Alma Açısından Analizi, Tekirdağ Ziraat Fakültesi Dergisi, 5(2), 67-80.
- Güner, H (2005). Bulanık Ahp ve Bir İşletme İçin Tedarikçi Seçimi Problemine Uygulanması, Pamukkale Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli.
- Güngör İ., Büyüker İ. D. (2005). "Analitik Hiyerarşi Yaklaşımı ile Otomobil Seçimi", ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 1, Sayı:2, 21-33
- Göktolga Z. G., Gökalp B. (2012). İş Seçimini Etkileyen Kriterlerin ve Alternatiflerin Ahp Metodu ile Belirlenmesi, C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 13, Sayı 2, 71-86
- Göktolga Z. G., Karakış E. (2018). Bireysel Emeklilik Şirketlerinin Finansal Performanslarının Bulanık AHP ve VIKOR Yöntemi ile Analizi, C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 19, Sayı 1, 92-108
- Göksu, A. (2008). Bulanık Analitik Hiyerarşik Proses ve Üniversite Tercih Sıralamasında Uygulanması, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta.
- Keçek G. Yıldırım E. (2010). Kurumsal Kaynak Planlama (Erp) Sisteminin Analitik Hiyerarşi Süreci (Ahp) ile Seçimi: Otomotiv Sektöründe Bir Uygulama", Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, C:15, S:1, 193-211. 196
- Ömürbek, N. Üstündağ S., Helvacıoğlu Ö.C. (2013) Kuruluş yeri seçiminde analitik hiyerarşi süreci (AHP) kullanımı: Isparta bölgesinde bir uygulama. Yönetim Bilimleri Dergisi, Cilt 11, Sayı 21, S 101-116.
- Saaty, L.T. (1980), The Analytic Hierarchy Process, Mcgraw-Hill Comp. U.S.A.
- Saaty, L. T. (1982) Decision Making for Leaders; The Analytical Hierarchy Process for Decisions in a Complex World, Belmont, CA:

- Saaty, L. T. (1990). How To Make A Decision. The Analytic Hierarchy Proses, European Journal Of Operational Research, Cilt 48, Sayı 1, 1-26.
- Sarıççek İ, Dağdeviren M., Yüzügüllü N. (2001). Bir İşletmede Tedarikçi Seçimine Yönelik Bir Model Ve Uygulaması, Osmangazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi, Cilt 14, Sayı 1, S.1-18, 2001
- Tekeli, İ. (2010). Tarihsel Bağlam içinde YÖK ve Yükseköğretimin tarihi. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Geliş Tarihi / Received : 04.05.2021 / 05.04.2021

Kabul Tarihi / Accepted : 29.10.2021 / 10.29.2021

Araştırma Makalesi - Research Article



## GÖK TANRI İNANCI VE ŞAMANİZM'DE KULLANILAN KARTAL FİĞÜRÜNÜN KİMLİĞİ ÜZERİNE BAZI DÜŞÜNCELER

### SOME THOUGHTS ON THE IDENTITY OF THE EAGLE FIGURE USED IN THE TENGRI BELIEF AND SHAMANISM

Sait ŞAHİN<sup>a</sup>

**ÖZ:** İnsanlığın var oluşuyla yaşanan olayları anlama-anlatma, kayıt altına alma çabaları yazı dilinden önce şekil ve figürler çizerek aktarımı sağlamıştı. İnsanlar bu şekil ve figürleri etraflarında bulunan hayvan figürlerinden ve bizlerin hayal edemeyeceği mitoloji figürlerinden yola çıkarak tarih sürecinde sık kullanılmıştır. Gök Tanrı ve Şamanizm inançlarının önemli figürlerinden olan kuş figürleri, Türk mitolojisinde ve sanat kültüründe önemli yer edinmiştir. Bu kuşlar içinde kartal, Altay-Türk destanı, Maaday-Kara destanı ve Manas destanı gibi birçok destanda türeme mitolojisiyle bağlaşılmıştır. Kadim Türk milletinin eşsiz tarihi ve mitolojisi oldukça eskiye dayanmakla birlikte zengin bir içeriğe sahiptir. Kartal, Türk milletlerini ve Türk mitolojisini derinden etkileyerek birçok destanda Türklerin var oluş, dünyaya geliş mitolojilerinde yer edinmiştir. Bu makalenin amacı ve önemi, kartal figürünün incelenmesi sonucunda Türk mitolojisinde ve Türk inançlarından Gök Tanrı ve Şamanizm inançlarındaki yeri ve önemi araştırılacaktır. Kartal figürünün ne anlama geldiği, kullanım amacı, neyi temsil ettiği gibi konular aydınlatılmaya çalışılacaktır. Araştırmada Çince-Türkçe kaynaklardan faydalanılarak nitel veri toplama yöntemiyle tarihsel yöntem beraber kullanılmış ve bu yöntemlerden elde edilen veriler tartışmaya açılmıştır.

**Anahtar Kelimeler :** *Türk Mitolojisi, Kartal Figürü, Gök Tanrı İnanç, Şamanizm.*

**ABSTRACT:** By the existence of humanity, efforts to record and understanding-telling the experienced events have been started to transfer by drawing shapes before written language. People used these figures and shapes in the process of history based on the animal figures around them and the mythological figures that we could not imagine. Bird figures, one of the important figures of Tengri and Shamanism beliefs, have gained an important place in Turkish mythology and art culture. Among these birds, Eagle has been associated with the mythology of derivation in many epics such as the Altai-Turkish epic, the Maaday-Kara epic and the Manas epic. The unique history and mythology of the ancient Turkish nation have dated back to old times and also have a rich content. Eagle has been the subject of the mythologies of the existence and birth of Turks in many epics by deeply affecting Turkish nations and Turkish mythology. The aim and importance of this article, in the result of the examination of the eagle figure the place and importance of its in the belief of the Tengri and Shamanism, which has taken place in Turkish beliefs and mythology will be investigated. Issues such as what the eagle figure means, its intended use and what it represents will be tried to be enlightened. In the research, using Chinese-Turkish sources, qualitative data collection method and historical method were used together, and the data obtained from these methods were opened to discussion.

**Keywords:** *Turkish Mythology, Eagle Figure, Sky God Belief, Shamanism.*

<sup>a</sup>  0000-0003-4115-7461, Öğr. Gör., Girne Amerikan Üniversitesi, Beşeri Bilimler Fakültesi, Çin Dili ve Edebiyatı Bölümü, sait\_sahin46@hotmail.com

## 1. GİRİŞ

İlk çağlardan itibaren avcı toplumların hayatında hayvanların önemli oldukça fazladır. Şanlıurfa Göbekli Tepe’de bulunan hayvan figürlerinin tarihi, günümüzden 11.600 yıl öncesine kadar uzanmaktadır. Göbekli Tepe’de bulunan figürler bize insanların Neolitik çömlek döneminde bile bu mitoloji kavramlarına oldukça merak ve ilgi duyduklarını göstermektedir. Yazı dilinden önce kullanılan bu aktarım yönteminde her hayvan figürünün farklı anlamlar ifade etmek için kullanıldığı ortaya çıkmaktadır. İnsanlar yaşadıkları olayları ve düşüncelerini, kemiklere veya kayalara, şekil ve hayvan figürleri çizerek anlatmaya, aktarım sağlamaya çalışmışlardır. Bu şekil ve figürlerin ne anlama geldiği ve hangi inançları temsil ettiği, günümüz bilim dünyasında hala merak edilen konulardan olmuştur. Bu şekil ve figürler mitoloji bilim dalı çerçevesinde incelendiğinde, bizlere oldukça çarpıcı ve anlamlı bilgiler sunmaktadır. Bu sebeple önce mitoloji konusu incelenerek hayvan figürlerinin kullanımı etkileyen mitolojik sebepler ve inanç konuları üzerinde durulacaktır.

Mitoloji, gerçekleri aklın alamayacağı bir biçimde yansıtan dil ve düşüncenin bütün imkânlarını bir araya getirmekle varlığın oluşumunun, ilkel toplumların bu varoluş sürecinde yerinin ve kaosu kozmosa dönüştüren mutlak gücün öyküsüdür (Bayat, 2010, s. 12). *Mitoloji* kelimesi Türkçe’de *söylen bilim* veya *söylence bilim* olarak ifade edilir (Bayat, 2010, s. 118-119). Gardner’e göre mitoloji, tabiat varlıkları ile olaylarına, kişilik verme sureti ile anlatma şeklidir (Ögel, 2010, s. 1). Yunan veya Roma dönemlerinde ortaya çıkan bu mitoloji kavramları günümüz dünyasında en bilindik mitoloji olayları olarak kabul edilmektedir. Bu olayların gerçekten yaşanıp yaşanmadığı hakkında kesin bilgiler bulunmamaktadır. Biz bunları tarih sürecinde sözlü veya yazılı olarak atalarınızdan bizlere bırakılan birer miras, kahramanlık, mitoloji efsaneleri olarak ele almaktayız.

Mitolojiyi sadece Yunan ve Roma mitolojisiyle sınırlandırmak da doğru değildir. Yunanlardan önce yaşamış Sümer, Babil, Hint, Asur milletlerine ait mitlerin Yunan mitolojisiyle benzerliği ortadadır. Bu durumda daha önce söz konusu olan mit ve mitoloji hikâyelerini sadece kendi milletlerine mal etmeleri tarihsel bir yanılıdır. Tarih sürecinde neredeyse bütün milletlere özgü türeme mitolojisi ortaya çıkmıştır. Bu milletlere ait değerler, inançlar, kahramanlıklar ve benzeri unsurlar milletlerin yaşadıkları olaylar karşısında, insanlar tarafından kayıt altına alınmış veya sözlü olarak aktararak o milletlere ait mit ve mitoloji değerleri bir araya getirilmiştir. Bu bağlamda dünyada 200 milyondan fazla Türk milletinin mitolojisini oluşturan Türk mitolojisi, dünyada bilinen en köklü zengin mitolojilerden biri olma özelliğine sahiptir. Tarihte Türklerin birçok şekil ve hayvan figürüne doğaüstü güç ve mahiyet anlamları yüklenerek temsil ettiği kùtlere bağlı olarak iyi veya kötü anılan inançlarla ruhsal bir bağ kurulduğu görülür. Bu mitoloji kavramları Türklerin inancını, kültürünü ve yaşam biçimini doğrudan etkileyen en önemli felsefi düşsel arka planı oluşturmaktadır. Türk milletinin ortaya çıkışından bu yana atalarımızın kahramanlıkları, tarihsel değerleri, var oluş mitolojileri nesilden nesil aktararak bir tür söylem – aktarım bilimi haline gelmiştir. Yazı dilinden bile önce var olan bu mitoloji hikâyeleri her Türk çocuğunun hayranlık duyduğu korkut ata ve oğuz hikâyelerinden öğrenilmiştir. Türk mitolojinde en bilindik totem olan kurttan türeme mitolojisi oldukça farklı ve etkileyici bir yapıya sahiptir.

Türk mitolojisine konu olan kurttan türeme mitolojisi dönemin Çin kaynaklarında kayıt altına alınmıştır. Çin’de 637 yılda yazılan Zhou Shu adlı tarih kitabının 50’inci bölüm 42’inci cildinde yer alan (周书卷五十列传第四十二突厥) Türkler hakkındaki kayıtlarda, Türklerin Hunların Xiōng Nú (匈奴) devamı olduğu ve Aşina (阿史那) dişi kurt ile olan iki farklı ortaya çıkış mitolojisine yer verilmiştir. (Zhou Shu, 1974, s. 42’inci bölüm). Yine 801 yılında Tang hanedanlığı döneminde Dù yòu (杜佑) tarafından yazılan Tōng Diǎn (通典) adlı sınır koruma raporunun 13’üncü bölümünde yer alan *Türkler bölümü* (上) yukarı adlı kayıtlarda Türklerin *kurttan türeyiş efsanesi*’ne yer verilmiştir (Tong Dian, 1988, 13’üncü bölüm).

Çin tarih kaynaklarında Türk tarihi *Kuzey tarihi* (北史) olarak belirtilerek, Hunlar ve Göktürk Devletiyle alakalı birçok gelişmeler yakından takip edilmiş olup Türk tarihiyle ilgili önemli gelişmelerde bizlere birçok yazılı belge sunmaktadır. Bu yönden Çin kaynakları Türk tarihi açısından önemli referans sağlamaktadır. Fakat kültürel değerleri, inancı, dili aynı olmayan bir milletin Türkleri yeterince tanıyıp anlaması, tarih kaynaklarında yer alan bilgilerin kesin doğruluğu gibi problemler ancak bu konuda mevcut olan Türk tarihi, Türk inançları, örf ve âdetleri göz önüne alınarak anlaşılabilir.



## 2. YÖNTEM

Belirlenen amaca ulaşılması için nitel araştırma yöntemi ve tarihsel yöntem kullanılmıştır. Çince ve Türkçe kaynaklardan faydalanılarak elde edilen veriler analiz edilmiştir. Araştırma sürecinde nitel veri toplama yöntemiyle amaç ve gerçeklik oluşturulmuş betimleme, analiz, yorumlama ve araştırma problemlerine ilişkin sebepler analiz edilerek neden ve nasıl sorularına cevap aramıştır. Elde edilen bilimsel dokümanlar ve gözlemler analiz edilerek daha anlaşılır olması için yorumlayıcı bir anlatım biçimi kullanılarak kuramsal çerçeve oluşturulmuştur.

Türk mitolojisinin en önemli figürlerinden olan kartal figürü, eski Türk mezarlarında gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalarda oldukça sık karşılaşılan önemli figürlerden olmuştur. Aynı zamanda en eski tarihi kayıtlardan elde edilen Türk mitolojisiyle ve Türk tarihiyle ilgili mevcut kayıtlarda, Türklerin kartal ile ilgili önemli bulgularına ulaşılmaktadır. Türk tarihinde ve Türk mitolojisinde kartalın ne anlama geldiği, neyi temsil ettiği, hangi inancın temsili figürü olduğu hakkında varsayımlar Şamanizm ve diğer mitoloji kavramlarıyla karıştırılmaktadır. Bu çalışmada Çince ve Türkçe tarih kayıtları incelenerek, Türk mitolojisinde ve Şamanizm inancında kartalın yeri ve önemi, hangi inanışlara bağlı olarak Türkler tarafından kullanıldığı gibi sorulara cevap aranacaktır.

## 3. ARAŞTIRMA HİPOTEZİ

Türk milleti üzerinde önemli etki bırakan Gök Tanrı inancı, tarihte yeni akım ve inançların etkisine rağmen eski Türklerde belirleyici ve baskın bir inanç yapısı olarak ön plana çıkmaktadır. Türk tarihiyle ilgili araştırma yapan birçok Çinli ve Avrupalı araştırmacılar, eski Türklerin inançlarının Şamanizm olduğunu ve kartal figürünün kullanımı Şamanizm kaynaklı kullanıldığını öne sürülmektedir. Türk inançlarında Kartal’a olan inanış Şamanizm ile birlikte başlamamıştır. Kartal, Türklerde Gök Tanrı inancında önemli yer edinen tanrının elçisidir. Aynı zamanda Türklerde kartaldan türeme mitolojisi Şamanizm’den öncede mevcuttu. Bu sebeple eski Türklerin inançlarını tam anlamıyla Şamanizm ile sınırlandırmak veya Gök Tanrı inancında var olan kartala inanışı göz ardı etmek tarihi yanlış yorumlamıza neden olmaktadır. Bu konuda yapılan araştırmalar kapsamlı ele alınmadığı için bu konu üzerine araştırma ihtiyacını ortaya çıkıştır.

Bu çalışmada Türklerin eski inançlarına dair detaylar Çin ve Türk tarih kaynaklarından faydalanılarak Gök Tanrı ve Şamanizm inançlarının detayları araştırılacaktır. Bu karşılaştırma sonucunda eski Türklerde Gök Tanrı’nın elçisi kartalın Sibiryaya ve Altay coğrafyasındaki Şamanizm’i etkilediği ve kartalın Şamanizm’de eski Türk inancı olan Gök Tanrı inancına bağlı olarak ön plana çıktığı ve Türk inançlarının etkisinde kaldığı hipotezi ortaya çıkmaktadır. Aynı zamanda Türklere ait arkeolojik kazılarda ortaya çıkartılan bulgularda ve geride bıraktıkları tarihi eserlerde Şamanizm ile ilgili hiçbir yazılı bulguya rastlanılmadığı, Kartal’a olan inanışın Gök tanrı inancından dolayı kullanıldığı bilimsel olarak kanıtlanacaktır.

Türk inanç sisteminin en eski yapısını oluşturan Tanrıçılık, Gök Tanrıya olan inanış milattan önceki yıllara kadar uzanmaktadır. Hunların yerleşim yeri olan Kansu Ku-ts’ang bölgesinde bulunan Gök tapınağında ‘yarı insan-yarı ejder şeklindeki altından yapılmış heykellerin, Gök Tanrısı ile akrabaları olan yıldızları temsil ettiği düşünülmektedir. Gök Tanrısının sarayının Kutup Yıldızı olduğu tasavvur edilmekteydi. Chou hükümdarı ise Gök Tanrısının neslinden gelmekteydi (Esin, 2001, s. 39). Gök Tanrısının neslinden gelen kağanların devlet yönetiminde en belirgin hükümdarlık dayanağı olarak ön plana çıkmaktaydı. Halkın Kağan’a olan bağlılıkları Gök Tanrı inancı sayesinde sağlanmıştı. Bu sebeple Gök Tanrı inancı Türkleri bir araya getiren, hükümdara olan ittifadın temel nedenini oluşturmaktaydı. Nitekim Çince kaynaklarda belirtildiği üzere Tanrı Kut Mete kendisini tahta Gök Tanrı’nın çıkarttığını bildirmişti. Aynı zamanda Orhun abidelerinde Köl Tigin güney yazılarının 1-10 bölümlerinde belirtildiği üzere “Tanrı buyurduğu için kendim bahtım olduğu için kağan olarak tahta oturdum” diye Tanrı’nın temsilcisi olduğunu belirtmektedir.

En eski Çince ve Türkçe kaynaklar incelendiğinde Türk inanç sisteminde Tanrıçılık, Gök Tanrıya inanışın yaygın olduğu ve bu inanışa bağlı olarak Gök Tanrının elçisi kartalın önemli yer edindiğini anlaşılmaktadır. Kartal figürünün Şaman inancından dolayı kullanılmadı açıkça ortadadır. Türklerde ve diğer birçok toplumlarda Şamanizm sadece bir yaşam biçimi olarak yaşatılmıştır. Birçok bilim adamı



Şamanizm'in bir din olmadığını itikatla vurgulamaktadır. Bu konu hakkında araştırmalar yapan ünlü Türk tarihçisi Bahaddin Ögel bu konuda şu ifadeyi kullanmaktadır: "Eski Türk topluluklarının Şamanistler olduğu hakkındaki görüşler çok yanlıştır" (Ablimit, 2008, s. 218). Şamanizm'in din olup olmadığı tartışılmaktadır ancak Şamanizm'in bir inanç sistemi olduğu kabul gören bir gerçektir.

#### 4. MİTOLOJİNİN BİLİMSEL OLARAK İNCELENMESİ

Mitoloji insanlık için dünyayı anlamaya, yorumlamaya çalışma aşamasında şekil, sembol, figür çizimleriyle anlam, kült oluşturmaları eski insanlar tarafından kullanılan bir tür anlatım bilimi olarak kullanılmıştır. 'Mit *myth* kelimesi köken olarak, söz ya da, konuşma anlamlarına gelen Yunanca, *muthos* - *mithos*'dan anlamında sözlü olarak nakledilen - anlatılan hikâyelerdir (Batuk, 2009, s. 28). Mit birçok tanımı ve anlam bilimini içeren geniş bir bilim inceleme kavramıdır (Bayat, 2010, s. 13). Bütün milletlerin kendilerine özgü mitleri tarihsel süreçte kendiliğinden ortaya çıkmıştır. Türk, İskandinav, Yunan, İnk, Rus, Mısır, Etrüsk, Mezopotamya, Roma, Aztek, Maya, Hint, İran ve Çin gibi mitler en çok bilinen mitlerden olmuştur.

Mitler, geçmişte yaşayan insanların inandıkları tanrı, kahramanlar, doğüstü varlıklar hakkında anlatılan olayları ayrı şekilde olağanüstü öğelerle şekillendirilip ortaya çıkartıldığı olağandışı hikâyelerdir (Gümüş, 2009, s. 49). Mitler bu şekilde sınırlandırılrsa da aslında mit konuları insanların hayal gücünü sınavan ve fizik kurallarını yok sayan, imkânsızları başaran gerçeği yansıtan veya gerçek dışı olayları kapsayan hikâyelerin bütünüdür. Bu yönüyle mit, tarihten buyana insanlar üzerinde etkileyici bir güce sahiptir. Mitoloji, bireylerin yaratıcılığının dışavurumudur. Mitolojik sembollerin; insanın varoluşsal sürecini aydınlattığı ve anlatım kolaylığı sağlaması nedeniyle tıp, psikoloji, sosyoloji, iletişim ve yönetim başta olmak üzere birçok farklı disiplinler tarafından kullanıldığı görülmektedir (Gümüş, 2009, s. 49). Mitoloji bir din veya bir halkın kültüründe tanrılar, kahramanlar, evren ve insanın yaratılışına dair tüm sözlü ve yazılı efsane birikiminin ve bu efsanelerin doğuşlarını, anlamlarını yorumlayıp, inceleyen ve sınıflandıran bilim dalıdır (Erçel, 1997, s. 3). Mitoloji araştırmaları, din tarihi incelemeleri ile de yakından ilgilidir. Fakat mitoloji, yalnızca bir din tarihi de değildir (Ögel, 2010, s. 6). Mitolojiyi bilimsel olarak değerlendirebilmek için sadece o millete ait mit ve mitoloji olaylarını ele almak yeterli değildir. Mitolojiyi değerlendirirken o millete ait tarih, edebiyat, kültür, inanç gibi çok yönlü faktörleri göz önüne alarak değerlendirilmelidir.

Her millete özgü farklı söylemlerde ifade edilen türeme mitolojileri mevcuttur. Bu kavramlar özünde o dönemde yaşayan insanların hayal gücü ve inançları doğrultusunda dünyayı yorumlaya çalışması, milleti millet yapan birlik ve beraberlik, kahramanlık, ders alma, öğüt verme, sosyal yaşamı düzenleme, kişisel ve toplum eğitimine katkı sağlamayı amaçlayan hikâye ve inanışlardan meydana gelmektedir. Mitoloji çerçevesinde gelişen bu felsefi görüş ve düşüncelerin ortaya çıkışı çocukluk yaşlarda aile ve toplumdan aktarılan-öğrenilen her bir değer üzerinde mitoloji inanışına has söylem ve inanışları görmek mümkündür. Aslında mitoloji insanlığın 'henüz gelişmemiş olan üretim güçlerinin ve toplumsal ilişkilerin olduğu kadar, bunların koşullandığı, insanın doğaya bağımlılık olgusunun da düşsel bir ifadesidir (Sarı, 2017A, s.11).

Türk efsanelerinde Türk milletine özgü kahramanlık ve mitoloji kavramlarıyla inanç değerlerinin bütünüyle yansıtılan muazzam bir yapıya sahiptir. Ögel'e göre Türk efsanelerinin ortaya çıkışının iki türlü kaynağı vardır. Birincisi tarihte geçen ve özel olarak eskiden yazılmış Türk efsaneleridir. İkincisi ise, halk ağzından derlenmiş efsaneler; Hun, Göktürk ve Uygurlarla ilgili efsanelerin toplama incelemeleridir (Ögel, 2010, s. 6). Günümüz insanlar tarafından mitoloji her ne kadar *gerçek dışı olaylar* olarak adlandırılıp yorumlansa da geçmişte insan hayatını üzerindeki etkisinin oldukça büyük olduğu anlaşılmaktadır. Mitolojinin edebiyat ve felsefi çalışmalara da konu olarak bu alandaki bilime ve söylem dilinin geliştirilmesine olumlu katkı sağladığı görülmektedir.

#### 5. ÇİN TARİH KAYITLARINDA TÜRK İSMİ VE TÜRK MİTOLOJİSİYLE İLGİLİ KAYITLAR

Çin tarih kayıtlarında Türk isminin açıkça belirtildiği kayıtlara 545 yılında Chiu-Chu'an'lı Sodlu elçi An-nuo-pan-tuo'nun Türklere elçi olarak gelmesiyle *Türk* isminin yazılı olarak tarih kayıtlarına geçtiği görülmektedir. Fakat bu tarihten önce Türklerin Çinlilerle tarihi münasebetleri, ataları İskitler

ve Hunlara kadar uzanmaktadır. 545 yılı öncesi 542 yılında Çin kaynaklarında Türklerin Çin sınırlarına zaman zaman yapmış oldukları baskınlar nedeniyle kayıt altına alınmıştır. Orijinal kayıtlarda şu detaylara yer verilmiştir;

**突厥** 《周书》卷二七 《宇文测传》：“〔大统〕八年 (542)，〔宇文测〕加金紫光禄大夫，转行绥州事。每岁河冰合后，**突厥即来寇掠...测因请置戍兵以备之**”。<sup>1</sup>

*Yu Wen Ce: Her yıl sarı nehir donduğunda Türkler buraya gelirler ve tehlike oluştururlardı dolayısıyla onlar gelmeden önceden kale ve askeri hazırlıklar yapılırdı (Zan, 2017, s. 52-53).*

Türk kelimesi Zhou Shu kitabının 2-7'inci cilt bölümünde yer alan Yu Wen ce (Batı Wei devleti dönemi) sekizinci yılı (542) Türkler hakkında gelişmeleri en erken şekilde bildiren tarihi belge niteliğindedir. Türklerin 542 yılında Çin sınırlarında varlık göstererek saldırılarda bulunması kurulu bir ordu ve birliğin sağlandığını göstermektedir. Türkler hakkında en fazla tarihi bilgilere Çin'in Tang hanedanlığı döneminde rastlanılmaktadır. Çünkü bu tarihler, Türklerin Çin coğrafyasında yoğunluk göstererek Çinlilerle mücadele ile geçmiştir. Türk tarihi açısından bir diğer önemli kayıt ise Tang hanedanlığı döneminde 629 yılında yazılmış olan Sui kitabının 84'uncu cilt 49'uncu bölümünde yer alan Türkler, tièlè (铁勒) Türk soyundan kabile, Xi (奚) Türk soyundan kabile, Hıtaylar (契丹族) Türkler ile beraber yaşayan Türk ve diğer azınlıklar olarak Çin ırkı dışındaki milletler ayrıştırılmaya çalışılmıştır (Sui kitabı, 1975, 49' uncu bölüm). Özellikle Sui kitabında Türklerin yaşam biçimi ve inanç kültürlerine dair bilgilere de yer verilmiştir. Bu bilgiler ışığında Türk tarihine ve Türk mitolojisine ait bilgilerin en eski ve orijinal kayıtlarına ulaşabilmekteyiz;

北狄突厥突厥之先，平凉杂胡也，姓阿史那氏。后魏太武灭沮渠氏，阿史那以五百家奔茹茹，世居金山，工于铁作。

*Be di (Çin içindeki azınlıklar) Türk ırkı Aşina soyundan gelmektedir. Juan-juanleri yok ettikten sonra Aşina soyuna mensup 500 aileyle Altın Dağları'nda bulunan Ruru'ya (茹茹) taşındılar. Burada demiri işlediler.*

金山状如兜鍪，俗呼兜鍪为“突厥”，因以为号。或云，其先国于西海之上，为邻国所灭，男女无少长尽杀之。

*Altay Dağları'nda bulunan dağın şekli hutbeye (askerlerin savaşta kafalarına taktıkları koruma zırhına) benzediği için onlara Türk ismi verildi. Batı denizi komşu ülkelerin askerleri tarafından saldırıya uğradılar, erkek - kadın hepsi öldürüldü.*

至一兒，不忍杀，刖足断臂，弃于大泽中。有一牝狼，每衔肉至其所，此兒因食之，得以不死。其后遂与狼交，狼有孕焉。彼邻国者，复令人杀此兒，而狼在其侧。使者将杀之，其狼若为神所凭，歎然至于海东，止于山上。

*Sadece küçük bir erkek çocuğunu öldürmeye kıyamadılar, kollarını ve ayaklarını keserek otlak alana terk ettiler. Sonra dişi kurt ortaya çıkarak çocuğu et ile besledi. Sonra kurt çocuktan gebe kaldı. Komşu ülkeler çocuğun yaşadığını duyunca tekrar gelerek dişi kurdu öldürmek isterler, dişi kurt Hai dong (海东) dağlarına kaçtı.*

其山在高昌西北，下有洞穴，狼入其中，遇得平壤茂草，地方二百余里。其后狼生十男，其一姓阿史那氏，最贤，遂为君长，故牙门建狼头纛，示不忘本也。

*Kurt Gao chang dağının kuzeyinde bir mağara buldu, burası 200 yuli (yaklaşık 100 bin metrekareden fazla bozkır alanı içindeydi) burada kurt 10 erkek çocuğu doğurdu. İçlerinden Aşina en bilginiydi. Aşina onlara imparator oldu, Aşina kökenini unutmamak için bir kurt kafası yaptırarak, kendi soylarının kurttan geldiğini unutmadığını gösterdi (Sui kitabı, 1975, 84'üncü cilt, 49'uncu bölüm).*

<sup>1</sup> Yu Wen Ce (宇文测) Sui Zhou hükümet işlerinden sorumlu 542 yılında Çin'de bulunan Doğu ve Batı Wei devletleri arasında ülke sınır koruma amiridir.

Yukarıda bahsedilen kayıtlar Tang hanedanlığı döneminde 629 yılında Wèi zhī (魏徵) adlı yazar tarafından yazılmıştır. Nuriye Bastem'e göre Çin kaynaklarında konu olan Türklerin Türeyiş destanındaki küçük çocuğa acımaktan ziyade elleri ve ayakları kesik bataklığa atılması katliama uğramış bir soyun aynı zamanda ne kadar da aciz bir konuma düştüğünü göstermeleri açısından dikkat çekicidir (Bastem, 2019, s.230-231). Eski Türkler hakkında 'Çince işaretlerin manası, *küçük, küçük böcekler* ve *küçük, kötü kurtlar* anlamına gelmektedir. Çinliler, kendinden olmayan, bilhassa kuzeyli kavimleri küçük ve hakir görürlerdi (Ögel, 2010, s.15). Çinliler bu tür söylemi günümüzde ikinci dünya savaşı sonrası savaştıkları Japonlar için de kullanmaktadırlar. Japonya'yı tanımlamak için, küçük - aşağılık Japonya anlamına gelen xiǎo rì běn (小日本) kelimesini kullandıkları görülmektedir.

Bozkurt, Türklerin totemidir. Totem, topluluk için bir anlam ifade eden semboldür. Bozkurt her Türk topluluğunda farklı anlaşılmıştır. Göktürkler ve Uygurlar arasında kurt ata iken, Oğuzlarda erkek bozkurt bir milli kılavuz olarak görülmüştür (Togan, 2002, s. 981). Türkler ata inançlarına ve kurttan türeme mitolojine inanarak her zaman kurtlara önem vermişlerdir. Türkler Gök Tanrı inancına sahiptirler, Gök Tanrı'ya kurbanlar bağışlarlar, yüksek dağlara giderek tanrıya yakınlaştıklarını düşünürlerdi. Türk mitolojisinde dağların da kutsallığı büyüktür. Çin tarih kayıtlarında Türklerin belli dönemlerde dağlara giderek Tanrı'ya kurbanlar kestiği ve ziyaretlerin yapıldığı aktarılmaktadır. Aynı şekilde Türkler Çinlilerle yapacakları anlaşmalar için bu kutsal dağları seçtikleri görülür. Türk inanışlarına göre Gök Tanrı bazen kurt kılığına girerdi. Kurt Türk'e daima doğru yolu gösterirdi. Bu bağlamda bakıldığında Türk mitolojisinde ve ata kültüründe kurt figürü oldukça önemli ve değerli bir yere sahiptir.

Divan-ü Lügati't-Türk'te Türklerin kurtlara olan hisleri övgüyle bahsedilirken Türk kültüründeki yeri ve önemi çok kez vurgulanmıştır. '*Mahmut'un Doğumu* adlı hikâyede, Kaşgarlı Mahmut'un doğumu anlatılmaktadır. Molla Seyfettin ebelere; *kurt mu, tilki mi* doğurduğunu sorunca, *kurt* doğurduğu cevabını alır. Doğan çocuğun cinsiyetini öğrenmek için *kurt mu, tilki mi* diye sorma âdeti, Uygur Türklerinde mevcuttur (İnayet, 2006, s. 250-251). Yine Kaşgarlı Mahmud eserlerinde *mübarek* yüzlü anlamında *kurt yüzlü* olarak kullanmıştır. Türklerde Kök-Börü, yani Gökkurt, büyük hükümdarların kudretini göstermek için kullanılan bir sıfat olmuştur (Ögel, 2010, s. 49). Türklerde Kurt'tan türeme mitolojisi bilinen en yaygın türeme mitolojidir. Türklerin kurt dışında kartal gibi asil hayvanlara ilgi duyarak yaşam ve kültürlerinde bu hayvanlara yer vermelerinin sebebi, bu hayvanların yaşam biçimlerinden Türklerin önemli derece etkilenmesidir. Dişi kurdun eşine sadakati ve yavrularına olan bağlılığının yanında birlikte hareket etme yönüyle Türklerin fevkalade benimseyerek kültürden sanata, yaşam biçiminden devlet teşkilatına kadar örnek alınan bir yaşam biçimini ortaya çıkartmıştır.

Kartal, Orta Asya Türk inancında Gök'e ulaşma, Gök'e yolculuk etme, refakat ve koruyucu görevi üslenen en önemli figür ve inanışların ana unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Kartal figürü de kurt gibi hükümdarlığı ve gücü temsil etmektedir. Dede korkut hikâyelerinde kartal, şahin, atmaca gibi güçlü kuş türlerine oldukça fazla yer verildiği görülür. Bu figürler içerisinde en sık kullanılan tek başlı ve çift başlı kartal figürü Türklerde hükümdarlığı, Gök Tanrı inancını, Gök'e ulaşmayı veya Gök'ün gücünü temsil etmektedir. Bu sebeple kartal figürü yeryüzünde ulaşabileceği en uzak diyarlara gördürülmeye çalışılmıştır. Kartal Gök'e hâkim, Tanrıya yakın, Gök Tanrı'nın en kadim elçilik görevini üslenen kadim bir kuştur. Kaşgarlı Mahmud'un deyişiyle kartal cümle kuşların sultanıdır. Çinliler ejderhayı ulu görürken, Türkler kartalı ulu, yükseklik, kavuşulamaz olarak görürler. Bu sebeple inançlarında en önemli elçilik görevini Kartal'a yüklemişlerdir. Türklerde Kartal'ın önemini şu şekilde özetleyebiliriz: kartal, Türklerde ulu milleti ve inançlarını tasvir etmek için kullanılan önemli bir figürdür. Türklerde kartal: ululuk, yükseklik, ulaşılamaz anlamlarında kullanılarak Türk milletine ve Türk mitolojisine verilen değerleri, kutsallığı göstermektedir.

## 6. KADİM TOPLUMLARDA KARTAL FİGÜRÜ

Kadim toplumlara ait figür ve simgelerin izleri Paleolitik döneme kadar uzanmaktadır. Bu dönemlerde gelişen avcılık ve hayvanları tanıma yeteneği sayesinde hayvanlar, insanların günlük hayatında ve hayal dünyasında daha fazla yer edinmiştir. İnsanlar için bu hayvanlar arasında 'Aslan; gücü ve kudreti, kartal; göklerin hâkimiyetini, kurt; vahşiliği, korkusuzluğu, yol göstericiliği, önderliği ve liderliği göstermiştir (Özkartal, 2012, s. 62-63). Doğa ve mitoloji ayrılmaz bütündür. Eski çağlardan

buyana şekil ve simgelerle doğayı anlama - anlatma çabaları insanların yaşadıkları çevre ve karşılaştıkları zorluklarla doğrudan ilişkilidir.

Semboller gerek içerdikleri anlam zenginliği gerekse insanlık tarihinin algılamalarından aktarıla gelen unsurlara sahip olmaları yönüyle insan hayatında kelimelerden daha işlevsel ve etkileyici bir rol üstlenebilmiştir (Çatalbaşı, 2011, s. 49). Mitlerin bütününe *mitos*, mitosların bütününe ise *mitoi* denir (Nar, 2014, s. 56). En eski toplumlardan olan Sümer halkının hikâyelerinde görülen kartal figürü bilinen en eski toplumlarda kartal mitosunu içeren şekil ve simgelerin var olduğunu göstermiştir. Bu yönüyle *kartal* kadim toplumların hayatlarında önemli rol üslenen oldukça eski mitoloji figürlerindedir. Kartal eski Mısır ve İran geleneklerinde güneş tanrısı olarak betimlenmiştir. Eski Yunan mitolojinde kartal şansın sembolü olarak kullanılmıştır. Tarihte bilenen haliyle Zeus’a kurban edilen hayvan yine kartaldır. Aynı zamanda Zeus’u temsil ettiği inancı da vardır. Kartalın uçuşundaki marifeti ve avcılıkta göstermiş olduğu üstün zekâsı ve başarısı nedeniyle hükümdarlığın simgesi olarak kullanılmıştır. Romalılar ise kartallara *firtına taşıyıcıları* adını verdikleri görülmektedir. Roma imparatorları kartalı, güç ve otoritelerinin bir sembolü olarak görmüşlerdir. Bir imparator öldüğünde, rahip, onun ruhunun ölüm sonrasında (kartal olarak) yeniden doğduğunu sembolize etmek için bir kartalı salıverirdi (Armutak, 2004, s. 7).

Türk mitolojisinde ve efsanelerinde kullanılan hayvan motifleri ‘dünya edebiyat geleneklerinde mitolojik bir sembol olarak görülmektedir. Çeşitli topluluklara ait yaratılış ve türeme efsanelerinde hayvan motiflerinin çok sık görülmesi ise bunun bir göstergesidir (Kim, 2004, s. 46). İslam öncesi Türklerde hayvan figürlerini içeren işleme ve motif örneklerine oldukça sık rastlanılmaktadır. Bozkır yaşam biçimini benimseyen Türker bozkır hayvanlarıyla inanılmaz bir düşsel bağ kurmuşlardır. Türk mitolojisinin temsili figürlerinden olan kurt, geyik, at, kartal ve diğer kuş motifleri, kadim Altay Türklerinin yaşamında kültür ve sanatında en sık kullanılan figürlerden olmuştur. Türk mitolojisinde kurt dışında kartaldan türeme inancı türeyiş efsaneleri bahsinden oldukça mühim bir yere sahiptir. Kartaldan türeme inancı Gök Tanrı inancına bağlı olarak gelişen bir inanıştır. Türk mitolojisi inanışlarına bağlı olarak ‘hayvandan türediklerine inanılan hayvan - ata veya hayvan - ana olarak görürler (Kumru, 2017, s. 411). Eski Türkler avcılıkta ve savaşta üstün mahiyetlere sahiptiler, kendileri gibi güçlü ve avcılıkta üstün zekâsını kullanan kurt ve kartal gibi asil hayvanları Türk mitolojisinin temsili figürü olarak kullanmaları başta Gök Tanrı inancına olan inanışı ve sonra türeme mitolojine olan inancı ortaya koymaktadır.

Altay Hun çağı Pazırık, Tuyahta ve Başadar kurganlarında bulunan figürlerde ağzında bir geyik başı tutan ejderha, kartal başlı, kurt veya kaplan ayaklı, kuyruklu at, kutsal ve efsanevi teke ile geyikle dövüşen bir hayvan figürüne rastlanmıştır (Ögel, 2010, s. 33). Bu figürlerden anlaşılacağı gibi, insan veya hayvan vücutlarıyla başları farklı şekillerde figürlerle ortaya çıkabilmekteydi. Eski Türk inanışlarında bazen insan kuş kılığına girebilir, hayvanlar başka vücutta can bulabilirdi. Bu tür mitolojik figürler Türk mitolojisinin zengin figürlerinden olarak başta Altay Türklerinde görülerek etkileşimde oldukları diğer milletlerin mitolojilerini derin etkileyen temel unsurlardan olmuştur.

Gök Tanrı inancı başta olmak üzere Şamanizm ve diğer dinlerde temsili figür olarak öne çıkan kartal ve kuş figürlerine insanlarca üstün mahiyetler, anlamlar yüklenmiştir. Kartalın eski insanlar üzerinde bıraktığı üstün av yeteneği ve uçuş kabiliyetinin yanında göklere hâkimiyeti mitolojisinin ve sanatın vazgeçilmez temsili figürü haline getirmiştir. Türk toteminde kartalın astronomi bilimini, dünya nizamını açıklamak için de kullanıldığı görülmektedir. Eski Türk inanışlarına göre ‘ilkbahar ve güz mevsimleri kartalın temsil ettiği ruhun iradesine bağlıdır. Kartal bir defa kanatlarını sallarsa buzlar erimeye başlar, iki defa kanatlarını sallarsa bahar gelirdi (Gömeç, 1998, s.46). Bu yönüyle kartal Türkler için mitoloji, inanç, kültür, felsefe, gök bilimi gibi birçok alanda kullanıldığı görülmektedir.

## 7. ESKİ TÜRKLERDE İNANÇ

Türk milliyetçiliğinin babası olarak bilinen Ziya Gökalp Türklerin inancıyla ilgili şu ifadeleri kullanmıştır: Eski Türkler dine, *Nom* adını verirlerdi. Din kitaplarına da *Nom* derlerdi. Türk dininin ruhani reislerine *Yoyon* adını verirlerdi. Kâhin ve sihirbaz da *kam* derlerdi. *Şaman* kelimesi, bu kam kelimesinden doğmuştur (Gökalp, 1976, s. 40). Çin ve Avrupalı tarih yazarları eski Türklerin inancının Şamanizm olduğunu yönünde akademik çalışmalar yapmaktalar. Fakat Türklerde Şamanizm sadece bir

yaşam biçimi olmuştur ve ibadetlerini yaparken Şamanizm inancına göre uygulamışlardır. Bu konuda dinler tarihi üzerine araştırmalar yapan Prof. Dr. Şaban Kuzgun şu ifadeleri kullanmıştır “Türkler din tarihinin çok büyük bir kısmını “Gök Tanrı İnancı” ismini verebileceğimiz bu din kaplamaktadır. Batılı araştırmacıların etkisi altında kalan bazı bilim adamlarımızın bu inanca “Şamanizm” ismini vermeleri katiyen doğru değildir. Gök Tanrı inancı Şamanizm ile aynı olmadığı gibi, Şamanizm Türklerden ziyade Moğollar, Tunguzlar vb. kavimlerde görülen ilkel bir büyü sistemidir ve asla bir din hüviyetinde değildir. Şamanizm belki de Putperestlikle bağdaştırılabilir ama Gök Tanrı inancı gibi tek Tanrı’ya inanan bir sistem ile bağdaştırılmaz” (Kalafat, 2004, s. 21). Değerlendirmesinde bulunarak Türk inancına dair yapılacak yorumlarda dikkat edilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Şamanizm Rus, Moğol, Çin, Tibet gibi kadim toplumların en eski inançlardan olup, kadim milletlerin ortak inancı haline getiren birleştirici *tek tanrılı* inancın ilkel halini oluşturmaktaydı. Türkler şamanları ifade etme için kam ya da gam, ham diye farklı isimlerde adlandırmışlardır. Bu söylem ‘Altay, Teleüt, Lebed, Şor, Şagay, Koybal, Kaç, Küerik, Soyon, Kumandı ve Uygur ağzlarında geçer (Öger ve Gönel, 2011, s. 233-234). Türklerde kam sözcüğü genelde büyücü ve rahip olarak kullanıldığı görülmektedir. Aynı zamandan kam sözcüğü felsefeci veya hekim olarak da kullanılmıştır. Kaşgarlı Mahmud Divan-ı Lügati’t -Türk’te Türklerin ilahi güç ve kudrete sahip olan kişilere *Kam* dendiğini belirtmektedir. Bu hususta dikkat çekici husus ise diğer milletlerin şamanları ifade etmek için (Medicine Man) şifacı tabiri kullanılmasına karşın sadece Türklerin kam diye adlandırmasıdır.

Türklerin eski inançlarının Şamanizm olduğu söylemek çok doğru olmaz. Çünkü Şamanizm inancına dair ne Orhun Abidelerinde ne de diğer eski Türk kayıtlarında açıkça belirgin bir ibare vardır. Türklerde Şamanizm inancı ya da yaşam kültürü biçiminde ‘Şaman ve de kam adı verilen din adamlarının aracılığıyla gerçekleştirilen bir inanç ve uygulamaların bütünüdür (Çoruhlu, 2002, s. 15). Türklerin Şamanizm ile ilgili tarihi geçmişi hala araştırmalara konu olarak tartışılmaktadır. Tengri olarak geçen eski Türk kayıtlarında Tanrı sözcüğünü oluşturmaktadır. Çince’ de Tanrı Tian (天) olarak Türklerden geçerek, gök anlamında kullanılmaktadır. Türklerin bu sözcüğü kutsal olarak görmelerinin sebebinin Tanrı Dağının yüksekliğinden ve tanrıya yakınlığından olduğu söylenebilir. Diğer bir varsayım ise atalarının totem-ongun Türeme mitolojilerine konu olan Altay-Tanrı Dağlarının kutsallığından dolayı kutsal görüldüğüdür.

‘Tabiat güçlerine itikat, hemen hemen bütün halk dinlerinde mevcuttur. Fiziki çevrede bulunan dağ, deniz, ırmak, ateş, fırtına, gök gürültüsü, ay, güneş, yıldızlar, gibi tabiat şekillerine ve olaylarına karşı hayret ve korkuyla karmaşık bir saygı hissi eskiden beri olmuştur (Sarı, 2017B, s. 41). Eski Türklerde bütün inançlardan önce Tabiat kültü önemli yer edinmişti. Şamanizm kültüründe ise ‘Sihir, büyü, fal gibi kişileri ilgilendiren meseleler, şamanlara düşen başlıca vazifelerdi (Ögel, 2010, s. 17). Eski Türklerde Şamanlar sadece din adamı vasfında insanlara öğüt ve şifa kaynağı olmuşlardır. Toplumsal liderlikte yine Türk ata kültürü ve Türk kültürlerine bağlı olarak kağanların söz sahibi olduğu görülmektedir. ‘Gök Tanrı / Kök Tengri kavramının eski Türk inancında Tanrı kut Mete Çin hükümdarına yazdığı bir mektupta, kendisini tahta Gök Tanrı’nın çıkarttığını bildirmiştir (Sarı, 2017B, s. 45-46). Ayrıca Orhun Abidelerinde de Şamanizm ile ilgili hiçbir kayıta rastlanılmaz. Orhun Abidelerinde Gök Tanrı tabirinin kullanıldığı görülmektedir.

Türk Şamanizm’ine göre Gök-Yeryüzü-Yeraltı olmak üzere üç bölümden oluşmaktaydı, Gökyüzünde Tanrı Ülgen ve eşi göğün üst katında oturmaktadır. Altay Şamanları ayınler sırasında transa geçip göğe yükselirken altıncı katta Ay Baba’yı, yedinci katta da Güneş Ana’yı selamlamaktadırlar (Sarı, 2017B, s. 51). Burada yine kadim Türklerin Gök Tanrı inancıyla Şamanizm inancını bağlaştırdıkları görülmektedir. Gök tanrı iyiliği, yeraltı kötülüğü ve kötü ruhları simgelerken ortasında bulunan yer üstü ise dünyamızı temsil ediyordu. Bu yönüyle Gök Tanrı inanç değerleri bakımından ortak yanları bulunmaktadır. Türklerin Şamanizm yaşam kültürünü benimsemelerinde bu ortak inanışların etkisi şüphesiz oldukça büyüktür.

Türklerin kartaldan türeyiş mitolojisinde ‘Yakut Türklerinin inanışlarına göre şamanlar, yeryüzüne bir kartal tarafından getirilirdi. Onlara göre, şaman olacak bir çocuğun ruhu, çocuk daha doğmadan bir kartal tarafından yenirdi (Ögel, 2010, s. 595). Kartal tarafından yenen çocuk tekrar kartalın yumurtasından çıkardı. ‘Türk Şamanizm’inde insanın doğumdan önceki hali olan ruh-kuşlar, arkaik çağlarda erkeğin üreme işlevinin bilinmemesini göstermesi bakımından dikkat çekicidir (Yolcu,



2004, s. 86). Orta Asya'da Türk inançlarında ata kültürüne bağlı olarak çocuğu olmayan bayanlar kartaldan medet umar, kartala yalvarırdı. Türk mitolojisinde 'kartallar mitolojik önemlerinin yanı sıra astronomik bir sembol olarak da kullanılmıştır. Hun mezarlarında 'karşılaşılan kimi kartal örneklerinde astronomik işaretlerin de yer aldığı ifade edilmektedir (Ögel, 1972, s. 223). Şaman elbiseleri, kuş veya hayvan şekillerini taklit etme sureti ile yapılan elbiselerdi. Bunu giyen Şaman hem kendi atasını ve hem de istediği zaman o kuşun şekline girebileceğini göstermek istiyordu (Ögel, 2010, s. 29).

Türk mitolojisinin ve Şamanizm kültürünün önemli figürlerden olan *kaz* figürü de önemli bir hayvan olarak sık karşılaşılan figürlerden olmuştur. 'Altay şamanlarının davulları üzerinde kaz ile kartal resimleri bulunurdu. Kaz, Türk mitolojisinde çok akıllı ve bilgiç bir kuştur. O, Şamanizm'in kanun ve adetlerini temsil ederdi. Kam'a hangi ilahı ziyaret etmesi, hangi yoldan gitmesi ve ilahın huzuruna nasıl çıkılması gerektiğini öğütlerdi (Sever, 1999, s. 85). Kaz da kartal gibi şamanların Gök'e çıkarken kullandıkları binek kuşlardan biri olarak Şaman davullarının üzerinde bulunan önemli figürlerden olmuştur. Şamanlar tarafından kullanılan At, Kartal, Kaz, gibi binek hayvanlar Gök'e çıkma vasıtası, Tanrıya yükselme ibadet transında kullanıldığı görülmektedir. Aynı zamanda bu tür inanış Türk kültürünün önemli bir parçasıdır.

Türkler ölen kişilere uçtu veya kuş oldu diye adlandırırılar. Bütün bu düşüncelerimizi derinden etkileyen mitoloji ve tarihsel olgular kadim Türk tarihinin ve Türk dilinin kıymetli cevheridir.

Şamanlar Gök'e çıkma mantığını ağaç vasıtasıyla yükseğe çıkararak sağladıklarını düşünmüşlerdi. Şamanların kullandıkları davullarda güneş, ay ve ağaç figürleri vardır. 'Davulun iç ve dış kesimlerinde gizemli resimler yer almaktadır. Bunlar süslemeler değil, anlamlı işaretlerdir ve şaman kültürünün dünya görüşünü tasvir etmektedirler (Sağ ve Büyüktunca, 2019, s. 228). Şamanist törenlerde at, şamanı göklere çıkartacak bir binek ve kurbanlık hayvan olarak önemli bir yer edinmiştir. At, yeraltına ya da öteki dünyaya geçebileceği için ölümün de simgesi olarak ta betimlenmiş olup, Ak at gök, siyah at yer unsurunu temsili olarak ifade edilmiştir (Çoruhlu, 2002, s. 181-182). Aynı zamanda at ve kartal gibi hayvanlar ibadette kurban olarak da seçilen kutsal hayvanlardan olmuştur. Çin tarih kayıtlarında eski Türklerin ölen kişilerin atlarıyla beraber defin edildiği kayıtlara geçmektedir.

周书- 卷五〇突厥传：死者，停尸于帐，子孙及诸亲属男女，各杀羊马，陈于帐前，祭之。

*Ölenin cesedi çadırda bekletilir, torunları ve diğer akrabaları, erkek ve kadın, sırasıyla koyun ve atları keserek (kurban ederek) ona saygılarını sundular, çadırın önünde sergilediler. (Zhou Shu, 1974, 50'inci Bölüm), (Sahin, 2020, s. 284).*

乌古斯部的氏族图腾有白鹰、鹫、猎兔之鹰、集山羊和青鹰。

Türk boyu 'Oğuzların totemlerinde; Beyaz kartal, kartal, avcı kartal ve dağ keçisiyle mavi kartal figürleri yer alırdı (He, 2006, s. 21).

Aslında kadim Türkler için Şamanizm doğa kültü, atalar kültü, Gök Tanrı kültürünün yanında Şamanizm inancıyla etkileşimine girerek kültür birleşimi, tek tanrılı inanç yapısı *Gök'e inanış'ın* ortaya çıktığı görülmektedir. Çin'in Batı Han hanedanlığı döneminde Çinli yazar Si Ma Qian tarafından yazılan Hun ve Çin savaşlarını anlatan kayıtlarda *Hun Tarihi (匈奴列传)* Hunlarla alakalı en erken Gök Tanrı inancıyla ilgili önemli bilgiler sunmaktadır:

日月、天。匈奴崇拜天和日月。(史记·匈奴列传) 记载：单于朝出营，拜日之始生。夕拜月。.....举事而后星月，月盛壮则攻战，月亏则退兵。(史记·匈奴列传-第五十卷)。

*Hunlar gökyüzüne, güneşe ve aya taparlardı. Savaşlardan önce kalkarak güneşin doğuşuna ve batışına yaşamı boyunca dua ederlerdi. Savaşmak için yola çıkılır, hilal ve yıldız gördüklerinde savaşarlardı, ay karardığında askerlerini geri çekerlerdi (Tarih Kayıtları • Hun Tarihi): 49'uncu ve 50'inci bölüm. 110'uncu ve 120'uncu ciltler. (Si ma Qian, 1975, s. 110-120).*

史记·匈奴·列传：载匈奴人十分崇拜太阳，单于每天早上拜日。又史书说 匈奴 与 胡、昆 等为同音异译，其对应语以为突厥语之 *kun* 太阳。胡匈奴民族图腾似为太阳。

Hun Tarih kayıtlarında: Hunlar güneşe taparlardı, her gün sabah yeni güne taparlardı. Yine tarih kayıtlarında; Hunlarda kullanılan kun kelimesi Göktürk devletinde de güneş anlamında kullanılmaktaydı. Güneş onların totemiydi (He, 2006, s. 25). Hunların ay doğarken müteveccih ibadet eder, her yılın ilk ayı çıktığında Tan-hu sarayında toplanır ayınlarla tanrıya ve yere kurbanlar takdim ederlerdi (Kurtoğlu, 1992, s. 46). Eski Türk mezarlarında ortaya çıkan hilal ve yıldız sembolleri Türklerin asırlardır savaş sanatında kullandıkları hilal taktığıyla aynıdır. Türkler gittikleri coğrafyalarda bırakmış oldukları ay yıldız simgesi bugün birçok ülkenin bayrağı süslemiş İslam'ın ve Türk milletinin vazgeçilmez simgesi haline gelmiştir. Yine burada Türklerin Gök Tanrı inancının ve ibadet şeklinin İslam'a benzerliği ortadadır. Bu sebeple İslam'ı kabul etmeleri çok zor olmadığı düşünülmektedir. Çünkü tek tanrıya inanma ve güneş doğmadan önce yapılan ibadetler oldukça benzerlik göstermektedir.

## 8. TÜRKLERDE KARTAL

Çin kaynaklarında MÖ 4 asırdan itibaren Kuzey barbarları hanedanını belirlemek üzere Hiung-nu (Hsiung-nu) diye anılan hangi soydan oldukları hakkında türlü görüşler ileri sürülmüştür (Kafesoğlu, 1997, s. 58). Çin dilinde Hunlar Xiōng Nú (匈奴) olarak adlandırılarak Çin tarih kayıtlarında önemli yer edinmiştir. 'Türk kültür çevresinde kartallarla ilgili en eski örnek Altaylarda MÖ 3 binin sonlarına tarihlendirilen Kurot kurganından çıkarılmış kartal pençesidir (Ögel, 1984, s. 17). Türk mitolojinde kartal tıpkı kurttan türeme mitolojinde olduğu gibi Türk mitolojinde yeri ve önemi oldukça büyüktür. Kartaldan türeme mitolojisine inanış birçok Türk destanında geçmektedir. Kartal – ata, Türk mitolojisinde hayvan ataları temsil eden bir kuştur. Çin kaynaklarında adı Li Ko - Yong olarak geçen Şato Türkeri'nin hükümdarı telakkiye göre kartal yuvasında doğmuştur (Kitapçı, 1983, s. 117).

MaadayKara destanına konu olan babası öldürülen çocuk kuşlar, atlar ve tanrısal varlıklar tarafından büyütülür. Bahadırılık pusatı ve düşmanlar hakkında bilgileri bir at' tan edinir, düşmanının kim olduğu öğrenilir. Sonra harekete geçerek düşmanı öldürür ve esir düşmüş halkını kurtarır. Burada yine Li Ko-Yong gibi kartalın bu çocuğu besleyerek büyütmesi söz konusudur. MaadayKara destanında yer alan Gök Tanrı inancına ait Kartalın koruyuculuğu, yüceliği ve sadakati temsil etmesi destan içerisinde vurgulanmaktadır. Kavak ağacında yuva yapan kartal düşman askerlerinin bölgeye gelme ihtimaline karşı nöbet tutmakta habercilik ederek Türk yurdunu korumaktadır. Bu yönüyle Gök Tanrı inancındaki elçilik göreviyle oldukça benzerliği söz konusudur. Altay destanında ise Türk mitolojinin bütün zenginliği kullanıldığı görülür. Altay destanında kötü ruhlarla mücadele ve farklı âlemlerde sürdürülen savaşlar söz konusudur. Bu savaşlar sırasında ve hikâyelerde kartal Türklerin yardımcı ve koruyucudur. Destanda kahramanlar ava gitmek için yola çıkar ve karşılaştıkları zorlukları yer-su ruhlarıyla ve doğaüstü güçlerle üstesinden gelirler. Altay yaratılış destanında yer alan SUYLA Tanrısı kartal kadar iyi gören gözlere sahipti ve insan hayatında olacakları önceden haber verebilmekteydi. Manas destanında yer alan bilgilerde avcılıkta yetiştirilen kartalların tavşan, kuzu, tilki avlayacak kadar güçlü yetiştirilmiş olduğu vurgulanmaktadır. Yakut Türkleri kendilerinin Kartaldan tuediklerine inanırlardı yine oğuz kağanın oğlu ongunu kartal olduğu bilinmektedir. Çünkü kartal Altay Türklerinin daima hükümdarlık ve gücü temsil eden figürlerden olmuştur.

Eski Türklerle göre kartal gece ile gündüz göğün üzerinde durmadan döner ve gece kapladıktan sonra karanlık oluşurdu. Hun mezarlarında bulunan bu kabartmada dünya üzerinde dönen, siyah ve beyaz renkli kartal görülmektedir (Ögel, 1972, s. 217-218). Pazırık kurgan Hun mezarlarında arkeolojik kazılar sonucu ortaya çıkartılan bulgularda keçe süsü üzerine motif edilmiş kartal motifine rastlanmıştır. 'Teleüt Türklerine göre: Ay kuzeyin; Güneş de güneyin sembolü idiler. Çünkü Gök kartalının sol kanadı ayı, sağ kanadı ise güneşi örtüyordu (Ögel, 2010, s. 187). Hun mezarlarında ve Göktürk mezarlarında ortaya çıkan bulgularla aslında Türklerin dünya nizamı ve astronomi bilimine olan inanışlarını da ortaya koymaktadır. Kadim Türklerin kendi inançlarına ve mitoloji değerlerine göre dünya nizamını tanımlama çabalarının olduğunun göstergesidir.

Altay Türklerinin inançlarında kartal tanrının elçisi olarak görülürdü lakin kartal Gök Tanrı'ya ulaşabilir ve yükseklere uçabilirdi. Altay Dağlarında bulunan Kurot kurgan 'mezarlarında bulunan kartal pençesi, din tarihi açısından büyük bir önem taşıyor. Altaylarda eskiden beri kartallar mukaddes bir kuştur (Ögel, 1984, s. 17). Kazakistan'ın doğusunda yer alan Tarbagatay Şilikti mezarlığında ortaya çıkan

bulguların izleri İskit-Sakalara kadar uzanmaktadır. Bölgede Türk tarihi açısından önemli arkeolojik bulgular elde edilmiştir.

**Resim 1.** Sibiryası Parsı: Şilikti Beygetöbe Bölgesinden Çıkarılmış Altın Döküm Yöntemi ile Yapılmış Altın Giyim-Süsleme Parçası



**Uzunluk** : 1,32-1,46 cm  
**Genişlik** : 1 cm  
**Yükseklik** : 0,26-0,31 cm

**Resim 2.** Sibiryası parsı: Şilikti Beygetöbe Bölgesinden Çıkarılmış Uçan Kartal Motifi Altın Döküm Yöntemiyle Yapılmış Giyim-Süsleme Parçası



**Uzunluk** : 2,32 cm  
**Genişlik** : 1,56 cm  
**Yükseklik** : 0,2 cm

Kazılarda ortaya çıkarılan kartal figürünün 'uzunluğu 2,89 cm, eni 1,59 cm, yüksekliği 0,21 cm altın döküm tekniğiyle yapılmış düğme şeklindeki kartal figürü buluntularına ulaşılmıştır (Gürsoy, 2012, s. 50). Bu kartal figürünün Türk inançlarına bağlı olarak ölen kişileri tasvir etmek için kullanıldığı Gök'e (Tanrıya) kavuşmak anlamında yapıldığı da ihtimal dâhilindedir. Bu konuda halen günümüz Türkçesinde yaşatılan ölen kişiler için kullanılan uçmak tabiri varlığını korumaktadır. Bu gelişmeler Türk milletinin dinler tarihiyle oldukça alakadardır.

Her Türk çocuğunun hayranlık duyarak okuduğu Oğuz Kağan Destanında; Oğuz'un vücudunu güçlü ve zeki hayvanlara benzetme suretiyle Türk mitolojisindeki hayvanlara olan ilgi ve sevgi övgüyle anlatılmaktadır. Destanda: "Oğuz'un Ayakları öküz ayağı gibi; beli kurt beli gibi; omuzları samur omuzu gibi; göğsü ayı göğsü gibiydi. Vücudu baştan aşağı tüylü idi" şeklinde tasvir edilmektedir (Bang ve Rahmeti, 1936, s.11). Destan Oğuz'u tasvir ederken ayakları öküze benzetilerek büyük ve güçlülüğü, beli kurt' a benzetilerek heybeti ve çevikliği, omuzları ise Samur'a benzetilerek yapılı ve kaslı olduğu vurgusu yapılmaktadır. Türk mitolojisinde ve Türk kültür edebiyatında benzetme yoluyla anlatma biçimi benimsenerek Oğuz'a olan hayranlık uyandırılmıştır. Eski Türklerde Kurt'un önemi kadar kartal figürünün de kullanımı arkeolojik kazılarda ortaya çıkmaktadır. Bulgular doğrultusunda Türk tarihinin her safhasında kurt ve kartal figürlerinin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kartal, Dede Korkut hikâyelerinde iyiliğin, özgürlüğün ve yiğitliğin sembolü olmuştur (Alsan, 2005, s. 90). Dede Korkut hikâyesinde yine kartal, *Cümle kuşlar sultanı kartal* olarak kartalı, bütün kuşların üstünde tutulmuştur. Dede korkut hikâyelerinde savaşçılar birer kartala benzetilmiştir. Nitekim kartal savaşçıları Hunların en önemli askeri birliğini oluşturmaktaydı. Kartal, yırtıcı kuş olmasına rağmen Türkler tarafından eğitilerek av amaçlı da kullanıldığı görülmektedir. Ata kültürü, günümüz orta Asya Türklerinde hala yaşatıldığı görünmektedir.

Orhun Abideleri Türk tarihi açısından yazılı kaynak sağlayan, hiçbir değişikliğe uğramayan korunmuş tarihi belge niteliğindedir. Orhun Abidelerinde geçen Bilge Kağan'ın kardeşi *Kül Tigin koyun yılında on yedinci günde* uçtu (Ergin, 2016, s. 61). *Uçtu* olarak kullanılan *ölüm* eski Gök Tanrı inancına ait bir inançtır. Çünkü Tanrı yukarıdaydı ve ruhlar öldükten sonra tanrıya kavuşurdu. Hunlarda ve Göktürk Devletinden sonra kurulan Türk devletlerince de bu inanış hâkimdi. Kül Tigin baş heykelinde kartal figürü yer almaktadır. Bir kartal çeşidi olan *Tuygun*, Türk mitolojisinde samimiyet, sadakat,



cesaret ve yiğitliğin sembolüdür. Biz bu sebeple ‘Tuygun’ kuşunun Kül Tigin’in sıfat-ı mahsusası ve alâmet-i şahsiye’ si olduğunu düşünüyoruz (Aydemir, 2020, s. 56).

Hun Devletinin muazzam askeri parçası olan *kartal savaşçıları* yenilmez birlikten oluşmaktaydı. ‘*Kartal Savaşçıları*, zorlu, sıkı, düzenli, disiplinli bir eğitimden geçirilirdi. Hunlar savaş alışkanlıklarını, ok atma, at sürme becerilerini kaybetmemek, sağlam, diri, üstün tutmak, keskin nişancılıklarını korumak için devamlı eğitim yaparlardı. Zorlu bir eğitimden geçerlerdi. Kartal savaşçılarının özelliklerinden biri de at kullanmadaki maharetleri ve süratleridir. Onlar *görünmeyen savaşçılar* olarak tasvir edilirler (Ercilasun, 2013, s. 42). Çin tarihinde sıklıkla *Türk kartal askerleri* (突厥鷹师) olarak geçmektedir. Hunlar ve Göktürk Devletince uzun mesafeli saldırılarda gizli ordu gibi hareket eden önemli bir askeri birlik olmuştur. Günümüz Türkiye’sindeki bordo bereli askerlerimize oldukça benzerdir.

Moğolistan’da sürdürülen arkeolojik kazılarda 1972’de keşfedilen dünya üzerinde kartal figürü işlenmiş altın taç bulunmuştur. Bu altın taç ta kartal yukarda ve aşağısında dünya gibi düzlük biçiminde tasvir edilmiştir. Taç üzerinde farklı hayvanların figürlerinin yer aldığı görülmektedir.

**Resim 3.** Çin’in İç Moğolistan Bölgesi Ordos Şehri Bozkırında Bulunan Hun Devleti Dönemine Ait Dünya Üzerinde Kartal Motifli Altın Taç ile Altın Plaka Üzerine İşlenmiş Dört Kurt ’Un Koyun Avlanma Figürü



**Uzunluk** : 30 cm  
**Yükseklik** : 7,3 cm  
**Ağırlık** : 1394 gr.

**Kaynak:** iç Moğolistan Hohhot şehri (Inner Moğolistan müzesi).

Ana gövde üzerinde kaplan, Aslan gibi hayvanlar yer almaktadır. Düz altın plaka üzerinde ise kurtların koyun yediği veya av hali resmedilmiştir. Birçok farklı hayvan figürü içerisinde kaplan ve kurt da yer almaktadır. Toplamda dört kurdun dört koyunu avlama anı altın plaka üzerine kusursuz işlenmiştir. Bu bulguların Hun kralı Shan Yu’e ait olduğu düşünülmektedir. Bu kartal figürünün Taç’ta yer alması Türk inanışlarıyla da doğrudan bağlantılıdır. Çünkü eski Türklerde kartal yukarıda tanrının elçisiydi. Aynı zamanda hükümdarlığın da sembolüydü.

Tarihten günümüze mitoloji mitlerinde kartalın birçok milletçe kullanıldığı bilinmektedir. Fakat araştırmamız doğrultusunda Türklerdeki kartal inanışının diğer milletlerden farklı olduğu ortaya çıkmaktadır. Türkler kartaldan türeme mitolojisinin yanı sıra Gök Tanrı’nın elçisi olduğu inanışına sahiptiler. Sadece bir figür veya bir gücü temsil etmek için kullanılmamıştır. Bilinen en eski Türk kültürlerinden bu yana kartal kutsal kabul edilmiştir. Bu kutsallık olgusunu ve Türk mitolojisinin değerlerini, Şamanizm’le veya diğer milletlerin mitoloji hikâyeleriyle karıştırmamak Türk tarihini doğru anlamamız açısından önem arz etmektedir.

Türklerde Kartal’a inanış tabiat kültürüyle başlayan ata kültürüdür. Aynı zamanda Türklerin ilkel çağlardan buyana dünyayı ve dünya düzenini tasvir ederken kullandıkları açıklayıcı bilimsel bir yöntemdir. Bu yöntem o çağlardaki bilimi ve dünya düzenini göz önüne alındığında diğer milletlere nazaran oldukça farklı olduğu görülür. Nitekim Hun kralının Tacı incelendiğinde dünya yuvarlak tasvir

edilmiştir. Buda eski Türklerin ilk çağlardan bu yana Gök Tanrı inancının elçisi kartalı kullanarak dünyayı yuvarlak olduğunu kabul etiklerini gösterir. Bir diğer husus ise, Türklerin kartalı kulaklı olarak tasvir etmeleridir. Türk kültürünün önemli simgelerinden olan kartal figürün Selçuklular dönemi minarelerinde ve diğer Türk devletlerince kullanımına fevkalade önem verilmiştir. ‘Konya’da, Niğde’de Sungur Bey camiinde, Diyarbakır’da sur kapıları üzerinde, Kayseri’de Döner Kümbette, Divriği Ulu Camii’nde bu çift kuş veya kartal motifine rastlanmaktadır (Ögel, 1947, s. 10). Yine bu tarihi minarelerde kartal figürleri çift kulaklı olarak işlenmiştir. Eski Türk inancında çift başlı kartal gökyüzündeki kutsal kapının daimi koruyucusu olarak görülmekteydi. Bu sebeple Türklerde kartal kılığına girme veya kartal tüyleriyle süslenmiş elbiseleri giyme kutsal sayılan kartala olan inancı göstermektedir.

Kadim Türklerin ilk mesleklerinden olan demircilik sanatındaki mahiyetleri oldukça üstün olduğu bilinmektedir. Ögel’e göre Şaman elbiselerini süsleyen önemli (demir) parçalarını Türk demirleri oluşturmaktaydı ‘Şaman elbiselerinde yer alan demir plakalar üzerinde duran etnograflar demir çağının birer hatırası olarak görülmektedir (Ögel, 2010, s. 38-110). Türklerin orta Asya ve Asya bölgelerinde yaşatılan Şamanizm inancına etkileri oldukça fazla olduğu görülmektedir. Gökalp’a göre eski Türklerde inanç ‘Türk dini, zahirde bir natürizm yani tabiat perestlikti. Hakikatte ise, bir sembolizm yani Timsalcilikdi (Gökalp, 1976, s. 42-43). Bu bilgiler ışığında Türklerin kartal figürünü kullanması Şamanizm kaynaklı olmadığı ve Gök Tanrı inancından dolayı kullanmayı tercih ettikleri sonucuna ulaşmaktayız. Kartal figürü gibi hayvan figürlerinin inanç ve kutsallık içeren değerleri yansıması bakımından tarih boyunca farklı milletlerce kullanıldığı görülmektedir. Türk mitolojisinde kullanılan kartal figürü ile Şamanizm’de kullanılan kartal figürünün kullanımı aynı olarak düşünülmesine neden olmuştur. Fakat bu figürün ortaya çıkışı esasında tamamen farklı inanışlar ve mitoloji olayları etkisinde ortaya çıktığı gerçeğini göz ardı etmemek Türk tarihi açısından oldukça önem taşımaktadır.

## 9. SONUÇ

Kadim Türk milletinin tarihi ve türeme mitolojisi oldukça eski geçmişe sahiptir. Dünyada iki yüz milyondan fazla Türk’ün merak ettiği Türk tarihi ve Türk mitolojisine dair detaylar Çin kaynaklarında oldukça fazla yer edinmektedir. Türklerin Altay ve Tanrı Dağları’ndan çıkarak Asya topraklarına yönelmesiyle, Çinlilerle tarihi münasebetleri artmıştır. Türk tarihiyle ilgili gelişmeler Çinliler tarafından gerek sınır koruma raporlarında gerek Çin sarayının yıllık raporlarında önemli yer edinerek Türk inançları ve dönemin inanç değerleri Çinli yazarlar tarafından kayıt altına almaya çalışılmıştır. Çin tarih kayıtlarında Türkler hakkında birçok türeme mitolojisi bulunsa da hepsi doğrudan kurttan türeme mitolojisiyle bağlantılıdır. Bu yönüyle Türklerin kurttan türeme mitolojisinin Çin tarihinde yer edinmesi, Türkler dışında başka milletlerin de bu mitoloji gerçeğini o dönemde kayıt altına almaları yönüyle Türk tarihi ve Türk mitolojisi açısından teyit edilmiş birer yazılı tarihi belge niteliğini taşımaktadır.

Eski Türklerin inanç ve mitolojisiyle ilgili birçok iddialar ortaya atılmaktadır. Bu çalışmalarda öne çıkan konularda Türklerin inançlarının ne olduğuna dair var sayımlardır. Çinli ve Avrupalı araştırmacılar yapmış oldukları çalışmalarda ıslarla Türklerin inançlarının Şamanizm olduğunu vurgulamaktalar. Eskiden beri bu yanlış sistematik olarak sürdürülmektedir. Yabancı araştırmacıların bu alandaki bilimsel boşluktan faydalanarak yanlış yorumlamalarına neden olmuştur. Araştırmamızda Türklerde Şamanizm bir yaşam kültürü ve tek tanrıcılık inancının en ilkel halini oluşturduğu sonucuna ulaşmaktayız. Bunun örneğini Türklerde kutsal kabul edilen Gök Tanrının elçisi olarak görülen kartal figürünü ele alarak görmekteyiz. Türklerde tabiat inancından Tengricilik ten beri var olan kartal, kutsal kılınan bir mitolojik semboldü. Bu sembol en eski Türk mezarlarında yapılan arkeolojik çalışmalarda ve iç Moğolistan’da bulunan eski Hun kralına ait hazinelerinde ortaya çıkmaktadır. Eski Türklerde kartal Gök Tanrı inancının bir parçası olarak kullanılmıştı. Eski Türklerde kartal Gök Tanrı’nın önemli elçisi olduğu inancı mevcuttu. Kartal, Türklerde Şamanizm inancından oldukça önce var olan ve kullanılan bir mitoloji figürüdür. Şamanizm’de kartal şamanların ayin yaparken kartal kılığına girmesi, trans sırasında kartal ile yolculuk etmesi, ayın kutsamalarında ve büyüçülük yapma esnasında inancın bir parçası olarak kullanıldığı görülmektedir. Türklerde ise kartal, türeme mitolojisi, Gök Tanrı’nın elçisi olduğu inancıyla karşımıza çıkmaktadır. Kartal Sibiryaya Altay Türklerini üzerinde derin izler bırakarak bu bölgelerde Şamanizm inancını etkileyen önemli mitoloji figürü olmuştur. Kartal, Gök Tanrı inancının ve

Şamanizm'in ortak değeri, ortak figürü olarak ortaya çıkmıştır. Fakat kartal figürünün kullanımı tamamen farklı inanışlar ve mitoloji değerlerini içermektedir.

Türklerde kartal Şamanizm'den önce var olan kutsal sayılan bir varlıktı. Eski Türklerin inançlarını Şamanizm ile genellemek veya sınırlandırmak tarihsel bir yanıştır. Bu konuda Türk tarihçisi Bahaddin Ögel'de ve diğer tarihçilerinde uyarıları bulunmaktadır. Çünkü Türk tarihinin en önemli eserlerinden Orhun Abidelerinde ve Türk tarih kayıtlarında Türklerin Şamanizm için savaştıkları veya Şamanizm'i ön planda tuttıkları görülmemiştir. Türk tarihi açısından önemli bilgiler veren Divan-ı Lügati't - Türk'te ve Kutadgu Bilig gibi önemli eserlerde Şamanizm ile ilgili kayıtlar bulunmamaktadır. Bu tarihi kayıtlarda Gök Tanrı inancının bir parçası olarak Kartal'a övgü ve sevgi vardır. Eski Türk inançlarında ve edebi eserlerde Şamanizm hiçbir zaman Gök Tanrı inancından önce gelmemiştir. Eski Türklerin hayatında, inancında, aile ve devlet yönetiminde Gök Tanrı inancı belirleyici güç ve ölçü olmuştur. Türklerde Kağan Gök Tanrı'nın temsilcisi, Gök Tanrı ise en büyük hükümdar olarak belirtilmektedir. Kartal ise Gök Tanrı'nın önemli bir elçisiydi. Eski Türklerde kartal Şamanizm'den farklı olarak astronomi bilimi ve dünyayı tasavvuf etmek içinde de kullanılan bir sembol olmuştur. Hun kralının tacında yer alan detaylar incelendiğinde dünya üzerinde kartal motifinin işlenmesi Gök Tanrı inancının eski Türklerde yaygın olduğunu, Kağanın Gök Tanrının yeryüzündeki temsilcisi olduğunu gösteren en önemli örnek eserdir.

Kartal figürü, Türklerin asırlardır değişen coğrafyalarda yaşam sürdürmelerine rağmen yeni düşünce akımlarına ve inançlara karşı değişim göstermeyerek Türk sanatında ve Türk kültüründeki önemini her zaman korumuştur. Türklerde kartal figürü birçok sanat eserinde, motif olarak kullanıldığı gibi Türk tarihinin önemli devletlerinden olan Selçuklu Devletinin de bayrağını süslemiştir. Bu yönüyle Türklerde kartal figürü atalar kültürü olarak yaşatıldığı görülmektedir. Bu nedenle Türk tarihi ve Türk mitolojisiyle özleşmiş figür ve değerlerin iyi anlaşılabilir belirlenmesi, yorumlanması diğer milletlerin kültürleriyle veya mitoloji değerleriyle karşılaştırılmaması Türk tarihini açısından oldukça önem arz etmektedir.

### KAYNAKÇA

- Ablimit Ö. B. (2008). Uygurların İptidai Düşünceleri ve Felsefe Notları. Pekin: Milletler Yayınları.
- Alsan, Ş. (2005). "Türk Mimari Süsleme Sanatlarında Mitolojik Kaynaklı Hayvan Figürleri". Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Armutak, A. (2004). "Doğu ve Batı Mitolojilerinde Hayvan Motifi II. Sürüngenler Balıklar, Kanatlılar ve Mitolojik Hayvanlar". *İstanbul Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 30(2), 6-7.
- Aydemir, A. (2020). "Kül Tigin Yazıtının Güneydoğu Yüzünde Geçen Tuygun Sözcüğü Üzerine". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Bahar*, (49), 56.
- Bang, W. ve G.R. Rahmeti. (1936). Oğuz Kağan Destanı. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili Semineri Neşriyatı.
- Bastem, N. (2019). "Türeyiş Destanıyla İlgili Tüm Rivayetlerin Karşılaştırılması ve Kültürel Kodlar Üzerine Bir İnceleme". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, TAED – Eylül, (66), 230-231.
- Batuk, C. (2009). "Mit, Tarih ve Gerçeklik Sorunu Üzerine Notlar". *İnanç, kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 28.
- Bayat, F. (2010). Mitolojiye Giriş. İstanbul: Ötüken yayınları.
- Çatalbaş, R. (2011). "Türklerde Hayvan Sembolizmi ve Din İlişkisi". *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*. 3(12), 49.
- Çoruhlu, Y. (2002). Türk Mitolojisinin Ana Hatları. İstanbul: KabalcıYayınları.
- Ercilasun, B. (2013). Prof. Dr. Tuğba Ocak'a Armağan. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Erçel, G. (1997). Mitoloji Sözlüğü. İstanbul: Kafekültür Yayıncılık.
- Ergin, M. (2016). Orhun Abideleri. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Esin, E. (2001). Türk Kozmolojisine Giriş. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Gökalp Z. (1976). Türk Medeniyeti Tarihi. İstanbul: Kültür Bakanlığı. Güneş Matbaacılık T.A.Ş.
- Gömeç, S. (1998). "Şamanizm ve Eski Türk Dini". *Paü. Eğitim Fak. Dergisi*, (4), 46.
- Gümüş, İ. (2009). Mitoloji Araştırmaları, İstanbul: Hiperlink eğitim. İlet. Yay. San. tic.ve Ltd. Şti.
- Gürsoy, M. (2012). "Doğu Kazakistan Tarbagatay Yamacındaki Şilikti Baygetöbe Kurbanı". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 1(3), 50.

- He, Xing Liang. (2006). Çinli Azınlıkların Totem İbadeti. Pekin: CITIC Press Group.
- İnayet, A. (2006). "Kaşgarlı Mahmut Hakkında Oluşan Efsaneler Üzerine", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*. VI(2), 250-251.
- Kafesoğlu, İ. (1997). Türk Milli Kültürü. İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş.
- Kalafat, Y. (2004). "Altaylar'dan Anadolu'ya Kamizm-Şamanizm". İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Kim, Hyo-Joung. (2004). "Baraba Türklerinin Jestey Mōngkö Masalındaki Mitolojik Motifler Üzerine", *Bilig dergisi*, (28), 46.
- Kitapçı, Z. (1983). Türk Dünyası araştırmaları. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Kumru, C. (2017). "Eski Türk Kültüründe Kartal Simgesi, Uluslararası Türklerin Dünyası". Antalya: Sosyal Bilimler Sempozyumu, Türk Dünya Enstitüsü.
- Kurtoğlu F. (1992). Türk Bayrağı ve Ay Yıldız. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Nar, M. Ş. (2014). "Günümüz Toplumda Mitler: Anadolu Halk Efsaneleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme". *Folklor Edebiyat Dergisi*, 20 (79), 56.
- Ögel, B. (2010). Türk Mitolojisi I-II Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi.
- Ögel, B. (1984). İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarih, İkinci baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ögel, B. (1972). Türklerde Kartal ve Kartal Arması. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Ögel, B. (1947). Erzurum Anıtlarında Eski Altay-Türk Sanatının İzleri. Erzurum: Halkevi Yay.
- Öger, A. ve Gönel T. (2011). Uygur Türkleri Arasında Şamanizm ve Tedavi Yöntemleri, *Turkish Studies - International Periodical for the Languages. Literature and History of Turkish or Turkic Fall*, Volume 6 (4), 233-234.
- Özkartal, M. (2012). "Türk Destanlarında Hayvan Sembolizmine Genel Bir Bakış (Dede Korkut Kitabından Örnekler)". *Millî Folklor*, 24(94), 62-63.
- Sağ M. ve Büyüktunca M. Ç. (2019). "Şamanların Göğe Yükseliş Ritlerinin Ağaç Simgesi Bağlamında İncelenmesi, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 43, Bahar. (228).
- Sarı, E. (2017A). Efsane-Mitoloji: Mitoloji Hikâyeleri Bir Şahsın Değil, Bütün Toplumun Eseridir, Antalya: NoktaE-Book International Publishing.
- Sarı, İ. (2017B). Şaman Türkleri: Şamanlık Bilgisi Öğrenmekle Elde Edilemez, Şaman Olmak İçin Belli Başlı Bir Şamanın Neslinden Olmak Gerekir, İstanbul: Nokta E-kitap Yayanları.
- Sever, M. (1999). "Türk Mitolojisinde Kuşlar", *Milli Folklor*, 11(43), 85.
- Si, ma Qian. (1975). Hunların Biyografisi Tarihi kayıtlar, Pekin: Zhonghua Yayınevi.
- Sui Kitabı (1973). *隋书》, 中华书局标点本, 北京*. Pekin: Zhonghua Yayınevi.
- Şahin, S. (2020). "Türk Tarihi Açısından Altay-Tanrı Dağlarında Yer Alan Balbal-Mezar Anıtların Önemi ve Özelliklerinin Araştırılması", *Journal of Universal History Studies*, 3/2, Aralık, 275-292.
- Togan, Z. V. (2002). "Bozkurt Efsanesi", *Türkler Ansiklopedisi Cilt III*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Tong Dian (1988). *《通典》, 中华书局, 北京*. Pekin: Zhonghua Yayınevi.
- Yolcu, M. A. (2004). Babasız Gebelik Mitleri Bağlamında Türk Mitolojisinde Gök-Yer Dikomisi, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 7/1, 86.
- Zan, Tao (2017). "Spiritual Connection Between China and Turkey: History and Imagination", *New Silk Road Academic Journal*, Issue 1 no 1, 52-53.
- Zhou Kitabı (1974). *《周书》, 中华书局标点本, 北京*. Pekin: Zhonghua Yayınevi.

Geliş Tarihi / Received : 24.09.2021 / 09.24.2021

Kabul Tarihi / Accepted : 14.10.2021 / 10.14.2021

Araştırma Makalesi - Research Article



## COVID-19 SALGINININ BANKA PERFORMANSLARINA ETKİSİNİN SECA YÖNTEMİYLE DEĞERLENDİRİLMESİ

### EVALUATION OF THE EFFECT OF THE COVID-19 OUTPUT ON BANK PERFORMANCES WITH THE SECA METHOD


İlknur Ülkü ARMAĞAN<sup>a</sup>, Aşkın ÖZDAĞOĞLU<sup>b</sup>, Murat Kemal KELEŞ<sup>c</sup>


**ÖZ:** Covid-19 salgını ile oluşan kaos ve belirsizlik dünyada ve ülkemizde bütün sektörleri etkilemiştir. Finansal piyasalar ve bankacılık sektörü de pandemiden en çok etkilenen sektörlerdendir. Fon arz ve talebinin bulunduğu bankalar, pandeminin neden olduğu belirsizlik ve risk altında kredi ve mevduat dengesini düzenlemekte güçlük yaşamakta bu da finansal performanslarına etki etmektedir. Çalışmanın amacı, Covid-19 pandemi ortamında Borsa İstanbul (BİST)'te işlem gören bankaların finansal performanslarını değerlendirmektir. Değerlendirmede, çalışma kapsamındaki BİST'te işlem gören on iki bankaya ait pay senetlerinin, Kamuyu Aydınlatma Platformu (KAP)'tan alınan 2020 yılı yıllık konsolide mali tablo verileri ile hesaplanan finansal performans rasyoları baz alınmıştır. Çalışmanın analizlerinde çok kriterli karar verme yöntemlerinden SECA (Kriter ve Alternatiflerin Eşzamanlı Değerlendirilmesi) yöntemi kullanılmıştır. Analiz sonuçlarına göre; "QNB Finansbank" performans sıralamasında ilk sırada, "Şekerbank" ise son sırada yer almıştır. Çalışma, pandeminin incelenen bankalar arasında finansal etkisini ortaya koyarak, devam eden pandemi koşullarında karar vericilerin etkin stratejik plânlara oluşturmalarına yardımcı olmayı hedeflemektedir.


**Anahtar Kelimeler :** Covid-19, Finansal Performans, Çok Kriterli Karar Verme, SECA Yöntemi, Banka.

**ABSTRACT:** The chaos and uncertainty caused by the Covid-19 epidemic has affected all sectors in the world and in our country. Financial markets and the banking sector are also among the sectors most affected by the pandemic. Banks, where the supply and demand for funds meet, have difficulties in regulating the balance of loans and deposits under the uncertainty and risk caused by the pandemic, which affects their financial performance. The aim of this study is to evaluate the financial performance of banks traded in Borsa İstanbul (BIST) during the Covid-19 pandemic. In the evaluation, the financial performance ratios of the shares of twelve banks traded on the BIST calculated with the consolidated financial statement data of 2020 obtained from the Public Disclosure Platform (PDP), were taken as a basis. The SECA (Simultaneous Evaluation of Criteria and Alternatives) multi-criteria decision making methods analyzes performed method was used. According to the analysis results; "QNB Finansbank" ranked first in performance ranking, while "Şekerbank" ranked last one. The study aims to help decision makers create effective strategic plans in the ongoing pandemic conditions by revealing the financial impact of the pandemic among the banks examined.

**Keywords:** Covid-19, Financial Performance, Multi Criteria Decision Making, SECA Method, Bank.

<sup>a</sup>  0000-0003-0542-0007, Öğr. Gör., Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Keçiborlu Meslek Yüksekokulu, Finans-Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü, ulkuarmagan@isparta.edu.tr

<sup>b</sup>  0000-0001-5299-0622, Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü, askin.ozdagoglu@deu.edu.tr

<sup>c</sup>  0000-0003-0374-6839, Dr. Öğr. Üyesi, Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Keçiborlu Meslek Yüksekokulu, Ulaştırma Hizmetleri Bölümü, muratkemalk@gmail.com



## 1. GİRİŞ

Dünya Sağlık Örgütü (WHO), Çin'in Wuhan kentinde Aralık 2019 tarihinde görülen ilk korona virüs vakası sonrasında bu hastalığı "Covid-19" olarak adlandırmış ve pandemi olarak dünyaya ilân etmiştir. "Covid-19" olarak adlandırılan korona virüs küresel olarak bir salgına neden olmuştur. Ülkemizde de ilk korona virüs vakasına 11 Mart 2020 tarihinde rastlanmıştır. Son yüzyıldaki en büyük salgın ve beklenmeyen bir durum olan, ölümcül sonuçlara yol açabilen küresel pandemi, tüm bireyler için bir tehdit oluşturmakta ve tüm dünyada yaşanan korku ile yaşam tarzlarının değişmesine sebep olarak ülke ekonomilerini derinden etkilemektedir.

Pandemi koşullarında virüsün bulaşma riskine karşı devletler tarafından alınan önlemler, sokağa çıkma yasakları ve kısıtlamaları, çalışma şekli değişiklikleri gibi pek çok koruyucu karar ve buna ilave olarak bireylerin yaşadığı kaos ortamı ile üretim, tüketim, yatırım gibi tüm alışkanlıklarında değişiklikler olmuştur. Pandeminin etkisi ile finansal piyasalarda oluşan belirsizlikle birlikte arz talep dengesi de bozulmuştur.

Söz konusu bu belirsizliklerden en çok etkilenenlerden biri de bankalardır. Bankalar fon ve mevduat sağlama, döviz, repo, kredi verme, hesap açma, çek, havale, elektronik fon transferi (EFT), virman işlemleri, kiralık kasa, elektronik bankacılık, döviz transferleri, otomatik para ödeme makineleri (ATM), mobil ve internet bankacılığı, özel bankacılık gibi daha pek çok hizmet vermektedir (MASAK, 2020, 4). Finansal piyasalar için hayati önemi olan fon arz ve fon talebinin bulunduğu bankalar, pandeminin neden olduğu belirsizlik ve risk altında kredi ve mevduat dengesini düzenlemekte güçlük yaşamaktadır. Bu da bankaların aktif pasif yönetimini ve nakit akışını etkileyerek kârlılık, sermaye yeterlilik ve likidite gibi finansal performans göstergesi olan rasyolarına yansımaktadır. Bu durum finansal sistemin önemli bir unsuru olan bankaların düzenli olarak açıklanan mali tablolarında görülmektedir.

Pandemi etkisi ile belirsizlik yaşayan bankalar finansal olarak darboğaza giren ve acil çözüm bekleyen reel sektörün borçlanma ihtiyacını karşılayamamaktadır. Bu durum da reel sektörün üretim ve hizmetlerine devam edememesine, piyasa ekonomilerinde çarkların iyice yavaşlamasına neden olmaktadır. Çünkü bankacılık sistemi fon akışının sağlanabilmesi için her zaman tüm dünyada öncü sektörlerden biridir.

Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu'nun (BDDK) Haziran 2021 itibari ile bankacılık sektörüne ait son açıkladığı veriler incelendiğinde, Türkiye'de 34 Mevduat, 14 Kalkınma ve Yatırım, 6 Katılım Bankası olmak üzere toplam 54 banka faaliyet göstermektedir. Bu bankaların toplam 11.166 şube ve 202.054 banka çalışanı bulunmaktadır (BDDK, Haziran 2021, 3). Dolayısıyla bankalar Türkiye'de toplam 6.730 milyar TL aktif büyüklüğü ile piyasa ekonomisi ve finansal piyasalar için kilit bir konumdadır.

Devam eden pandemi sürecinde tüm dünyada ve Türkiye'de aşılama çalışmalarının başlaması, yasaklama ve kısıtlamaların azalması ile geçilen normalleşme dönemi, ülke ekonomilerinin dolayısıyla da bankaların yaşadığı belirsizliği biraz olsun azaltarak, normal çalışma düzenlerine dönmelerini sağlamıştır. Fakat devam eden pandemi koşullarında, pandeminin ülke ekonomilerinde neden olduğu ve gelecekte neden olabileceği muhtemel etkilerin tespit edilmesi öncelikle devletlerin uygulayacağı politikalar için büyük önem taşımaktadır. Benzer şekilde bankaların bu süreçteki finansal performanslarının tespiti ve takibi de uygulayacakları stratejik plânlar için önem kazanmaktadır.

Tüm bu anlatılanlara dayanılarak bu çalışmada; Covid-19 pandemi döneminde, BİST'te işlem gören on iki adet bankanın (Alternatifbank", "Akbank", "Denizbank", "QNB Finansbank", "Garanti BBVA Bankası", "Halkbank", "İş Bankası", "Şekerbank", "Türkiye Sınai Kalkınma Bankası", "Türkiye Ekonomi Bankası", "Vakıfbank" ve "Yapı Kredi bankası) finansal performansları değerlendirilerek performans sıralaması yapılmıştır. Çalışma kapsamındaki bankalara ait veriler Kamuyu Aydınlatma Platformu (KAP)`tan elde edilen 2020 yılı yıllık konsolide mali tablo verileridir. Çalışmada değerlendirme kriterleri olarak önemli finansal performans rasyolarından Sermaye Yeterliliği (Özsermaye/Toplam Kaynaklar), Kârlılık (Net Dönem Kârı/Toplam Aktifler), Net Dönem Kârı/Özsermaye, Likidite (Likit Aktifler/Toplam Aktifler) ve Likit Aktifler/Kısa Vadeli Yükümlülükleri kullanılmıştır.

Çalışmada yeni bir Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) yöntemi olan SECA (Simultaneous Evaluation of Criteria and Alternatives) yöntemiyle hem değerlendirme kriterlerinin ağırlıkları bulunmuş hem de on iki bankanın finansal performansı değerlendirilerek performans sıralaması yapılmıştır. Çalışmada öncelikle literatür incelemesi bölümünde çalışma konusu ve çalışmada kullanılan yöntemle ilgili uygulamalardan örnekler verilmiştir. Daha sonra metodoloji kısmında SECA yönteminin matematiksel işleyişi denklemlerle birlikte adım adım anlatılmıştır. Takip eden uygulama aşamasında Borsa İstanbul (BİST) te işlem gören bankaların finansal performansları değerlendirilmiştir. Son kısımda çalışma sonuçları değerlendirilmiştir.

## 2. LİTERATÜR İNCELEMESİ

Çizelge 1.'de, ÇKKV yöntemlerinin kullanıldığı finansal performans üzerine yapılan çalışma örnekleri ve bu çalışmada kullanılan ve yeni bir ÇKKV yöntemi olan SECA yönteminin kullanıldığı çalışma örnekleri verilmiştir. Finansal performansın ölçülmesinde çok sayıda farklı ÇKKV yöntemlerinin kullanıldığı görülmektedir. Fakat SECA yönteminin finansal performans analizinde kullanıldığı bir çalışmaya rastlanmamıştır.

**Çizelge 1.** Literatür İncelemesi

Çalışmanın yazarı/yazarları	Çalışmanın konusu	Kullanılan yöntem/ler
<b>ÇKKV Yöntemlerinin kullanıldığı finansal performans üzerine yapılan çalışma örnekleri</b>		
Keleş vd. (2021)	2013-2020 yılları arasındaki Türk bankacılık sisteminin performansının değerlendirilmesi	IDOCRIW ve MULTIMOOSRAL
Abdel-Basset vd. (2021)	Mısır'da faaliyet gösteren en iyi on ticari bankanın performanslarının değerlendirilmesi	TOPSIS ve VIKOR
No vd. (2021)	İran'da faaliyet gösteren bir bankanın bazı şubelerinin çeşitli ekonomik kriterlere göre aralık tipi belirsizlik altında sıralanması	Interval (aralıklı) EDAS
Doğan ve Onan (2021)	2008-2013 yılları arasında Türkiye'de faaliyet gösteren 19 bankanın performans ve etkinlik analizi	Malmquist Toplam Faktör Verimlilik Endeksi (MTFVE), Veri Zarflama Analizi (VZA) ve R Programlama
Özcan (2021)	BİST Mali Sektörde faaliyet gösteren bankaların 2009-2019 yılları arasındaki finansal yapısının finansal performans üzerindeki etkisinin incelenmesi	Panel veri analizi
Akbulut (2020)	2018 yılında Türkiye'de faaliyet gösteren ve aktif büyüklük açısından en büyük 10 mevduat bankasının performans analizi	Gri Entropi, PSI ve ARAS
Ozcalici ve Bumin (2020)	Türk bankacılık sektöründe faaliyet gösteren Borsa İstanbul'da işlem gören halka açık bankaların 2018 yılının dört çeyreğine ilişkin performanslarının değerlendirilmesi	EDAS, MOORA, OCRA ve TOPSIS
İc vd. (2020)	Tahmin verileri ve gerçek veriler kullanılarak üç farklı ağırlık senaryosu baz alınarak Türkiye'de faaliyet gösteren 5 bankanın sıralanması	Regresyon, AHP ve VIKOR

Ayçin ve Güçlü (2020)	Borsa İstanbul ticaret endeksinde işlem gören işletmelerin finansal performans analizi	Entropi ve MAIRCA
Guru ve Mahalik (2019)	Hindistan'da faaliyet gösteren kamu bankalarının etkinliklerinin değerlendirilmesi	AHP ve TOPSIS
Şenol ve Ulutaş (2018)	Borsa İstanbul'da, Kimya, Petrol, Kauçuk ve Plastik ürünler sektöründe faaliyette bulunan şirketlerin muhasebe temelli ve piyasa temelli performans ölçümlerine göre sıralamalarının yapıp karşılaştırılması	CRITIC ve ARAS
Wanke vd. (2016)	2004-2013 yılları arası 23 OECD ülkesinden 128 bankanın performansının değerlendirilmesi	TOPSIS
<b>SECA YÖNTEMİ İLE YAPILAN ÇALIŞMALAR</b>		
Bahrami ve Rastegar (2022)	Enerji güç dağıtım besleyicilerinin değerlendirilmesi	SECA, Bulanık BWM ve VIKOR
Ecer (2021)	Satın alınması düşünülen şarj edilebilir elektrikli araçların değerlendirilmesi	SECA, MARCOS, MAIRCA, COCOSO, ARAS, COPRAS, Borda sayım yöntemi, Copeland yöntemi
Azbari vd. (2021)	Çevre açısından atık suyun optimal olarak dağıtımına yönelik bir uygulama	SECA
Bazrafshan vd. (2021)	Özel dersane seçiminde etkili olan kriterlerin değerlendirilmesi	SECA
Baradari vd. (2021)	Bilgi Teknolojileri Hizmet Yönetimi süreçlerinde anahtar performans göstergesi sıralaması ve seçimi	SECA
Mishra vd. (2020)	Bulut teknolojisi sistemlerinde kaynak tahsis probleminin çözümü	AHP ve SECA
Keshavarz-Ghorabae vd. (2019)	Çevresel sürdürülebilirlik açısından üretim stratejilerinin değerlendirilmesine yönelik bir uygulama	Interval type-2 fuzzy sets, WASPAS, SECA
Keshavarz-Ghorabae vd. (2018)	SECA yönteminin tanıtılması için örnek bir uygulama	SECA

### 3. METODOLOJİ: SECA YÖNTEMİ

SECA (Simultaneous Evaluation of Criteria and Alternatives - Kriter ve Alternatiflerin Eşzamanlı Değerlendirilmesi) yöntemi Keshavarz-Ghorabae vd. (2018) tarafından geliştirilen bir çok kriterli karar verme yöntemidir. Yöntemin en önemli üstünlüğü aynı anda hem kriter ağırlıklarını belirlemeye hem de alternatifleri değerlendirmeye imkân tanınmasıdır. Yöntemin işleyişi Tablo 1'de gösterilmiştir (Ecer, 308,311).

$i$ : alternatif;  $i = 1,2,3, \dots m$

$j$ : kriter;  $j = 1,2,3, \dots n$

$x_{ij}$ :  $i$  alternatifinin  $j$  kriteri açısından değeri

$x_{ij}^*$ :  $i$  alternatifinin  $j$  kriteri açısından normalize değeri

$l$ : kriter;  $j = 1,2,3, \dots n$

$r_{ij}$ : standartlaştırılmış karar matrisi  $l$  ve  $j$  sütunları korelasyonu

$\pi_j$ :  $j$  kriteri uyumsuzluk derecesi

$\sigma_j$ :  $j$  kriteri standart sapma değeri



$\sigma_j^N$ : j kriteri normalize standart sapma değeri  
 $\pi_j^N$ : j kriteri normalize uyumsuzluk derecesi  
 $S_i$ : i alternatifi performans değeri  
 $w_j$ : j kriteri ağırlığı  
 $\varepsilon$ : kriter ağırlığı alt sınır parametresi;  $\varepsilon = 0,001$

Tablo 1. SECA Süreci

Adım	Eşitlik	Eşitlik No
Karar matrisinin oluşturulması	$\begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ x_{m1} & x_{m2} & \dots & x_{mn} \end{bmatrix}$	(1)
Fayda yönlü kriterler için standartlaştırma işleminin yapılması	$x_{ij}^* = \frac{x_{ij}}{\max_j x_{ij}}$	(2)
Maliyet yönlü kriterler için standartlaştırma işleminin yapılması	$x_{ij}^* = \frac{\min_j x_{ij}}{x_{ij}}$	(3)
Standartlaştırılmış karar matrisinin oluşturulması	$\begin{bmatrix} x_{11}^* & x_{12}^* & \dots & x_{1n}^* \\ x_{21}^* & x_{22}^* & \dots & x_{2n}^* \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ x_{m1}^* & x_{m2}^* & \dots & x_{mn}^* \end{bmatrix}$	(4)
Uyumsuzluk derecelerinin hesaplanması	$\pi_j = \sum_{l=1}^n (1 - r_{lj})$	(5)
Standart sapma değerlerinin hesaplanması	$\sigma_j = \sqrt{\frac{x_{ij}^* - \bar{x}_{ij}^*}{m}}$	(6)
Standart sapma değerlerinin normalize edilmesi	$\sigma_j^N = \frac{\sigma_j}{\sum_{j=1}^n \sigma_j}$	(7)
Uyumsuzluk derecelerinin standartlaştırılması	$\pi_j^N = \frac{\pi_j}{\sum_{j=1}^n \pi_j}$	(8)
Doğrusal programlama amaç fonksiyonun yazılması	$z_{max} = \lambda_a - \beta(\lambda_b + \lambda_c)$	(9)
Doğrusal programlama alternatif performanslarına ilişkin kısıtların yazılması	$S_i = \sum_{j=1}^n w_j x_{ij}^*; \forall i \text{ için}$	(10)
Doğrusal programlama kriter ağırlıklarının normalize standart sapma referans noktalarına ilişkin en küçükleme kısıtının yazılması	$\lambda_b = \sum_{j=1}^n [w_j - \sigma_j^N]^2$	(11)
Doğrusal programlama kriter ağırlıklarının normalize uyumsuzluk dereceleri referans noktalarına ilişkin en küçükleme kısıtının yazılması	$\lambda_c = \sum_{j=1}^n [w_j - \pi_j^N]^2$	(12)
Doğrusal programlama kriter ağırlıklarının birden küçük olma kısıtlarının yazılması	$w_j \leq 1; \forall j \text{ için}$	(13)
Doğrusal programlama kriter ağırlıklarının alt sınır parametresinden büyük olma kısıtlarının yazılması	$w_j \geq \varepsilon; \forall j \text{ için}$	(14)

#### 4. UYGULAMA, BULGULAR

Çalışma kapsamında, BİST'te işlem gören bankaların finansal performansları değerlendirilmiştir. Değerlendirmelerde BİST'te işlem gören on iki bankaya ait pay senetlerinin,

KAP`tan alınan 2020 yılı konsolide mali tablo verileri ile hesaplanan finansal performans rasyoları baz alınmıştır. Kullanılan rasyolar, kod numaraları ve yönleri Tablo 2`de gösterilmiştir.

**Tablo 2. Rasyo Açıklamaları**

Rasyo Kodu	Rasyo Adı	Yönü
R1	Sermaye Yeterliliği (Özsermaye / Toplam Kaynaklar)	Fayda
R2	Kârlılık (Net Dönem Kârı / Toplam Aktifler)	Fayda
R3	Net Dönem Kârı / Özsermaye	Fayda
R4	Likidite (Likit Aktifler / Toplam Aktifler)	Fayda
R5	Likit Aktifler / Kısa Vadeli Yükümlülükler	Fayda

Değerlendirme kapsamındaki bankalar ile kodları ise Tablo 3`te gösterilmiştir.

**Tablo 3. Banka Bilgileri**

Banka Kodu	Banka Adı
A1	Alternatifbank
A2	Akbank
A3	Denizbank
A4	QNB Finansbank
A5	Garanti BBVA Bankası
A6	Halkbank
A7	İş Bankası
A8	Şekerbank
A9	Türkiye Sınai Kalkınma Bankası
A10	Türkiye Ekonomi Bankası
A11	Vakıfbank
A12	Yapı Kredi

Değerlendirmede BİST`te işlem gören on iki bankaya ait pay senetlerinin, KAP`tan alınan 2020 yılı konsolide mali tablo verileri ile hesaplanan finansal performans rasyoları baz alınmıştır. Elde edilen veriler Tablo 4`te gösterilmiştir.

**Tablo 4. Rasyolar**

	R1	R2	R3	R4	R5
A1	0,0658	0,0033	0,0502	0,1942	0,2379
A2	0,1316	0,0131	0,0995	0,1266	0,1482
A3	0,0872	0,0071	0,0810	0,2027	0,2718
A4	0,0846	0,0109	0,1294	0,1285	0,8334
A5	0,1260	0,0127	0,1005	0,1579	0,1933
A6	0,0614	0,0053	0,0863	0,0975	0,1116
A7	0,1141	0,0115	0,1005	0,1421	0,1740
A8	0,0702	0,0055	0,0782	0,0431	0,0478
A9	0,1169	0,0135	0,1158	0,0549	0,0659
A10	0,0815	0,0084	0,1032	0,2116	0,2468
A11	0,0665	0,0072	0,1078	0,1373	0,1556
A12	0,1035	0,0111	0,1068	0,1472	0,1821

**Kaynak:** <https://www.kap.org.tr/tr/>

Çalışmada BİST`te işlem gören on iki bankaya ait pay senetlerinin, KAP`tan alınan 2020 yılı yıllık konsolide mali tablo verileri ile hesaplanan finansal performans rasyoları kullanılmıştır. Söz konusu rasyolar Eşitlik 1`de gösterilen başlangıç karar matrisini oluşturur. Başlangıç karar matrisindeki tüm değerlere Eşitlik 2`de gösterilen işlem uygulanarak standartlaştırma işlemi gerçekleştirilmiştir. Söz

konusu rasyolar arasında hiç maliyet yönlü kriter olmadığı için Eşitlik 3'ün kullanımına ihtiyaç duyulmamıştır. Bu işlemler sonucunda Eşitlik 4'te gösterilen standartlaştırılmış karar matrisine ulaşılmıştır. Standartlaştırılmış karar matrisi Tablo 5'te gösterilmiştir.

**Tablo 5.** Standartlaştırılmış Karar Matrisi

	R1	R2	R3	R4	R5
A1	0,5004	0,2439	0,3877	0,9177	0,2854
A2	1,0000	0,9665	0,7689	0,5984	0,1778
A3	0,6631	0,5220	0,6263	0,9577	0,3262
A4	0,6430	0,8082	1,0000	0,6071	1,0000
A5	0,9576	0,9348	0,7766	0,7459	0,2319
A6	0,4671	0,3916	0,6670	0,4608	0,1339
A7	0,8676	0,8469	0,7766	0,6715	0,2088
A8	0,5340	0,4056	0,6043	0,2037	0,0573
A9	0,8889	1,0000	0,8951	0,2592	0,0791
A10	0,6193	0,6206	0,7973	1,0000	0,2961
A11	0,5056	0,5294	0,8330	0,6487	0,1867
A12	0,7865	0,8161	0,8255	0,6957	0,2185

Bu işlemlerin tamamlanmasının ardından Eşitlik 6 kullanılarak standart sapma değerleri hesaplanmış ve Eşitlik 7 yardımıyla bu değerler normalize edilmiştir. Daha sonra Eşitlik 5 kullanılarak uyumsuzluk dereceleri hesaplanmış ve Eşitlik 8 yardımıyla bu değerler standartlaştırılmıştır. Bulunan bu değerler Tablo 6'da verilmiştir.

**Tablo 6.** Standart Sapma ve Uyuşmazlık Değerleri

	$\pi_j$	$\pi_j^N$	$\sigma_j$	$\sigma_j^N$
R1	2,8354	0,1842	0,1902	0,1732
R2	2,4070	0,1564	0,2543	0,2315
R3	2,6643	0,1731	0,1580	0,1438
R4	4,1718	0,2710	0,2510	0,2284
R5	3,3159	0,2154	0,2450	0,2230

Bu işlemlerin tamamlanmasının ardından doğrusal programlama modelinin yazılması gerekmektedir. Eşitlik 9'da belirtilen standart amaç fonksiyonunun yazılmasının ardından on iki bankanın performanslarına ilişkin ayrı ayrı kısıtların yazılması gerekmektedir. İlk banka alternatifi için yazılan kısıt örnek olarak aşağıda gösterilmiştir.

$$S_1 = 0,5004w_1 + 0,2439w_2 + 0,3877w_3 + 0,9177w_4 + 0,2854w_5$$

Bu şekilde on iki farklı kısıt yazıldıktan sonra doğrusal programlama kriter ağırlıklarının normalize standart sapma referans noktalarına ilişkin en küçükleme kısıtının yazılması gerekmektedir. Buna ilişkin yazılan kısıt aşağıda gösterilmiştir.

$$\lambda_b = [w_1 - 0,1732]^2 + [w_2 - 0,2315]^2 + [w_3 - 0,1438]^2 + [w_4 - 0,2284]^2 + [w_5 - 0,2230]^2$$

Daha sonra kriter ağırlıklarının normalize uyumsuzluk dereceleri referans noktalarına ilişkin en küçükleme kısıtı aşağıdaki gibi yazılmıştır.

$$\lambda_c = [w_1 - 0,1842]^2 + [w_2 - 0,1564]^2 + [w_3 - 0,1731]^2 + [w_4 - 0,2710]^2 + [w_5 - 0,2154]^2$$

Ardından Eşitlik 13'te belirtilen kriter ağırlıklarının birden küçük olma ile ilgili beş kısıt yazılmıştır. Buna ilişkin yazılan kısıtlardan biri örnek olarak aşağıda gösterilmiştir.

$$w_1 \leq 1$$

Doğrusal programlama modelinin son kısıt grubu ise Eşitlik 14'te belirtilen kriter ağırlıklarının alt sınır parametresinden büyük olmasıdır. Buna ilişkin yazılan kısıtlardan biri örnek olarak aşağıda gösterilmiştir.

$$w_1 \geq \varepsilon$$

Hazırlanan doğrusal programlama modeli çözüldüğünde Tablo 7 ve 8'deki sonuçlara ulaşılmıştır.

**Tablo 7.** Kriter Ağırlıkları

	$w_j$
<b>R1</b>	0,1931
<b>R2</b>	0,1976
<b>R3</b>	0,1787
<b>R4</b>	0,2366
<b>R5</b>	0,1939

Tablo 7.'de de görüldüğü üzere 0,2366 skoruna sahip bankaların beklenmedik durumlardaki hareket alanını artıran, aktiflerinin ne kadarının likit olduğunu gösteren R4 kriteri (Likidite (Likit Aktifler / Toplam Aktifler) ağırlığı en yüksek kriterken, 0,1787 skoruna sahip R3 kriteri (Net Dönem Kârı / Özsermaye) de ağırlığı en düşük kriter olmuştur.

**Tablo 8.** Banka Performansları

	$S_i$
<b>A1</b>	0,4866
<b>A2</b>	0,6976
<b>A3</b>	0,6330
<b>A4</b>	0,8002
<b>A5</b>	0,7299
<b>A6</b>	0,4218
<b>A7</b>	0,6731
<b>A8</b>	0,3506
<b>A9</b>	0,6059
<b>A10</b>	0,6788
<b>A11</b>	0,5409
<b>A12</b>	0,6677

Seçilen beş değerlendirme rasyosunun kriter ağırlıkları ile değerlendirilen on iki bankanın performansları sıralandığında, 0,8002 skoruna sahip A4 kodu ile tanımlanan QNB Finansbank ilk sırada, 0,3506 skoruna sahip A8 kodu ile tanımlanan Şekerbank ise son sırada yer almıştır. QNB Finansbank'ın özellikle herhangi bir kriz durumunda, stoklar gibi hemen nakite çevrilemeyecek kısım dışındaki aktif varlıklarının değerleriyle borçların ödenebilme kapasitesini gösteren likidite oranı incelenen diğer bankalara göre çok yüksektir. Bu rasyo kriter ağırlıkları ile değerlendirildiğinde de bankayı ilk sıraya taşımaktadır. Şekerbank'ın ise incelenen dönemde hesaplanan tüm rasyoları diğer bankalara göre düşük olduğu için kriter ağırlıkları ile değerlendirmede de son sırada yer almaktadır.

## 5. SONUÇ

Türkiye ekonomisi ve bankacılık sistemi Covid-19 pandemisi nedeniyle zor bir süreçten geçmektedir. Yaşanan pandemi ve sebep olduğu ekonomik etkilerle bankaların Haziran 2021 verileri, Mart 2020 verileri ile karşılaştırıldığında, 15 ayda banka şube sayısının 228 adet, banka personel sayısının ise 2060 kişi azaldığı görülmektedir. Ayrıca bankaların kredi ve mevduat dengesi, yani mevduatın krediye dönüşüm oranları da Mart 2020 tarihinde 1,04 olarak gerçekleşirken, Haziran 2021'e gelindiğinde 0,93'e gerilemiştir. Bu veriler de bankaların pandemi nedeni ile yaşadığı olumsuz durumu göstermektedir. (BDDK, Mart 2020, 9; BDDK, Mart 2020, 9).

Bu yaşanan olumsuzluklar doğrultusunda yapılan çalışmada, BİST'te işlem gören on iki bankanın Covid-19 pandemi sürecindeki performansı analiz edilmiştir. Çalışmada söz konusu on iki

bankaya ait yıllık konsolide mali tablo verileri ile hesaplanan beş finansal performans rasyosu kullanılmıştır. Kullanılan rasyolar bankaların 2020 yılı yıllık finansal performanslarını yansıtmaktadır.

Sıralama sonuçları değerlendirildiğinde; QNB Finansbank aynı dönem verilerine göre 54.304 milyon TL net varlıkları, 19.222 milyon TL özkaynakları ve 2.487 milyon TL net kârı ile hesaplanan rasyolarda SECA yöntemiyle değerlendirme kriterlerinin ağırlıkları bulunarak yapılan sıralamada birinci, Şekerbank ise yine aynı dönem verilerine göre 6.088 milyon TL net varlıkları, 2.636 milyon TL özkaynakları ve 47 milyon TL net kârı ile aynı sıralamada on ikinci sırada yer almıştır. Her banka için finansal tablo verileri ile finansal performans göstergesi olan her bir rasyo hesaplandığında, sıralama hangi rasyonun öncelikli kabul edildiğine göre değişmesine rağmen, kullanılan SECA yöntemi ile finansal performans göstergesi olan her bir rasyo kriterler ağırlıklandırılarak hesaplandığında daha net, tek bir sıralama vermektedir. Dolayısı ile kullanılan yöntem, sıralama ile ilgili oluşabilecek sorunlara da bir açıklama niteliğindedir.

Çalışma kapsamında Covid-19 pandemisinin BİST'te işlem gören bankaların kârlılık, sermaye yeterlilik ve likidite rasyoları üzerindeki etkileri 2020 yılı yıllık konsolide mali tablo verileri baz alınarak SECA yöntemi ile değerlendirilerek sıralanmıştır. Çalışmadan elde edilen sonuçların düzenli olarak açıklanan mali tablo verileri ile güncellenmesi, bankaların finansal performanslarının takibi ve banka yöneticileri tarafından alacak kararlarda, uygulanacak politikalarda önem taşımaktadır.

Yapılan literatür incelemesinde SECA yönteminin kullanıldığı herhangi bir çalışmaya yerli literatürde rastlanmamıştır. Ayrıca genel olarak yapılan literatür araştırmasında bankaların finansal performansının SECA yöntemiyle değerlendirildiği bir çalışma görülmemiştir. Dolayısıyla bu çalışma bu yönleriyle literatüre katkı yapacağı ve özgün bir çalışma olduğu düşünülmektedir.

Bundan sonraki yapılacak çalışmalarda;

- SECA yöntemi BİST'te işlem gören farklı bir sektöre ait şirketlerin performans değerlendirmesinde veya BİST haricinde herhangi bir sektöre ait şirketlerin performans değerlendirmesinde kullanılabilir.
- BİST'te işlem gören veya BİST harici herhangi bir sektörde faaliyet gösteren şirketlerin performansları farklı bir ÇKKV yöntemi/leri ile değerlendirilebilir.
- Herhangi bir sektörde faaliyet gösteren bir şirketin veya kurum/kuruluşun yıllara göre performansları SECA yöntemiyle değerlendirilebilir.

## KAYNAKÇA

- Abdel-Basset, M., Mohamed, R., Elhoseny, M., Abouhawash, M., Nam, Y., ve AbdelAziz, N. M. (2021). Efficient MCDM Model for Evaluating the Performance of Commercial Banks: A Case Study. *CMC-COMPUTERS MATERIALS & CONTINUA*, 67(3), 2729-2746. DOI: 10.32604/cmc.2021.015316
- Akbulut, O.Y. (2020). Gri ENTROPİ Temelli PSI ve ARAS ÇKKV Yöntemleriyle Türk Mevduat Bankalarının Performans Analizi. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(2), 171-187. DOI: 10.29106/fesa.690432
- Ayçin, E. ve Güçlü, P. (2020). BİST Ticaret Endeksinde yer alan işletmelerin finansal performanslarının Entropi ve MAIRCA yöntemleri ile değerlendirilmesi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (85), 287-312. DOI: 10.25095/mufad.673739
- Azbari, K. E., Ashofteh, P. S., Golfam, P., ve Singh, V. P. (2021). Optimal wastewater allocation with the development of an SECA multi-criteria decision-making method. *Journal of Cleaner Production*, 129041. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2021.129041>
- Bahrami, S. ve Rastegar, M. (2022). Security-based critical power distribution feeder identification: Application of fuzzy BWM-VIKOR and SECA. *International Journal of Electrical Power & Energy Systems*, 134, 107395. <https://doi.org/10.1016/j.ijepes.2021.107395>
- Baradari, I., Shoar, M., Nezafati, N., ve Motadel, M. (2021). A new approach for KPI ranking and selection in ITIL processes: Using simultaneous evaluation of criteria and alternatives (SECA). *Journal of Industrial Engineering and Management Studies*, 8(1), 152-179. DOI: 10.22116/jiems.2020.228519.1356

- Bazrafshan, R., Hashemkhani Zolfani, S., ve Al-e-hashem, S. M. J. (2021). Comparison of the Sub-Tour Elimination Methods for the Asymmetric Traveling Salesman Problem Applying the SECA Method. *Axioms*, 10(1), 19. <https://doi.org/10.3390/axioms10010019>
- BDDK, Türkiye Bankacılık Sistemi Temel Göstergeleri, Mart 2020. Erişim 21 Eylül 2021, <https://www.bddk.org.tr/Veri/EkGetir/8?ekId=44>
- BDDK, Türkiye Bankacılık Sistemi Temel Göstergeleri, Haziran 2021. Erişim 21 Eylül 2021, <http://www.bddk.org.tr/Veri/EkGetir/8?ekId=65>
- Doğan, M. İ. ve Onan, O. (2021). Bankacılık Performans Sistemleri için Karar Destek Sistemi: R Dilinde Veri Zarflama Analizi ve Malmquist Endeks Uygulaması. *Düzce Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 9(3), 106-120. DOI: 10.29130/dubited.860752
- Ecer, F. (2021). A consolidated MCDM framework for performance assessment of battery electric vehicles based on ranking strategies. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 143, 110916. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2021.110916>
- Ecer, F. (2020). Çok Kriterli Karar Verme. *Geçmişten Günümüze Kapsamlı Bir Yaklaşım*. SEÇKİN-Teknik, No: 303, Birinci Baskı: Mayıs 2020 Ankara. ISBN: 978-975-02-6017-9
- Guru, S. ve Mahalik, D. K. (2019). A comparative study on performance measurement of Indian public sector banks using AHP-TOPSIS and AHP-grey relational analysis. *Opsearch*, 56(4), 1213-1239. DOI: 10.1007/s12597-019-00411-1
- Ic, Y. T., Celik, B., Kavak, S., ve Baki, B. (2020). Development of a multi-criteria decision-making model for comparing the performance of Turkish commercial banks. *Journal of Advances in Management Research*. DOI: 10.1108/JAMR-05-2020-0083
- KAP, Finansal Tablolar. Erişim 21 Eylül 2021, <https://www.kap.org.tr/tr/>
- Keleş, M.K., Özdağoğlu, A. ve Armağan, İ.Ü. (2021). Türk Bankacılık Sisteminin IDOCRIW ve MULTIMOOSRAL Yöntemleri İle İncelenmesi. M.S. Öztürk, (Ed.), *Üretim ile İşletme Alanlarında Teknolojik Yenilikler ve Sürdürülebilirlik* içinde. (145 -172), Efe Akademi Yayınevi, Basım sayısı:1, ISBN:978-625-7450-89-8
- Keshavarz-Ghorabae, M., Govindan, K., Amiri, M., Zavadskas, E. K., ve Antuchevičienė, J. (2019). An integrated type-2 fuzzy decision model based on WASPAS and SECA for evaluation of sustainable manufacturing strategies. *Journal of Environmental Engineering and Landscape Management*, 27(4), 187-200. DOI: <https://doi.org/10.3846/jeelm.2019.11367>
- Keshavarz-Ghorabae, M., Amiri, M., Zavadskas, E. K., Turskis, Z., ve Antucheviciene, J. (2018). Simultaneous evaluation of criteria and alternatives (SECA) for multi-criteria decision-making. *Informatica*, 29(2), 265-280.
- MASAK, T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı Mali Suçları Araştırma Kurulu Başkanlığı, 2020, Bankalar Sektör Araştırma Raporu, s.13-17. Erişim 21 Eylül 2021, <https://ms.hmb.gov.tr/uploads/sites/12/2021/03/BANKALAR-SEKTOR-ARASTIRMA-RAPORU.pdf>
- Mishra, S., Sahoo, M. N., Bakshi, S., ve Rodrigues, J. J. (2020). Dynamic resource allocation in fog-cloud hybrid systems using multicriteria AHP techniques. *IEEE Internet of Things Journal*, 7(9), 8993-9000. DOI: 10.1109/JIOT.2020.3001603
- No, R.K.G., Niroomand, S., Didekhani, H., ve Mahmoodirad, A. (2021). Modified interval EDAS approach for the multi-criteria ranking problem in banking sector of Iran. *Journal of Ambient Intelligence and Humanized Computing*, 12(7), 8129-8148. DOI: 10.1007/s12652-020-02550-6
- Ozcalici, M. ve Bumin, M. (2020). An integrated multi-criteria decision making model with Self-Organizing Maps for the assessment of the performance of publicly traded banks in Borsa Istanbul. *Applied Soft Computing*, 90, 106166. DOI: 10.1016/j.asoc.2020.106166
- Özcan, M., (2021), Türk Bankacılık Sektörünün Finansal Performans Göstergeleri: BIST Mali Sektörü Üzerine Bir Araştırma. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 35(2): Sayfa: 389-406, <https://doi.org/10.16951/atauniiibd.689612>

- Şenol, Z., ve Ulutaş, A. (2018). Muhasebe temelli performans ölçümleri ile piyasa temelli performans ölçümlerinin CRITIC ve ARAS yöntemleriyle değerlendirilmesi. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, (641), 983-1002.
- Wanke, P., Azad, M. A. K., ve Barros, C. P. (2016). Efficiency factors in OECD banks: A ten-year analysis. *Expert Systems with Applications*, 64, 208-227. DOI: 10.1016/j.eswa.2016.07.020



Geliş Tarihi / Received : 15.10.2021 / 10.15.2021

Kabul Tarihi / Accepted : 20.11.2021 / 11.20.2021

Araştırma Makalesi - Research Article



## ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE KAMU VE SİVİL TOPLUM KURULUŞLARININ STRATEJİK İŞBİRLİĞİ: TİKA FAALİYETLERİ ANALİZİ\*

### STRATEGIC COOPERATION OF PUBLIC AND CIVIL SOCIETY ORGANIZATIONS IN INTERNATIONAL RELATIONS: TİKA ACTIVITIES ANALYSIS

Yüksel DEMİRKAYA<sup>a</sup>, Ferhat ÇELİK<sup>b</sup>


**ÖZ:** 1960'lardan sonra uluslararası arenada kurumsallaşmış bir kalkınma işbirliği ya da dış yardım faaliyetlerinde Devlet Destekli Sivil Toplum Kuruluşları- Government Organised Non Governmental Organisations (GO-NGOs) ön plana çıkmıştır.1980'li yıllarla birlikte Türkiye, Yumuşak Güç Stratejisinin ürünü olarak kalkınma, dış yardım ve işbirliği alanlarını daha yakından takip etmiştir. 1991 yılında SSCB'nin dağılmasından sonra bu alanda kurumsal yapıya geçişin gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu amaçla, 1992 yılında Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) kurulmuştur. TİKA, 1992'den 1999'a kadar Dışişleri Bakanlığı, 1999'dan 2018'e kadar Başbakanlık bünyesinde faaliyet göstermiştir. Günümüzde ise Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemiyle birlikte T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı çatısı altında faaliyetlerini sürdürmektedir. TİKA, faaliyette bulunduğu ülkelerde kurumsal altyapıların geliştirilmesine ve insan kaynağının etkinliğini artırmakla birlikte, sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarda kalkınma yardımları ile projeler gerçekleştirmektedir. Bu doğrultuda çalışma, Türkiye'nin uluslararası ilişkilerde önemli kuruluşu olan TİKA özelinde, kamu ve sivil toplum kuruluşlarının (STK) yürüttüğü sosyal, ekonomik ve kültürel etkinliklerin, Türkiye'nin uluslararası saygınlığına ve diplomatik faaliyetlerine etkisini incelemektedir. TİKA'nın 2004-2019 yılları arasındaki faaliyetleri, stratejik eylemleri ve planlamaları ayrıntılı raporlardan oluşmasına karşın araştırmada, belirtilen yöntem çerçevesinde analitik bir şekilde incelenmiş ve değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu doğrultuda elde edilen veriler ışığında bir soru seti oluşturularak, bir dizi mülakat gerçekleştirilmiştir.

**Anahtar Kelimeler :** *Sivil Toplum Kuruluşları (STK), Government Organised Non Governmental Organisations(GO-NGO), Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA)*

**ABSTRACT:** After the 1960s, State Supported Non-Governmental Organizations-State Organized Non-Governmental Organizations (GO-NGOs) have come to the fore in institutionalized development cooperation or foreign aid activities in the international arena. With the 1980s, Turkey followed the areas of development, foreign aid and cooperation more closely as a product of the Soft Power Strategy. After the collapse of the USSR in 1991, the necessity of transitioning to an institutional structure in this field emerged. For this purpose, the Turkish Cooperation and Coordination Agency (TİKA) was established in 1992. TİKA operated under the Ministry of Foreign Affairs from 1992 to 1999 and under the Prime Ministry from 1999 to 2018. Today, TİKA continues its activities under the Ministry of Culture and Tourism, in line with the Presidential government system. While TİKA contributes to the development of institutional infrastructures and increases the efficiency of human resources in the countries where it operates, it carries out development aids and projects in social, economic and cultural areas. In this context, this study examines the effects of social, economic and cultural activities carried out by public and non-governmental organizations (NGO) on Turkey's international prestige and diplomatic activities, in particular TİKA, which is Turkey's important institution in international relations. Although TİKA's activities, strategic actions and plans between 2004-2019 consisted of detailed reports, the research was analyzed and evaluated analytically within the framework of the specified method.

**Keywords:** *Non-Governmental Organizations (NGO), Government Organised Non Governmental Organisations (GO-NGO), Turkish Cooperation and Coordination Agency (TİKA)*

\* Bu makale Prof. Dr. Yüksel Demirkaya danışmanlığında Ferhat Çelik tarafından yazılan "Uluslararası İlişkilerin Geliştirilmesinde Kamu ve Sivil Toplum Kuruluşlarının Stratejik İşbirliği: Türkiye" Başlıklı tezden türetilmiştir.

<sup>a</sup>  0000-0002-2683-8579, Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, ydemirkaya34@gmail.com

<sup>b</sup>  0000-0003-1716-272X, Yüksek Lisans Öğrenci, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yönetişim ve Sivil Toplum Kuruluşları, ferhat34celik@gmail.com, ferhatcelik06@hotmail.com



## 1. GİRİŞ

Bu çalışmanın amacı; Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) özelinde, uluslararası ilişkilerin geliştirilmesinde kamu ve sivil toplum kuruluşlarının yürüttüğü sosyal, ekonomik, kültürel etkinliklerin, Türkiye'nin uluslararası saygınlığına ve diplomatik faaliyetlerine pozitif etkisinin bulunup/bulunmadığını incelemektir. Uluslararası ilişkilerin geliştirilmesinde ve sürdürülmesinde etkin olan devletler, uluslararası örgütler, sivil toplum kuruluşları ve özel sektör kuruluşları gibi aktörlerin yanında, Türkiye'nin uluslararası menfaatleri doğrultusunda kamu ve sivil toplum kuruluşlarının stratejik iş birlikleri önemli bir etkiye sahiptir.

Devlet Destekli Sivil Toplum Kuruluşları- Government Organised Non Governmental Organisations, 2. Dünya savaşı sonrasında özellikle Yumuşak Güç Stratejisinin ürünü olarak, gelişmiş ülkeler tarafından önemli ölçüde rağbet görmüştür. Türkiye bu tür stratejik hamlelere biraz geç başlasa da, günümüzde bu alanda etkin bir şekilde adını duyurmaktadır. Nitekim 1991'de Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve SSCB'nin dağılmasıyla Türk Dünyasını etkileyen önemli değişimler yaşanmıştır. Bu çerçevede 90'lı yılların başında bağımsızlığına yeni kavuşan Türk Cumhuriyetleri'nin çok acil değişim, uyum ve kalkınma ihtiyaçlarına zaman geçirmeksizin cevap vermek üzere ve kapalı ekonomik yapılardan piyasa merkezli bir yapıya doğru gerçekleşen hızlı dönüşümde, Türkiye bu alandaki tecrübesini paylaşmak amacıyla yeni stratejiler belirlemeye çalışmıştır. Bu amaçla TİKA, Bakanlar Kurulu'nun 24 Ocak 1992 tarihli kararıyla 21124 sayı ve 27 Ocak 1992 tarihli Resmî Gazete' de yayınlanarak yürürlüğe giren 480 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile Dışişleri Bakanlığına bağlı teşkilat olarak kurulmuştur.

## 2. YÖNTEM

TİKA'nın 2004-2019 yılları arasındaki stratejik eylemleri, planlamaları, etkinlikleri, projeleri incelenmiş ve analizi yapılmıştır. Bu kapsamda, TİKA'nın yapısı ve hedefleri hakkındaki plan, rapor ve faaliyet belgeleri incelenmiştir. Söz konusu birincil kaynakların taranmasıyla TİKA'nın amaçları ve eylemleri konusunda detaylı bir veri setine ulaşmak planlanmıştır.

Daha sonra elde edilen veriler ışığında bir soru seti oluşturularak, TİKA'nın faaliyetlerinin analiz edilebilmesi için bir dizi mülakat yapılmıştır. Makale için yapılan araştırma ve yazımı sürecinde akademik yayın etik kurallarına uyulmuştur.

## 3. TÜRK İŞBİRLİĞİ VE KOORDİNASYON AJANSI BAŞKANLIĞI (TİKA)

### 3.1. TİKA'nın Kuruluşu, Tarihçesi ve Teşkilat Yapısı

Devlet Destekli Sivil Toplum Kuruluşları- Government Organised Non Governmental Organisations, 2. Dünya savaşı sonrasında özellikle Yumuşak Güç Stratejisinin ürünü olarak, gelişmiş ülkeler tarafından önemli ölçüde rağbet görmüştür. Türkiye bu tür stratejik hamlelere biraz geç başlasa da günümüzde bu alanda etkin bir şekilde adını duyurmaktadır. Nitekim 1991'de Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve SSCB'nin dağılmasıyla Türk Dünyasını etkileyen önemli değişimler yaşanmıştır. Bu çerçevede 90'lı yılların başında bağımsızlığına yeni kavuşan Türk Cumhuriyetleri'nin çok acil değişim, uyum ve kalkınma ihtiyaçlarına zaman geçirmeksizin cevap vermek üzere ve kapalı ekonomik yapılardan piyasa merkezli bir yapıya doğru gerçekleşen hızlı dönüşümde, Türkiye bu alandaki tecrübesini paylaşmak amacıyla yeni stratejiler belirlemeye çalışmıştır. Bu amaçla TİKA, Bakanlar Kurulu'nun 24 Ocak 1992 tarihli kararıyla 21124 sayı ve 27 Ocak 1992 tarihli Resmî Gazete' de yayınlanarak yürürlüğe giren 480 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname (KHK) ile Dışişleri Bakanlığına bağlı teşkilat olarak kurulmuştur (TİKA, 2019b, s:21). 1992'den 1999'a kadar TİKA, Dışişleri Bakanlığı çatısı altında faaliyet göstermiştir ve faaliyet coğrafyasının Türk Cumhuriyetleri ve Balkan ülkeleriyle sınırlı olduğu görülmüştür. 1999'da Dışişleri Bakanlığından Cumhurbaşkanlığına tezkeresi ile Başbakanlığa bağlanarak faaliyetlerine devam etmiştir. 2000'li yılların başlarında ise çeşitli KHK'larla kurumun işleyişi açısından daha rasyonel politikalar üretilmesi ve hızlı adımlar atılması adına hukuki düzenlemeler yapılmıştır. Bu amaçla 2001 yılında 4668 sayılı; "Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun" ile görev ve sorumlulukları ortaya konmuş ve "Ekonomik, Kültürel, Eğitim ve Teknik İşbirliği Başkanlığı" olan resmi ismi "Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı" (TİKA) olarak değiştirilmiştir

(Erdağ, 2004, s:35). 2011 yılında ise TİKA'nın aktif dış politikanın önemli bir stratejik aracı olarak kullanılabilmesi amacıyla birtakım yasal düzenlemeler yapılmıştır. Aynı zamanda 2011 yılında 656 sayılı KHK ile teşkilat kanununda değişiklik olan TİKA'nın adında yer alan kalkınma ifadesi kaldırılmış ve yeni adı "Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı" şeklinde olmuştur.

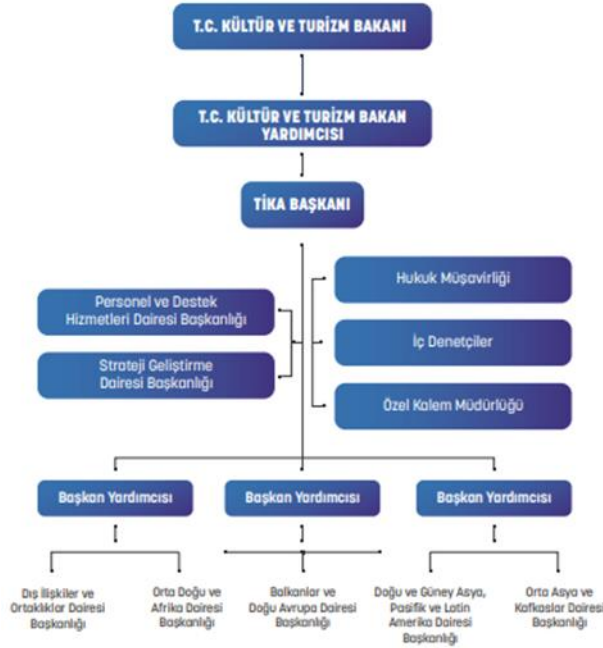
2018 yılında ise Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'nin gelmesiyle birlikte, 703 sayılı KHK'nın 94. maddesi ve 15 Temmuz 2018 tarih ve 30479 sayılı Resmî Gazete 'de yayınlanan "Bakanlıklara Bağlı, İlgili, İlişkili Kurum ve Kuruluşlar ile Diğer Kurum ve Kuruluşların Teşkilatı 4 numaralı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesinin" 37. bölümünün 520. ve 531. maddelerinde TİKA teşkilatındaki son değişiklikler yer almıştır. Aynı zamanda TİKA'nın kamu tüzel kişiliğine haiz özel bütçeli bir kurum olduğu ifade edilerek Kültür ve Turizm Bakanlığına bağlı olarak çalışmalarını gerçekleştireceği belirtilmiştir (TİKA, 2019b, s:21).

Günümüzde Kültür ve Turizm Bakanlığına bağlı olarak görev yapan TİKA'nın teşkilat yapısında Kültür ve Turizm Bakanın görevlendirdiği bakan yardımcısının koordine ettiği bir başkan, üç başkan yardımcısı ve bunlara bağlı olmak üzere Doğu ve Güney Asya, Pasifik ve Latin Amerika Dairesi, Balkanlar ve Doğu Avrupa Dairesi, Orta Doğu ve Afrika Dairesi, Dış İlişkiler ve Ortaklıklar Dairesi, Orta Asya ve Kafkaslar Dairesi bulunmaktadır. TİKA'nın danışma ve hizmet birimleri olarak TİKA başkanına doğrudan bağlı çalışan birimler; Hukuk Müşavirliği, İç Denetçiler, Özel Kalem Müdürlüğü, Strateji Geliştirme Dairesi, Personel ve Destek Hizmetleri Dairesi şeklindedir.

Ana hizmet birimlerinden olan Doğu ve Güney Asya, Pasifik ve Latin Amerika Dairesi, Balkanlar ve Doğu Avrupa Dairesi, Orta Doğu ve Afrika Dairesi, Orta Asya ve Kafkaslar Dairesi'nin görev alanına giren ülkeler başkan tarafından belirlenmektedir. Bu daireler, görev alanına giren ülkelerle birlikte ajansın görevleri ile başkan tarafından verilen görevleri de yeri getirmektedirler. Dış İlişkiler ve Ortaklıklar Dairesi birden fazla ülkedeki ve bölgedeki faaliyetleri, projeleri ve programları ajansın görevleri doğrultusunda ilgili dairelerle işbirliği içinde yürütmektedir. Aynı zamanda kalkınma yardımlarından teknik desteğe ve insani yardımlara kadar birçok alanda STK'larla işbirliği yapmaktadırlar. Bununla birlikte uluslararası kuruluşlar ve diğer ülkelerin teşkilatlarıyla işbirliği yaparak ortak finansman ve benzer olgularda proje, programlar geliştirip uygulamaktadırlar (TİKA, 2019a, s:38).

Strateji Geliştirme Dairesi ise 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu, 5346 sayılı Kanun ve diğer mevzuatla strateji geliştirme ve mali hizmetler birimine verilen görevleri yürütmektedir. Bunlarla birlikte bu birim Türkiye kalkınma yardımları ile ilgili verileri toplayıp raporlamasını gerçekleştirmektedir. Başkana bağlı olan diğer birim ise Personel ve Destek Hizmetleri Dairesi, kurumun insan kaynakları politikasını ve hizmet öncesi ve hizmet içi eğitim programlarının planlamasını yapmak ve uygulamak, 5018 sayılı Kanun çerçevesinde başkanlığın birimleri ve yurt dışındaki ofislerin ihtiyacı olan her türlü unsurlar ile idari mal ve hizmet gibi işlevleri yürütmek, bilişim ve yönetim sistemini dokümantasyon hizmetlerini güncellemek yerine getirmek, başkanlık kütüphane ve arşiv hizmetlerini yerine getirmek, başkanlık sivil savunma ve seferberlik hizmetlerini planlamak ve yürütmek, başkanlığın birimleri ile yurt dışındaki ofislerin bilgi teknolojileri altyapısını kurmak, onarmak vb. ve ilgili projelerle işbirliğini sağlamakla görevli birimdir (TİKA, 2019b, s:26-27).

Şekil 1. TİKA'nın Teşkilat Yapısı



**Kaynak:** (TİKA, 2020, s:29).

TİKA kurumsal merkezi yapılanmasıyla birlikte yurtdışında yürüteceği program, proje, faaliyet ve yardım işlemleri için gerektirdiği alanı oluşturmak ve koordinasyonu sağlamak amacıyla "Program Koordinasyon Ofisleri"(PKO) kurmuştur. Bu ofisler kurulurken görev alanına giren ve önceliği olan bölge ülkelerinde Dışişleri Bakanlığı ile gerekli koordinasyonu sağladığı gözlemlenmiştir. 2000'li yıllarla beraber Türkiye'nin dış politikasında önemli bir aktör olarak değerlendirilen TİKA, 2002 yılında 12 olan PKO sayısını 2011 yılında 25'e, 2012 yılında ise 33'e yükseltmiştir. Günümüzde TİKA, ikili işbirliği anlaşmaları veya mutabakat muhtıraları çerçevesinde halihazırda 60 ülkede 62 PKO ile 150 ülkede faaliyet göstermektedir. Bu ofisler aracılığıyla TİKA, sahada yer alan kurum olarak yereldeki dinamikleri iyi gözlemlemeye çalışmıştır. Aynı zamanda sahadaki ihtiyaçları da analiz ederek ülkenin dış politika önceliklerini değerlendirerek yapılan projelerle işbirliği içerisinde hareket edip hem TİKA'nın hem de Türkiye'nin temsilciliğini ön planda tuttuğu gözlemlenmiştir. Bununla birlikte yerel personel, koordinatör yardımcıları ve koordinatörlerle hızlı adımlar atılması sağlanmıştır. Dolayısıyla Türkiye'nin aktif dış politika ile birlikte çeşitli alanlarda yapılan proje sayısı ve çalışma yaptığı ülkelerin sayısı artıkça ofislerin faaliyetleri buna paralel geniş alana yayılmıştır (TİKA, 2020).

TİKA'nın paydaşları olarak Cumhurbaşkanlığı, Kültür ve Turizm Bakanlığı ve diğer bakanlıklar, kamu kurum ve kuruluşları, üniversiteler, kamu diplomasisi konusunda faaliyet gösteren diğer resmi ve sivil kuruluşlarla (Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, Yunus Emre Vakfı, Yurtdışı Türkler ve Akraba Toplulukları Başkanlığı vb.) birlikte uluslararası faaliyet yürüten STK'lar, uluslararası kuruluşlar, diğer ülkelerin kalkınma işbirliği teşkilatları ve özel sektör olarak belirlendiği sayılabilir. Aynı zamanda TİKA tüm kurumların resmi kalkınma yardımlarını (RKY) da toplayan kuruluştur. Buna yönelik olarak 2019-2023 stratejik planında da kalkınma işbirliği faaliyetlerinin sürdürüldüğü 150'den fazla ülkedeki proje ve faaliyetlerinin yararlanıcıları ve işbirliği yapılan kamu kuruluşları ve STK'lar ise proje ve faaliyet sıklığı toplam görece de büyük sınıflandırılmıştır (TİKA, 2019b, s:28).

TİKA kuruluşundan bu yana kapasitesini ve yetkinliğini artırarak farklı coğrafyalarda stratejik işbirliği yürüterek sağlık, eğitim, kültür gibi çok çeşitli alanlarda projeler ürettiği görülmüştür. Bu projeleri dünyanın farklı alanlarında kalkınma faaliyetleri olarak sunmuştur. 1992-2000 arasında sadece 2500 proje üretilirken, günümüzde projelerin yıllara göre artışı ve 2000 yılından günümüze proje sayısının 30.000'nin üzerinde olduğu belirtilmiştir. Dolayısıyla TİKA, uluslararası alandaki standartlar çerçevesinde sektörel olarak eğitimden sağlığa, tarımdan hayvancılığa, üretim ve ekonomik olanakların güçlendirilmesi, insan kaynağı kapasitesinin artırılması gibi alanlara sürdürülebilir projeler ile yoğunlaşmıştır.

TİKA'nın faaliyet alanlarına genel olarak değinilen bu bölümde kuruluş, teşkilat yapısı ve tarihçesi özetlenmiştir. Bir sonraki bölümde 15.07.2018 tarih ve 4 Numaralı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi çerçevesinde TİKA'nın görev ve sorumlulukları biraz daha ayrıntılı incelenmiştir. Dolayısıyla kurumsal yapı, faaliyetler ve projeler incelenirken TİKA'nın yıllık faaliyet ve kalkınma yardım raporlarından, uzmanlık tezlerinden, süreli yayınlar olan "TİKA Dünya Dergisi" ve "Avrasya Etütlerinden" ağırlıklı olarak yararlanılmıştır. Bununla birlikte kurumun bulunduğu nokta ile ulaşmak istediği noktayı tanımlayan ve uygulanacak olan stratejileri ifade etmesi beklenen stratejik planları analiz edilmiştir. TİKA'nın stratejik planları kurumun mevcut durumunu tahlil, orta vade gelecek hedeflerini anlayabilmek ve kurumsal yönetsel kapasiteyi analiz edebilmek için çok elverişli dokümanlar olarak tespit edilmiştir.

Çok çeşitli kaynaklardan derlenen verilerin literatüre kazandırılabilmesi güdüsüyle makale hacminin genişlemesi riskine rağmen, TİKA'nın faaliyet alanının çok çeşitliliği içermesi ve yıllara göre proje ve faaliyetlerdeki artışları tam anlamıyla sunabilmek için sayısal ve istatistiki verilere sık yer verilmiştir.

### 3.2. TİKA'nın Görev ve Sorumlulukları

15.07.2018 tarih ve 4 numaralı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile TİKA'nın Kültür ve Turizm Bakanlığına bağlanması ile dış politika hedefleri doğrultusunda etkin bir araç olarak kullanılması planlanmıştır. Nitekim bu kapsamda TİKA'nın görev ve sorumluluklara ilişkin mevzuatın yeniden hazırlanması ihtiyacı doğmuştur. Türk dillerinin konuşulduğu ülkelerle başlayıp az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere eğitim, sağlık, ekonomi, sosyal, kültür, gibi alanlarda çözüm odaklı düşünme, sahada etkin işbirliği geliştirme amaçlı proje süreçleriyle TİKA, pek çok konuda faaliyetlerini sürdürmeyi amaçlamıştır.

TİKA'nın misyon ve vizyon ifadeleri bu doğrultuda analiz edilebilir. TİKA'nın vizyonu: *"Kalkınma iş birliğinin tüm alanlarında her türlü araç ve yöntemleri kullanmak suretiyle, bölgesel ve küresel düzeydeki sorunlara, adalet ve eşitlik çerçevesinde, hızlı ve kalıcı çözümler sunabilen etkin bir teşkilat olmak"* şeklindedir. Misyonu ise: *"Türkiye'nin uluslararası iş birliği faaliyetleri ve kalkınma yardımları çerçevesinde, faaliyette bulunduğumuz ülkelerde, ilgili kuruluşlarla koordinasyon içerisinde, ekonomik, sosyal ve insani kalkınma süreçlerini destekleyecek, ortak tarihi ve kültürel mirasımızın geleceğe taşınmasını sağlayacak sürdürülebilir proje ve faaliyetler gerçekleştirmek"* şeklindedir. Vizyon ifadesinde öne çıkan unsurlar olarak, kalkınma amaçlı işbirliği stratejileri, küresel ve bölgesel sorunlarda adalet ve etkin-hızlı çözümler gibi kavramları görülürken, misyonda ise uluslararası işbirliği, sosyal ve insani kalkınma, tarihi-kültürel miras ve sürdürülebilir projeler gibi kavramlar ön plana çıkmıştır.

Bu çerçevede 4 Numaralı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesinde TİKA'nın görevleri 522. Maddede belirtilmiştir: İşbirliğinde bulunulması hedeflenen ülke ve topluluklarla iktisadi, ticari, teknik, sosyal, kültürel ve eğitim alanlarındaki ilişkileri karşılıklı kalkınmaya da katkıda bulunacak şekilde projeler ve faaliyetler temelinde geliştirmek, söz konusu ülke ve toplulukların kalkınma hedef ve ihtiyaçlarına uygun işbirliği program ve projelerini hazırlamak veya hazırlatmak, bununla ilgili gerekli takibi yapmak ve bunların uygulanmasında koordinasyonu sağlamak, işbirliğinde bulunulması hedeflenen ülke ve toplulukların iktisadi gelişim sürecinde ihtiyaç duyacakları ekonomik altyapı araçlarını ve destek programlarını hazırlamak, ekonomik büyüme, yatırım ortamının hazırlanması ve geliştirilmesi, işsizliğin ve yoksulluğun azaltılması, eğitim seviyesinin yükseltilmesi, iyi yönetim, kadın ve ailenin önemi, bilgi teknolojileri transferi, çevre ve doğal kaynakların yönetimi, enerji, altyapı, sürdürülebilir kalkınma gibi alanlarda katkı temin etmek, bu ülkelere kurumsal, insan kaynakları ve benzeri alanlarda kapasite geliştirme destekleri sağlamak, gerektiğinde yabancı ülke ve topluluklara yapılacak insani yardım ve teknik desteklerin koordinasyonunu sağlamak, kalkınma alanında ulusal ve yararlanıcı ülkelerin kamu kurumları, üniversiteleri, STK ve özel sektör kuruluşları ile program, proje ve faaliyetler gerçekleştirmek ve gerektiğinde uzman desteği sağlamak, işbirliği yapılması hedeflenen ülke ve topluluklarda kamu yönetimi, hukuk, eğitim, kültür ve diğer sosyal alanlardaki işbirliğini güçlendirmek amacıyla proje ve programlar gerçekleştirmek, ülkelere eğitim amacıyla Türkiye'ye gönderilecek kamu görevlileri ve diğer kişilere burs ve benzeri destek sağlamak, yurtdışında kültürel işbirliği programları yürütmek ve

buna ilişkin Türk kültürüyle ilgili faaliyet gösteren merkezlerle işbirliği yapmak, kalkınma yardımları ve Türkiye'nin dış yardımlarıyla ilgili uygulama ve teknik koordinasyon ile takibi sağlamak ve raporlar yayınlamak, yurtdışında bulunan ortak tarihi, kültürel ve toplumsal mirasın ve değerlerin korunmasına, toplumlar arası ilişkilerin güçlendirilmesine yönelik sosyal ve kültürel çalışmalar yapmak, görevi bağlamında uluslararası işbirliğine ilişkin çalışmalarda yer almak ve koordinasyonu sağlamak, gerektiğinde uluslararası kuruluşlar ve bunların temsilcilikleriyle ortaklaşa projeler yürütmek, işbirliğinde bulunulması hedeflenen ülkelerin yanı sıra, özellikle tarihi, coğrafi, sosyal ve kültürel bağlarımızın bulunduğu ülkelere, kalkınmışlık düzeyine bakılmaksızın, teknik katkı ve destekte bulunmak ve diğer ülkelere gelen talepleri değerlendirmek, başkanlığın yürüttüğü faaliyetlere yönelik programa alınacak ülkeler ve topluluklar hakkında bakanlığa bilgi vermek ve mevzuatla yerine getirilmesi gereken yükümlülükleri gerçekleştirmek şeklinde görevleri yetki ve sorumlulukları sıralanmıştır.

Kararnamede belirtilen görev tanımları ile birlikte yurt dışındaki taşınmaz kültür varlıklarına yönelik çalışmalarda kurum ve kuruluşlarla ve STK'lar arasındaki etkileşimle koordinasyonu sağlamak, aynı zamanda strateji geliştirip restorasyon projelerini de yönlendirmek amacıyla "Yurt Dışındaki Kültür Varlıkları Eşgüdüm ve Yönlendirme Kurulunun" sekreteryaya hizmetlerini yürütmektedir. Aynı zamanda kurumun faaliyetleri mevcut mevzuat çerçevesinde yürütülmekle birlikte, program ve projelerin etkin olması noktasında yeni işbirliği modelleri üzerinde çalışmak ve geliştirmek, gerekirse mevzuat değişikliklerinin faydalı olması gerekliliği üzerinde durulduğu görülmüştür (TİKA, 2019b, s:25).

Politik, kültürel ve ekonomik hedefler doğrultusunda Türkiye, konjonktürel imkanlar ölçüsünde tecrübelerini ve birikimlerini işbirliği içerisindeki ülkelere TİKA aracılığıyla aktarmaya devam etmektedir. Nitekim TİKA yüzlerce uluslararası seminer, sempozyum, konferans gibi etkinliklere de destek olmuştur.

## **4. BULGULAR**

### **4.1. TİKA'nın Projeleri ve Faaliyetleri**

Türk dünyasından başlayarak Türkiye'yi işbirliği ve kalkınma alanında güçlendirmenin yanında, küresel anlamda sahadaki etkinliğine katkı sağlamak için kurulan TİKA, günümüzde uluslararası kalkınma ve yardım işbirliği kuruluşu olarak proje ve faaliyetlerini sürdürmektedir. Bu kapsamda, Türkiye'nin dış politikasına uyumlu bir şekilde faaliyet alanlarını Balkanlar ve Doğu Avrupa, Afrika ve Orta Doğu, Orta Asya ve Kafkaslar, Doğu ve Güney Asya Pasifik ve Latin Amerika olarak şekillendirmiştir. Dolayısıyla birçok ülkede sosyal altyapılar ve hizmetler (eğitim, sağlık, su ve sanitasyon, idari ve sivil altyapıların geliştirilmesi, diğer sosyal altyapılar ve hizmetler), ekonomik altyapılar ve hizmetler (ulaştırma ve depolama, iletişim altyapılarının geliştirilmesi, enerji üretimi, dağıtım ve etkinliği), üretim sektörleri (tarım, ormancılık, hayvancılık, balıkçılık, sanayi, ticaret, turizm), çoklu ve çakışan sektörler, acil ve insani yardım gibi alanlarda projeler ve faaliyetler gerçekleştirmektedir. Bu bölümde TİKA'nın faaliyetleri birincil kaynaklardan derlenen veriler ile 2004-2010 faaliyet dönemi ve 2011-2019 faaliyet dönemi olarak yıllık incelenecektir. Söz konusu olan proje ve faaliyetlerin yıllar bağlamında ayrıntılı olmasına karşın bu çalışmada, belirtilen yöntem çerçevesinde faaliyetler tasnif edilmiş, benzer faaliyetlerle karşılaştırması yapılarak dönemsel olarak değerlendirilmiştir. Haliyle bu bölüm biraz detay ve uzun olarak değerlendirilebilir, ancak söz konusu verilerin, bülten, rapor, stratejik plan ve benzeri kaynaklardan derlenerek bilimsel bir makale ile literatüre kazandırılması önem arz etmektedir.

#### **4.1.1. 2004-2010 Faaliyet Dönemi**

Birleşmiş Milletler (BM) tarafından hazırlanan ve kalkınma hakkından barış ve güvenliğe, cinsiyet eşitliğinden açlık ve yoksulluğun kaldırılmasına, kalkınma için küresel ortaklığın geliştirilmesinden çocuk ölümlerinin azaltılmasına kadar sürdürebilir insani kalkınmaya yönelik tüm insanlığın ortak hedeflerini ortaya koyan "Bin Yıl Bildirisi" Eylül 2000'de açıklanmıştır. 189 ülke bu bildiriye onaylayarak imzalamıştır. TİKA, bu milenyum hedeflerinin yanı sıra 2030 sürdürebilir kalkınma hedefleri doğrultusunda proje ve faaliyetlerini şekillendirmekte, ülkelere tecrübe ve teknik altyapının aktarımına ilişkin ön planda yer aldığı görülmüştür (TİKA, 2004, s:1). TİKA bütün bunlarla beraber proje



ve faaliyetlerinde, kalkınma yardımlarında uluslararası kuruluşlarla da işbirliği içerisinde çalışmaktadır. Bu amaçla TİKA'nın işbirliği faaliyetleri ile ortak çalışmalar yaptığı kuruluşlar; BM çatısı altındaki United Nations Development Programme (UNDP), United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO), United Nations International Children's Emergency Fund (UNICEF), Food and Agriculture Organization (FAO), World Health Organization (WHO), Dünya Bankası (DB) gibi çok sayıda uzman kuruluşlarının yanında Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD), İslam Kalkınma Bankası (ISDB), United States Agency for International Development (USAID), Japan International Cooperation Agency (JICA), Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) gibi uluslararası alanda etkin olan kurumlardır.

Bu çerçevede, Türkiye'nin teknik yardım konusunda etkinliğini ve görünürliğini artırılmasına yönelik 2004 yılında adımlar atıldığı gözlemlenmiştir. Böylece faaliyet yaptığı alanda özgün olması, uluslararası kuruluşların TİKA ile işbirliği yapmasını sağladığı görülmüştür. 2004 yılında TİKA, tahsis edilen bütçenin tamamını kullanmıştır, ulusal ve uluslararası alanda toplam 450 proje gerçekleştirmiştir. Bu yıllarda Avrupa, Asya ve Orta Asya, Kafkasya ve Orta Doğu'da yaşanan dönüşümler sonucu bu ülkelerde siyasal, ekonomik, demokratik ve toplumsal yönden liberal ve piyasa düzenini içeren uygulamalarla ihtiyaçlar giderilmeye çalışılmıştır. Aynı zamanda geçiş dönemi yaşayan ülkelerin idari ve altyapılarını geliştirmek için Türkiye'nin bilgi birikimini ve tecrübesini faaliyetler aracılığıyla ilgili ülkelere aktarılması açısından insan kaynaklarının geliştirilmesini, merkezi yerel idarenin kurumsal yapılarıyla ilgili mevzuat ve teknolojiyi barındıran çalışmaların ortaya konulması sağlanmıştır. Yetişmiş insan kapasitesini artırmak amacıyla da eğitimcilerin eğitimine önem verilerek ülkelerdeki kurumların personeline ulaşılması hedeflenmiştir. Bu çerçevede, 2004 yılına kadar yaklaşık 18.000 öğrenci ve çeşitli meslek gruplarında yer alan kişilere eğitim verilerek hedef ülkelerin insan kaynağına yatırım yapılmıştır (TİKA, 2004, s:27-32).

İdari ve altyapıların geliştirilmesi yanında eğitim, sağlık, gıda, kadının statüsünün geliştirilmesine ve iş hayatına katılımına, su temini ve STK anlayışının yaygınlaştırılması gibi konularda sosyal altyapıların geliştirilmesi maksadıyla proje ve faaliyetler yapılmıştır. 2004 yılında bu amaçla ilk olarak genel eğitimin iyileştirilmesine yönelik işbirliği yapılan ülkelerde mevcut eğitimcilerin niteliklerinin geliştirilmesi, eğitim sistemlerinin uluslararası yapı ile uyumlulaştırılması ve modern standartlarda eğitim yapılmasının sağlanması amacıyla; gerekli eğitim materyali ve ekipman desteği verilmekte ve okulların fiziki altyapıları iyileştirilmektedir (TİKA, 2004, s:38-41). 2004 yılı faaliyet raporunda belirtildiği üzere Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı (KOSGEB) ile işbirliği yapılarak personel eğitimi, yönetim ve organizasyon geliştirme konularında ve müşterek yatırımları öngören çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Örneğin: Avrasya ülkelerinde girişimciliğin ve küçük ve orta büyüklükteki işletmelerin geliştirilmesi, Avrasya küçük ve orta büyüklükteki işletmeler (KOBİ) programı çerçevesinde ülkelerin KOBİ'lere ilişkin hukuki ve teknik altyapı durumları değerlendirilmiş ve potansiyel işbirliği imkanları sunulmuştur (TİKA, 2004, s:41-47).

İşbirliği yürütülen ülkelerde demokrasinin geliştirilmesine ve sürdürülebilirliğine katkıda bulunan TİKA, demokrasinin en önemli unsurlarından biri olan sivil toplum anlayışını geliştirmek amacıyla STK'larla proje ve faaliyetlerde işbirliği yapmakta ve aynı zamanda o ülkedeki STK'ların kurumsal kapasitesine ve organizasyonlarına destek vermiştir. Ekonomik altyapıların ve üretim sektörlerinin geliştirilmesi açısından tarım ve hayvancılık sektörüne ilişkin olarak da birçok faaliyet sürdürülmüştür. Aynı zamanda TİKA, 2004 yılında bilişim, mali hizmetler, bilim, turizm, ulaştırma ve özel sektörün değişimine ve dönüşümüne yönelik genellikle Türk Cumhuriyetleri ile uluslararası kuruluşlar nezdinde programlar yapmıştır.

Toplumlar arası iletişim sosyal barış ve kültürel işbirliğinin geliştirilmesine ilişkin ortak dilin yaygınlaştırılması, tarihi mirasın korunması ve ileriye aktarımına yönelik restorasyon, uzman eğitimleri gibi çeşitli çalışmalar yürütülmüştür. 2004 yılından itibaren Türkçe'nin yaygınlaştırılması için çeşitli üniversitelerde Türkoloji bölümleri desteklenmiş, yeni bölümler açılmıştır. Bununla birlikte Türk Kültür Merkezlerinde ve PKO'lar da Türkçe kursları açılmıştır. Bu çerçevede 2000 yılında faaliyete geçen Türkoloji bölümlerinin sayısı 2004 yılında 14 ülkede 18 olup, 2400 öğrenciye eğitim verilmiştir. Bu kapsamda birçok ülkede Türkoloji ve/veya Türk Dili ve Edebiyatı bölümleri desteklenmiş, altyapı ve ekipman desteği sağlanmıştır. TİKA'nın tanıtım faaliyetleri çerçevesinde yürüttüğü çalışmalardan olan

Avrasya Etüdüleri ve Avrasya Bülteni yayınlanmaya devam etmiştir. Kültürel işbirliğinin geliştirilmesi çerçevesinde müşterek kültür mekanlarının oluşturulması, müşterek kültür eserlerinin kültür hayatına kazandırılması, son olarak kültürel faaliyetlerin desteklenmesi bağlamında çalışmalar yürütülmüştür. Acil ve insani yardımlar kapsamında bölge halklarının sosyal kalkınmasına katkıda bulunmak, sosyal ve insani problemlerin azaltılmasına ilişkin ilaç ve tıbbi malzeme yardımı, savaş, çatışma ve terörizm bölgelerinde barınma vb. problemlerin azaltılması için yiyecek ve giyecek yardımı yapılmıştır. Örneğin: Afganistan'a gıda Yardımı, Bosna-Hersek'e insani yardım, Kuzey Osetya Cumhuriyeti/Beslan'a yardım gibi birçok alansal faaliyet gerçekleştirilmiştir (TİKA, 2004, s:75-90). Bu gelişmelerle beraber kurum teknik yardım işbirliğine ve dış politikaya verdiği önem doğrultusunda yeni çalışma alanları belirlemiştir. Bu amaçla da Afrika'da ve Ortadoğu'da yeni alanlar oluşturulmuş ve bunun yanında Balkanlar ve Asya'da da teknik yardım çalışmalarının artırılması hedeflenmiştir. TİKA, 2004 yılı proje uygulamaları sonucunda geniş alana yayılmaya başlamıştır. 2004 yılında toplam 486 faaliyet ve proje gerçekleştirmiştir. Aynı zamanda TİKA bölgelere ve ülkelere dağılımında 2004 yılında 198 projesini iki taraflı gerçekleştirmiştir. Bunun yanında çok taraflı proje sayısı, her bir proje ortalama 6 ülkede uygulanmış şeklinde 48 olarak belirtilmiştir (TİKA, 2004, s:92).

2005 yılında çalışmalarına devam eden TİKA, proje ve faaliyetlerini genişletmek için çaba göstermiştir. TİKA, 3 kıtada 18 PKO ve 32 ülkede proje ve programlarını sürdürmüştür. 2005 yılında 312'sini Kafkaslar ve Orta Asya'da, 197'sini Balkanlar ve Doğu Avrupa'da, 45'ini Orta Doğu ve Afrika'da, 8'ini ise diğer ülkelerde ve bölgelerde olmak üzere toplam 562 proje ve faaliyet gerçekleştirmiştir. Böylece 2005 yılı faaliyet raporunda belirtildiği üzere bölgesel ve ülkesel düzeyde proje ve faaliyetlerini önceki dönemlere göre artırdığı gözlemlenmiştir. 2005 yılında bölgesel dağılımda %55.5 ile Asya bölgesel önceliği oluştururken, %35.3'le Avrupa ikinci sırada, %8'le Orta Doğu ve Afrika ise son sırada yer almıştır. Projelerin sektörel yapılarını incelediğimizde ise 562 proje ve faaliyetin, 306'sı sosyal altyapıların geliştirilmesini, 135'i kültürel işbirliği, iletişimin geliştirilmesini ve sosyal barışa katkı sağlamasını, 84'ü üretim sektörlerinin gelişimini, 33'ü ekonomik altyapıların geliştirilmesini, 4'ü de acil ve insani yardımların yapılması şeklinde söz konusu olmuştur. Dolayısıyla oluşturulan proje ve faaliyetler ile ülkelerin kalkınma çabalarına destek verilmiş ve ülkelerin ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmıştır. Bu amaçla toplam 3358 personel ile birçok alanda 1480 uzman eğitilmiş, 1878 öğrenci eğitim desteği almıştır (TİKA, 2005, s:6-10).

Bu dönemde TİKA, Asya'da ağırlıklı olarak Kafkaslar, Orta Asya ile Doğu Asya'da ve Moğolistan'da faaliyet göstermiştir. Aynı zamanda TİKA, bu bölgede BM'nin Binyıl Kalkınma Hedefleri (BKH) doğrultusunda eğitim, sağlık, idari, ekonomik ve kurumsal altyapı, STK'ların güçlendirilmesine yönelik proje ve faaliyetler geliştirmiştir. İdari, ekonomik ve sivil altyapıların geliştirilmesine yönelik ise; özel hukuk, yerel yönetimin güçlendirilmesi ve desteklenmesi, ülkelerin bakanlıklarının yeniden yapılanması, maliye alanında işbirliği, çalışmaları gibi projelere yer verilmiştir. Üretim sektörüne ilişkin ise; küçük işletmeler sitesi projesi, organize sanayi bölgesi kurulması, kalite ve standartlar alanında teknik yardım ve işbirliği projeleri örnek olarak sunulmuştur. Kültürel işbirliği, iletişimin geliştirilmesi ve sosyal barışa katkı bağlamındaki bazı projeler yapılmıştır. Örneğin: Türk film festivalleri, bilişim destekli dil bilimi çalıştayları gibi birçok faaliyet sunulmuştur.

2005 yılında TİKA Avrupa'da da 205 proje ve faaliyet gerçekleştirmiştir. Proje ve faaliyetlerin sektörel olarak incelemesi yapıldığında %54.7 ile sosyal altyapıların geliştirilmesi sektörü ilk sırada yer almıştır daha sonra ise %32.7 ile de kültürel işbirliği, iletişimin geliştirilmesi ve sosyal barışa katkı sağlamaya yönelik sektör ise ikinci önem verilen alan olmuştur. Diğer kalan kısmı ise üretim sektörleri, ekonomik altyapılar ve acil ve insani yardımlar oluşturmuştur. Hükümet tarafından 2005 yılının "Afrika Açılım Yılı" ilan edilmesiyle birlikte TİKA, Afrika'da iki ülkede PKO açmış ve bunun sonucunda üretilen 28 proje ile Afrika önemli çalışma alanlarından birisi haline gelmiştir. Toplam oluşturulan 28 proje ve faaliyetin 15'i sosyal altyapıların geliştirilmesine, 6'sı kültürel işbirliği, iletişimin geliştirilmesine, 5'i üretim sektörlerinin geliştirilmesine, 1'er adette ekonomik altyapı ve acil insani yardımlara ilişkin olmak üzere sektörel dağılıma ayrılmıştır. Ayrıca Orta Doğu'da toplam 17 adet proje ve faaliyet gerçekleştirilmiştir. Bunun yanında TİKA, 2005 yılında bölgesel ve çok taraflı projeler de oluşturmuştur (TİKA, 2005, s:100-150).



Uluslararası kuruluşlarla işbirliği içerisinde yapılan kalkınma yardımları ile ülkeler, hem birbirlerinin bilgi ve tecrübelerini aktarmış hem de yardım yapılan ülkelerdeki kuruluşlarla birlikte hareket ederek etkileşimin kurulmasını sağlamıştır. Bu amaçla 2005 yılında TİKA United Nations Industrial Development Organization (UNIDO), OECD Development Assistance Committee (DAC), FAO, UNDP, Oxford Committee for Famine Relief (OXFAM) gibi uluslararası alanda aktif olan kuruluşlarla her alana yönelik işbirliği geliştirmiştir. Kuruluşlarla yürüttüğü faaliyetlerden bazılarını örnekler vermek gerekirse; bilimsel araştırma merkezlerinin kurulması, “OECD İstanbul Özel Sektörü Geliştirme” projesi gibi birçok çalışma yapılmıştır (TİKA, 2005, s:190-195).

2006 yılı itibariyle TİKA, ülkesel olarak 1452 proje gerçekleştirmiştir. Böylece önceki yıla göre %158 bir performans sergilemiştir. Proje ve faaliyetlerin 727 adeti ile %50’si Asya bölgesinde, 538 adeti ile %38’i Avrupa bölgesinde, 150 adeti ile %10,3’ü Orta Doğu Afrika bölgesinde, 25 adeti ise %1,7’si diğer bölgelerde yer almıştır. Sektörel olarak incelediğimizde sosyal altyapıların geliştirilmesi sektörü (eğitim, sağlık, su temini ve hijyeni, sivil toplumun güçlendirilmesi, yerel yönetimler, barınma, sosyal hizmet vb.) 752 proje ve faaliyet ile %51 paya sahip birinci sektör, ekonomik altyapıların geliştirilmesi sektörü (ulaştırma, enerji, bankacılık ve finans, iş ve diğer sektörler) 347 adet proje ve faaliyet ile %24 paya sahip ikinci sektör, üretim sektörlerinin geliştirilmesi 181 adet proje ve faaliyet ile %12,5 paya sahip üçüncü sektör, kültürel işbirliği, iletişimin etkileşimi ve sosyal barışa katkı bağlamındaki sektör ise 161 adet proje ve faaliyet ile %11 payı barındırmıştır. Ayrıca 11 adet acil ve insani yardım proje ve faaliyetleri gerçekleştirilmiştir (TİKA, 2006, s:225).

TİKA, 2006 yılında Balkanlar ve Doğu Avrupa ülkelerini incelediğimizde Arnavutluk, Makedonya, Bosna Hersek, Ukrayna, Kosova gibi ülkelerde birçok proje ve faaliyet üretmiştir. (TİKA, 2006, s:225). TİKA’nın 2006 yılında Orta Doğu ve Afrika bölgesinde öncelik verdiği ülkeler Etiyopya, Filistin ve Sudan şeklinde olmuştur. Üniversiteler arası işbirliği ve ekipman desteği, sağlıklı içme suyu tedariki, yargıda işbirliği ve devlet kurumlarına ekipman desteği, ilaç yardımı, sanayi, madencilik ve inşaat alanlarına yönelik eğitim, kitlesel medyanın ajansının geliştirilmesine kadar pek çok projeyi yürütmüştür. Aynı zamanda 2006 yılında Türkoloji çalışmaları, yerel yönetimler işbirliği çalışmaları, yabancı genç diplomatların eğitimi, kalkınma yardımlarında STK ve kapasite geliştirme programı gibi birçok ülkeyle ve farklı alanlarda bölgesel projeler geliştirilmiş ve yapılmıştır. Ayrıca TİKA’nın uluslararası işbirliğinin gelişmesinde son derece önem gösterdiği bir başka alan ise uluslararası kuruluşlarla arasında gösterdiği etkileşimdir. Bu çerçevede işbirliği içerisinde olduğu uluslararası kuruluşlar ve programlar; DAC, UNDP, United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs (OCHA), Avrupa Birliği (AB), ISDB, International Trade Centre (ITC), OXFAM, Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT-ECO), The Asian Development Bank (ADB), USAID, UNIDO, FAO şeklindedir (TİKA, 2006, s:267-273).

2007 yılı TİKA için faaliyet coğrafyasını genişlettiği, uluslararası alanda etkinliğini ve görünürlüğünü artırdığı ve program bazlı proje ve faaliyetlerini yürüttüğü bir yıl olarak gözlemlenmiştir. Bu çerçevede faaliyet gösterilen ülke sayısı 86’ya yükselmiştir. Aynı zamanda Türkiye tarafından gönderilen resmi kalkınma yardımı götürülen ülke sayısı 131’e çıkmıştır. 2007 yılında Balkanların yeni ülkesi Karadağ ve Batı Afrika’nın önemli ülkelerinden biri olan Senegal’deki ofislerin açılmasıyla PKO sayısını 22’ye çıkarmıştır. Türkiye’nin uluslararası sistemdeki kalkınma yardımlarının eğilimine göre başta kriz bölgeleri olmak üzere en az gelişmiş ülkelere (LDC), denize kıyısı bulunmayan kalkınmakta olan ülkelere (LLDC) kalkınmakta olan küçük ada devletlerine (SIDS) yönelik taahhütlerinin olduğu görülmüştür (TİKA, 2007, s:12).

TİKA, 2007 yılında Türkiye’nin dış politikadaki tutumdan hareketle, tüm kurum ve kuruluşlarının işbirliği ile gerçekleştirdiği projelerin bütçe bazlı değerlendirilmesinde %56,63’lük kısmını Merkez Asya ve Kafkaslar bölgesinde kullanmıştır. Bu bölgeyi %26,83 payla Balkan ve Doğu Avrupa takip etmiş; daha sonra ise dünyada krizlerin yoğunlaştığı bölge olan ve Afrika açılımı doğrultusunda proje ve faaliyetlerin arttığı %12,87 paya sahip olan Ortadoğu bölgesi bölgesel dağılımda üçüncü sırada yer edinmiştir. Yürütülen proje ve faaliyetler doğrultusunda en çok kaynak kullanılan ülkeler; Afganistan, Makedonya ve Moğolistan olmuştur. 2007 yılında Afganistan’a yönelik kullanılan kaynakların fazlalığının nedeni ise söz konusu ülkede uygulanan “Afganistan’ın Yeniden İmarı Programı” projesinin büyüklüğünden kaynaklanmaktadır. Genel çerçevede sektörel olarak incelendiğinde ise bu faaliyetlerin/projelerin

%78'lik kısmı sosyal altyapıların iyileştirilmesine yönelik gerçekleştiği görülmüştür. TİKA'nın 2007 yılında faaliyet gösterdiği eğitim, sağlık, idari ve sivil altyapıların geliştirilmesi, kültürel işbirliği, ekonomik altyapı ve hizmetlerin geliştirilmesinde Afganistan'a Moldova'ya ve Filistin'e öncelik verilmiştir. Bu çerçevede 2007 yılında 11 Afgan vilayetinde başlatılan 13 okul inşaatı, hastane inşaatı ve işletimleri, büyükelçiliklerin idari, sosyal, kurumsal desteklenmesi, Türkçe kurslarının düzenlenmesi, TİKA-Afrika tarımsal kalkınma programı gibi birçok proje/ faaliyet gerçekleştirilmiştir (TİKA, 2007, s:7-17). TİKA, aynı zamanda her yıl olduğu gibi 2007 yılında da uluslararası platformlarda yer almaya çalışmış ve kalkınma yardımları için kaynağın doğru kullanımı adına küresel toplantılara katılmıştır. Bu amaçla OECD başta olmak üzere UNDP, ISDB gibi birçok uluslararası kuruluşla işbirliği yapmıştır. "Küresel Kalkınma Toplumunda Gelişmekte Olan Donörler" konulu G-8 toplantısı, OECD-DAC Politika Diyalogu toplantısı, "Toplumların İlerlemesinin Ölçülmesi ve Teşvik Edilmesi" konulu II. OECD Dünya Forumu gibi çalışmalarla uluslararası işbirliği çalışmaları yapılmıştır (TİKA, 2007, s:13).

2008 yılı TİKA için kurumsallaşma adına önemli adımların atıldığı ve geçmiş yıllarda alınan kararların faaliyete geçirildiği bir yıl olarak değerlendirilmiştir. Yine aynı şekilde bu yılda Kafkaslar, Orta Asya, Orta Doğu, Balkanlar ülkelerine verilen önem sürdürülebilirliğini korumuştur. Afrika açılımıyla birlikte proje ve faaliyetlerin uygulanmasına devam edilmesi kararı neticesinde, Afrika'da bulunan PKO'lar aracılığıyla birçok ülkede büyük programlar yapılması hedeflenmiştir. TİKA bunun yanı sıra 2008 yılı itibarıyla 20 ülkede bulunan 23 PKO aracılığıyla diğer ülkelerde faaliyetini sürdürmüştür. 2008 yılında harcamaların bölgesel dağılımı değerlendirildiğinde Güney ve Merkez Asya %53,99 pay ile ilk sırada yer almıştır. Bunun yanı sıra proje ve faaliyetlerin geçmiş yıllardan gelen ivme ile arttığı gözlemlenmiştir. Bu kapsamda bölgesel olarak %24,58 pay ile Balkanlar ve Doğu Avrupa ikinci sırada yer almıştır. Üçüncü bölge ise %10,96'lık payla Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi (BMGK) geçici üyeliği çalışmalarına yönelik ülkelerle kurulan işbirliği neticesinde ön planda olan Afrika olmuştur (TİKA, 2008, s:11).

2008 yılını ülkeler olarak incelediğimizde, Afganistan'daki proje çerçevesinde yoğun kaynak aktarımının dışında diğer öncelikli olan ülkeler arasındaki kaynak dağılımının dengeli olduğu görülmüştür (TİKA, 2008, s:13). Sektörel olarak 2008 yılını incelediğimizde proje/faaliyetler kapsamında kullanılan kaynakların yaklaşık %79,50'si eğitim, sağlık, idari, idari ve sivil altyapıların güçlendirilmesi, su ve su hijyeni gibi birçok alt sektörde değerlendirilerek sosyal altyapıların geliştirilmesi sağlanmıştır. Dolayısıyla sosyal altyapılar ve hizmet sektörüne önem verilmesinin nedeni kalkınma yardımı yapan diğer ülkelerde olduğu gibi milenyum hedefleri doğrultusunda katkı sağlayan öncelikli sektör olmasından kaynaklanmıştır. Bu sektörün ardından ikinci sırada %10,62'lik payla ekonomik altyapılar ve hizmetlerin geliştirilmesi yer alırken; üretim sektörleri %3,93'lik payla üçüncü sırada, bunları takip eden sektörler ise acil ve insani yardımlar ve çoklu çalışan sektörlerdir (TİKA, 2008, s:13).

Ayrıca Dışişleri Bakanlığı'nın yürüttüğü BMGK geçici üyeliği çalışmalarında TİKA'nın göstermiş olduğu proje/faaliyetlerin, kalkınma yardımlarının etkileri başarı ile sonuçlanmıştır. Aynı zamanda kalkınma yardımlarının uygulanmasında diğer ülkelerin teknik yardım örgütleri ve uluslararası kuruluşların yapısındaki kalkınma teşkilatlarıyla ortak projeler uygulama bağlamında, 2008 yılında UNIDO, ISDB ile işbirliği anlaşmaları imzalanmıştır. Ayrıca UNDP Türkiye ofisi ile Türkiye'nin uluslararası kalkınma işbirliğine katılımını güçlendirmek üzere proje anlaşması imzalanmıştır. Uluslararası kuruluşlarla işbirliğinde gerçekleştirilen önemli faaliyetlerden bazıları belirtilmiştir. Örneğin: OECD ile Karadeniz ve Orta Asya Ekonomik Görünümü (BSECAO) projesi, Demokratik Yönetişim İçin Ortaklık projesi, Güney-Güney İşbirliği projesi, UNDP ile Avrasya'da Sürdürülebilir İş Geliştirme projesi gibi çalışmalar sayılmıştır (TİKA, 2008, s:125-126).

2008 yılında da Türkiye'nin ikili temaslarda ve uluslararası toplantılarda en az gelişmiş ülkelere yönelik olarak Filistin, Kosova ve Afganistan gibi ülkelere yardımların icrası için taahhütlerde bulunduğu gözlemlenmiştir. Bu taahhütlerin yanında TİKA, STK'ların da kalkınma yardımları içerisinde bulunmasının, Türkiye'nin kalkınma yardım kapasitesini artıracığı olgusundan hareketle STK'ların kapasitelerinin geliştirilmesini ve işbirliği yapılmasını hedeflemiştir. Bu amaçla yurtdışında STK'lar tarafından düzenlenen sempozyumlara, kongrelere, seminerlere destek vermiştir. Örneğin: Türk Dünyası Belediyeler Birliği ile gerçekleştirilen "Yerel Yönetimler Kongresi" bu faaliyete örnek verilebilir. Kalkınma yardımları ve teknik işbirliği doğrultusunda faaliyetlerin uygulanmasına ilişkin kamu kurumları

tarafından yapılacak eğitim, danışmanlık desteği gibi konulara yönelik bir yıllık program hazırlanması söz konusu olmuştur. Bu amaçla kurumsal kapasitelerin elektronik ortama aktarılmasına yönelik 2008 yılında geliştirilen “Veri Tabanı Programı” ile Kalkınma Yardımları Kapasite Programı (KAP) hazırlanmış ve 39 kamu kurumuyla işbirliği yapılmıştır (TİKA, 2008, s:13-14).

2009 yılı uluslararası alanda mali krizin her sektörde ve her coğrafyada etkin olarak yaşandığı bir yıl olarak değerlendirilmiştir. Bu kriz yılı içerisinde Balkanlar’daki PKO’nun Sırbistan’da açılması ve 2010 yılı başında Suriye ve Pakistan ofisleriyle birlikte toplam 23 ülkede bulunan 26 PKO ile uygulama sahasında yer aldığı gözlemlenmiştir. İhtiyaç analizlerinden ve Türkiye’nin dış politika önceliklerinden hareketle TİKA, 2009 yılında kaynakların bölgesel dağılımında önceki yıllarda olduğu gibi Kafkaslar ve Merkez Asya’ya %44,44 pay ile öncelik vermiştir. Bunun önemli sebeplerinden biri Afganistan’daki projenin devamlılığından kaynaklanmıştır (TİKA, 2009, s:17).

2009 yılında TİKA’nın faaliyetlerini sektörel olarak değerlendirdiğimizde ise önceliği eğitim, sağlık, idari ve sivil altyapıların güçlendirilmesi, su ve su hijyeni gibi alt sektörlerin oluşturduğu %79,78 pay ile sosyal altyapı ve hizmetler sektörü oluşturmuştur. Bu alanda yapılan projelerden bazıları; Kırgızistan Yüksek Eğitim Kuruluna donanım desteği, Vardak Vilayeti Behsud İlçesi Sangi Şendave Kliniği gibi birçok çalışma mevcuttur (TİKA, 2009, s.17). Ayrıca mesleki eğitimde teknoloji eğitimi, borçlanma stratejisi, iç borçlanma programı, dış ticaret ve tarım istatistikleri programı gibi birçok faaliyet düzenlenerek ülkelerle kalkınma yardım kapasiteleri ve teknik işbirliği konusunda etkileşimi sağlamayı hedeflemiştir. Bu işbirliğinin yanında Türk STK’lar zaman içerisinde kalkınma amaçlı yardımlarını her yıl artırmıştır. TİKA, STK’ların toplumla devlet arasında veya ülkeler arasında işbirliğinin artırılmasına yönelik ve STK çalışmalarının kurumsal kapasiteye sahip olması amacıyla “Sivil Toplum Kuruluşları İşbirliği ve Koordinasyon Birimi” kurmuştur. Sağlık, eğitim, acil ve insani yardım, sosyal ve kültürel vb. projelerinde karar alma süreçlerinde STK’ların olmasını isteyen birim, 2009 yılında Türk STK’larıyla 23 faaliyet ve proje gerçekleştirmiştir. Aynı zamanda faaliyet gösterilen ülkelerdeki etkileşimi ayakta tutan yerel STK’ların desteklenmesi yönünde de projeler üretmiştir (TİKA, 2009, s:21).

2009 yılında faaliyetlerin uluslararası alanda tanıtımı sağlanarak Türkiye’nin görünürlüğü artırılması, işbirliği imkanlarının değerlendirilmesi, uluslararası kriterlere uyumlaştırmanın sağlanmasının gereği olarak bu dönemde de uluslararası kuruluşlarla da çalışmalar yürütülmüştür. Bu çalışmalar; BKH’a yönelik olarak geliştirilen ve yoksulluğun azaltılması, kalkınma için küresel ortaklık anlayışı çerçevesinde oluşturulan “Sürdürülebilir İş” projesi, “Demokratik Yönetişim İçin Ortaklık (PDG)” projesi, “Karadeniz ve Orta Asya Ekonomik Görünümü (BSECA)” projesi, OECD ile işbirliği içinde ekonomik durumları aralıklarla değerlendiren proje olarak görülmüştür (TİKA, 2009, s:178-180).

2010 yılında da TİKA, Türk dış politikasının odak noktasında bulunarak kalkınma eksenli proje ve faaliyetleri ile çalışmalarına devam etmiştir. Kalkınma kapasiteleri çerçevesinde kurulacak olan teknik altyapının oluşturulmasını ve sürdürülmesini benimsediği gözlemlenmiştir. 2009 yılında da var olan, 2010 yılında da devam eden kalkınma ve işbirliği çalışmalarına yerel yönetimlerin, özel sektörün ve STK’ların da aktif katılım gösterdiği görülmüştür. 2010 yılında TİKA 28 PKO ile 25 ülkede projeler geliştirmiştir. Aynı zamanda PKO’nun mevcut olmadığı ülkelerde de faaliyette bulunan TİKA, 100’e yakın ülkede işbirliği projeleri gerçekleştirmiştir (TİKA, 2010, s:8).

2010 yılında TİKA yaşanan gelişmelere karşın hareket kabiliyetini artırma konusunda adım atmıştır. Buna en iyi verilecek örneklerden biri de Haiti depremi sırasında yapılan insani yardımdır. STK’ların koordinasyonu ile bölgesel ihtiyaçlar karşılanmaya çalışılmıştır. Bölgesel açıdan projeler değerlendirildiğinde, sosyal ve kültürel bağların sürdürülebilir olduğu Kafkaslar, Merkez Asya, Orta Doğu ve Balkanlar kurumun faaliyet alanında öncelik verdiği yerler olarak görülmüştür. Dolayısıyla 2010 yılı bütçesindeki harcamaların dağılımına baktığımızda, Kafkaslar ve Merkez Asya 862 proje/faaliyetle ilk sırada yer almıştır. Balkanlar ve Doğu Avrupa’da 88 proje, Orta Doğu’da 314 proje gerçekleştirilmiştir. Bu çerçevede, TİKA kaynaklarından en fazla yardım %63,52 pay proje/programlara ayrılmıştır. Bu projeleri sektörel olarak ayrıldığında dağılımı; eğitim %24,63, sağlık %16,02, nüfus politika üreme sağlığı %0,48, su ve su hijyeni %1,49, idari ve sivil altyapılar %12,97, diğer sosyal altyapı ve hizmetler %21,22, ekonomik altyapılar ve hizmetler %8,43, üretim sektörleri %12,01, çoklu ve çakışan sektörler %2,15, acil ve insani yardımlar %0,60 şeklinde sınıflandırılmıştır (TİKA, 2010, s.9). Bu projelerde bazıları; Vardak ilinde okul inşası, Kabil Sürekli Eğitim Merkezi (SEM) proje çizimi ve inşası,

Karadağ genelinde Türkçe kursları verilmesi, Kabil Askeri Lisesi kompleksinin inşası ve tefrişi, uluslararası polis eğitim işbirliği projesi, şeklinde olup birçok ülkede uluslararası kuruluşlarla da faaliyetler düzenlenmiştir (TİKA, 2010, s:105-130).

2010 yılının önemli gelişmelerini belirttiğimizde, Türkiye'nin 100 milyon dolar yardım sözü çerçevesinde gerçekleştireceği proje/faaliyetleri düzenlemek olmuştur. Bu çerçevede 2010 yılında Afrika'da faaliyet alanı olan 34 ülkeye yaklaşık 10 milyon dolar tutarında TİKA tarafından yardım götürülmüştür. Aynı zamanda Türkiye'nin kalkınma işbirliği alanında etkinliğini ve yükselişini artırmak amacıyla; yerel yönetimlerin, özel sektörün ve STK'ların sürece dahil edilerek, ülkenin kalkınma yardım çalışmalarında daha aktif rol alması planlanmıştır. Bu amaçla STK İşbirliği Koordinatörlüğü tarafından, proje hazırlama ve uygulama seminerleri ve kamu diplomasisi çalışmaları düzenlenmiştir. STK'ların proje hazırlarken kalkınma yardımı perspektifini anlamaları ve kaynaklarını verimli kullanmaları teşvik edilmiştir. Afrika başta olmak üzere birçok altyapı projelerinde STK'ların doğru yönlendirmeye alanda çalışma yapması sağlanmıştır. 2010 yılında aynı zamanda İSDB, BM, DB, EİT gibi uluslararası kuruluşlarla ve diğer ülkelerin teknik yardım kuruluşlarıyla işbirliği çalışmaları yapılmıştır (TİKA, 2010, s:10). Bu dönemde önemli diğer bir gelişme ise uzun süredir TİKA'nın yürüttüğü proje olan Türkoloji projesini Yunus Emre Vakfı Türkçe Eğitim Merkezi'ne devri konusunda tarafların bir yol haritası belirledikleri görülmüştür. Dolayısıyla proje kapsamında halka yönelik düzenlenen Türkçe kurslarının Yunus Emre Vakfı'na devredilmesine başlanmıştır (TİKA, 2010, s:10).

#### 4.1.2. 2011-2019 Faaliyet Dönemi

2011-2019 faaliyet döneminde de TİKA, idari, sosyal, kültürel, ekonomik alanların yanı sıra Türkiye'nin tecrübesini ve kapasitesini faaliyet gösterilen ülkelere aktarma, acil ve insani yardımlar, bireysel ve kurumsal kapasitenin geliştirilmesi, üretim sektörlerinin geliştirilmesi gibi alanlarda çalışmalarını sürdürdüğü gözlemlenmiştir. 2011 yılında TİKA, ülke ve toplulukların Türkiye'den beklentilerini karşılayabilme adına ve Türkiye'nin stratejik önemini artırma hedefi doğrultusunda, kalkınma işbirliği çalışmalarında kamu kurum ve kuruluşları, özel sektör ve STK'larla ortak bir anlayışla hareket etmeyi gerekli kılmıştır. Dolayısıyla Türkiye'de resmi kalkınma yardımları (RKY) bağlamında kamu kurum ve kuruluşları arasında koordinasyon görevi üstlenen TİKA'nın bu yardımların genel çerçevesi olarak toplam kalkınma yardımlarını 2 milyar 363 milyon dolara yükseltmiştir. Bu yardımların 1 milyar 273 milyon doları resmi kurumlar tarafından, 879 milyon doları Türk özel sektörü tarafından ve 199 milyon doları ise STK'lar tarafından sağlanmıştır. Böylece en az gelişmiş ülkelere yapılan yardımlar %79'luk artışla 279 milyon dolara yükselmiştir. Bununla birlikte milenyum hedefini 2011 yılında %0,17'ye çıkarmıştır. Faaliyetlerine bu yılda 25 ülkede 28 PKO ile devam etmiş ve yardım götürdüğü ülke sayısı 100'ü geçmiştir. 2011 yılında TİKA'nın Somali'de yaşanan problemler başta olmak üzere birçok ülkenin kalkınmasına her alanda destek olmak için çaba gösterdiği gözlemlenmiştir. Aynı zamanda Pakistan'da 2010 yılında yaşanan felaket sonrası sosyal altyapının kalkınmasına yönelik çalışmalara da devam etmiştir (TİKA, 2011a, s:98). Bölgesel olarak resmi kalkınma yardımlarını değerlendirdiğimizde %46,6'sı Güney ve Orta Asya'ya, %23,87'si Orta Doğu'ya, %22'si Afrika'ya ve %6,3'ü Balkan ülkelerine olacak şekilde yapılmıştır. 2011 yılında Türkiye'nin resmi kalkınma yardımından en çok yararlanan ilk on ülkeden ilk sırayı Pakistan almıştır. Bu çerçevede, TİKA tarafından 2011 yılına kadar toplam 9824 proje/faaliyet gerçekleştirilmiştir. Bu proje ve faaliyetlerden 1437'si 2011 yılında yürütülmüş olup; 825 tanesi Asya'da, 425 tanesi Balkanlar ve Doğu Avrupa'da, 202 tanesi de Afrika şeklinde ayrılmıştır (TİKA, 2011b, s:10-12). 2011 yılında eğitim altyapısının geliştirilmesine ilişkin okul inşası, onarım, donanım gibi çalışmalar yürütülmüştür. Bu çalışmalar; Afganistan'da okul inşası olan 14 okulun tefrişatı tamamlanmış, Pakistan'da her eyalete bir kız bir erkek okulu yapılması taahhüdünde bulunulması gibi çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Sosyal altyapıların geliştirilmesine yönelik diğer bir alan ise sağlık sektörüdür. Dolayısıyla TİKA, bu dönemde hastane onarım ve donanımından hastane işletimine, sağlık taramalarının gerçekleştirilmesinden nitelik personel eğitimine kadar birçok alanda çalışma üretmiştir. Örneğin; Irak'ta Bağdat El-Razi Hastanesi, Filistin'de Gazze Türk-Filistin Dostluk Hastanesi inşası, şeklinde birçok proje ile etkileşimin olması sağlanmıştır. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin suya erişim ve su hijyenine yönelik talepleri doğrultusunda proje ve faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Filistin'de 4 belediyede ve 4 su kuyusu açılması gibi örnek projeler



verilmiştir. Tarım ve hayvancılık sektöründe üreticilerin kapasitelerinin geliştirilmesinden örgütlenmesine ve ticari ortamın oluşturulmasından nicelik ve niteliğin artırılmasına kadar TİKA, yürüttüğü bazı programlarla ülkelerde sektöre destek sağlamıştır. Örneğin: Moldova’da gıda ve yaşam güvenliğini destekleme programı gibi projeler yapılmıştır. Başka bir alanda ise kültürlerarası etkileşimin sağlanmasına ülkelerin turizm potansiyelini ve yetişmiş insan kapasitesi artırmaya yönelik çalışmalarla birlikte diğer sosyal altyapı ve hizmetlere ilişkin faaliyetler yürütülmüştür (TİKA, 2010, s:92-96). Bütün bu çalışmaların yanında TİKA, 50’den fazla STK’larla ikili ilişkiler ve ortaklıklar geliştirip 100’den fazla projede birliktelik sağlamışlardır. Sağlık projeleri, eğitim ve kapasite geliştirme projeleri, sosyal ve kültürel projeler, acil ve insani yardımlar ve tematik toplantılar şeklinde yürütülen çalışmalarda birlikte hareket etmişlerdir (TİKA, 2010, s:70).

2012 yılında da Türkiye’nin dış politikası çerçevesinde, TİKA’nın kamu kurum ve kuruluşlarla ve STK’larla ekonomik, sosyal, kültürel, teknik, ticari proje ve faaliyet geliştirerek işbirliği içerisinde hareket ettiği gözlemlenmiştir. Bu amaçla; Orta Asya, Orta Doğu, Kafkaslar ve Balkan ülkeleri ile işbirliklerinin çalışmalarla geliştirildiği görülmüştür. Bu dönemde yaşanan diğer bir gelişme ise ülkelerinde yaşanan istikrarsızlık sonucunda Türkiye’ye gelen Suriyeliler için uygulanmıştır. Bunun yanı sıra Somali’de yaşanan açlık krizinin 2011’de BM tarafından insanlık krizi olarak ilan edilmesi neticesinde Türkiye’nin burada çalışmalarını daha çok artırdığı gözlemlenmiştir. Tüm bu gelişmelerin çerçevesinde Türkiye’nin toplam kalkınma yardımları 3.324 milyon dolar şeklinde gerçekleşmiştir. Kalkınma yardımlarının 111,65 milyon doları STK’lar tarafından yapılmıştır. Aynı zamanda Türkiye, yardımların gayri safi milli hasılaya oranı cinsinden hesaplanan BKH’yı 2012 yılında %0,32’e yükseltmiştir (TİKA, 2012a, s:7-10).

2012 yılında TİKA, 76 ülkede 1400 proje/faaliyet yürütmüştür. Söz konusu kalkınma yardımlarının %46’sı Orta Doğu’ya, %31’i Afrika’ya, %18’i Güney ve Orta Asya’ya ve %3’ü Balkanlara yapılmıştır. Aynı zamanda iki taraflı resmi kalkınma yardımları 2011 yılına göre %95 artarak 2 milyarın üzerinde gerçekleşmiştir (TİKA, 2012a, s:94). Türkiye’nin ayırdığı kaynakları ülkesel olarak değerlendirdiğimizde ise 2012 yılında en fazla payı alan ülke 1.019,93 milyon dolarla Suriye olmuştur. Bu yardımların temelini acil ve insani yardımlar oluşturmuştur (TİKA, 2012a, s:94). 2012 yılında TİKA, Türkiye’nin en çok yardım yapan kuruluşu olarak birçok alanda proje/faaliyet yürütmüştür. Sosyal altyapının geliştirilmesine yönelik eğitim, sağlık, su ve su hijyeni, idari ve sivil altyapıya ilişkin çalışmalar yapılmıştır. Önemli eğitim projeleri; Afganistan’da Kabil Üniversitesi hizmet binası inşaa ve tefrişatı, Afganistan’da Kabil Mustafa Demirkıran sürekli eğitim merkezi inşaa, Saraybosna mektepleri modernizasyonu gibi birçok faaliyet yapılmıştır. Mesleki gelişime yönelik ise Arnavutluk, Özbekistan, Filistin, Yemen gibi ülkelerde gerek mesleki, teknik donanım gerekse eğitim projeleri düzenlenmiştir (TİKA, 2012a, s:109). Sağlık sektörüne ilişkin 2011 ve 2012 yılları içerisinde inşaa ve onarım gerçekleştirdiği poliklinik sayısı 65 olup, donanım desteği sağladığı hastane sayısı 64’tür. Örneğin: Kırgızistan’ın Oş şehrinde 150 hasta kapasiteli bir poliklinik binası inşaa, Sudan’da Nyala Hastane kompleksi inşaa gibi birçok çalışma bu alanda sayılmıştır. En önemli altyapı çalışmalarından biri olan su ve su hijyeni çalışmaları çerçevesinde toplam 303 tane su kuyusu açılmıştır (TİKA, 2012a, s:110-112). Kalkınma yardımlarında en önemli katkılardan birini veren STK’ların kaynak aktarımını incelediğimizde bölgesel olarak Afrika’nın öncelik taşıdığı gözlemlenmiştir. Dolayısıyla Suriye, Somali, Sudan, Nijer gibi ülkelere önceki yıllarda olduğu gibi 2012 yılında da yardım edilmeye devam edilmiştir. Bununla birlikte doğal afetlerin yanı sıra dini ve siyasi istikrarsızların yaşandığı Pakistan ve Bangladeş gibi ülkelerde Türk STK’ları etkileşim kurmaya çalışmıştır. Bu kapsamda STK’lar gıda yardımından sağlık çalışmalarına ve su teminine kadar birçok proje/faaliyet üreterek bölgesel kalkınmaya destek verdikleri gözlemlenmiştir (TİKA, 2012a, s.79-81). TİKA STK’larla etkileşimin yanında kamu kurumları, uluslararası kuruluşlarla da gerek kalkınma alanında gerekse faaliyet alanında çalışma yürütmüştür. Bu çerçevede işbirliği içerisinde olunan bazı uluslararası kuruluşlar ise; Black Sea Trade and Development Bank (BSTDB), Asya Kalkınma Fonu (AsDF), Global Environment Facility (GEF), International Telecommunication Union (ITU) şeklindedir. Aynı zamanda 2012 yılında OECD/DAC’a gönderilen veriler neticesinde Türkiye en fazla resmi insani yardım aktarımı yapan dördüncü ülke olmuştur (TİKA, 2012b, s:71-72).

2013 yılında da TİKA, uluslararası işbirliğinin geliştirilmesine yönelik olarak buldukları ülkede kamu kurumları, özel sektörle ve STK’larla etkileşim halinde proje ve faaliyetler üretmiştir. Ayrıca 2013 yılında PKO sayısını 36’ya yardımda bulunduğu ülke sayısını ise 120’yükseltmiştir (TİKA, 2013a, s:133).

TİKA bu yılda da Balkanlar, Orta Doğu, Güney Kafkasya, Güney Asya, Orta Asya ülkeleriyle etkileşimini artırmayı ve var olan ilişkilerini pekiştirdiği gözlemlenmiştir. Ancak bu alanların yanında kurumun Sahra Altı Afrika, Latin Amerika ve Asya-Pasifik bölgelere yönelik eğilimlerinin olduğu ve bu bölgedeki ülkelerle yakın işbirliği kurarak kalkınma yardımları sağladığı gözlemlenmiştir. TİKA uluslararası alanda kalkınma işbirliği faaliyetleri neticesinde, 2013 yılında 1728'i ülkesel ve 88'i bölgesel olmak üzere toplam 1816 proje gerçekleştirmiştir (TİKA, 2013a, s:18). Projeler temel olarak her yıl olduğu gibi sosyal altyapıların geliştirilmesine yönelik olmuştur. Bu çerçevede 2013 yılında da sektörel dağılıma baktığımızda %80,9'unu sosyal altyapılar ve hizmetler, %12,9'unu ekonomik altyapılar ve hizmetler, %5,7'sini üretim sektörleri, %0,5'ini ise diğer hizmetler oluşturmuştur. Sosyal altyapı ve hizmetler sektöründeki proje/ faaliyetlerin alt sektör dağılımı ise; %45,5'i sağlık, %20,49'u idari ve sivil toplum, %15,81 eğitim, %14,78 kültürel işbirliği ve restorasyon, %3,45'i su ve su hijyeni şeklinde ayrılmıştır. Kalkınma yardımlarının bölgesel olarak dağılımında ise; %33,7 ile Afrika ilk sırada yer almıştır (TİKA, 2013a, s:20).

2013 yılında yürütülen projelerin 404'ü Balkanlar ve Doğu Avrupa'da, 475'i Kafkaslar ve Orta Asya'da, 525'i Afrika'da ve 145'i ise Orta Doğu'da faaliyete geçmiştir. Bu analizle birlikte sektör ve bölgesel olarak önemli projelerden bazılarını değinmek faydalı olacaktır. Eğitim sektörünün temel bir hak olmasından yana tutum sergileyen TİKA, 80 okul inşaatı/onarımı ve 102 okul donanımını gerçekleştirmiştir. Sağlık sektörüne ilişkin ise 25 sağlık tesisi inşa edilmiş ve 42'sinin donanımı gerçekleştirilmiştir. Bir başka alan olan su ve su hijyenine yönelik 2013 yılında toplam 154 su kuyusu inşa edilmiştir (TİKA, 2013a, s:19). Aynı zamanda bu dönemde Doğu Afrika'da Zeyla Limanı üzerinde çalışmalara başlanması, Sudan'ın turizm merkezlerinden olan Sevakin Adasında çalışmalar yürütülmesi gibi projeler gerçekleştirilmiştir. Orta Asya'da ise sosyal ve kültürel bağ olarak Türkiye'nin yakın olduğu ülkeler başta olmak üzere, pek çok ülke ile kurumsal kapasitelerin güçlendirilmesine yönelik Türkiye'nin tecrübelerinin aktarıldığı eğitim, sağlık, güvenlik ve tarım gibi sektörlerde proje ve faaliyetler yapılmıştır. Aynı zamanda Bosna-Hersek'te Doğu Bosna Tarımsal Kalkınma projesi, Kosovalı hâkim ve savcıların eğitimi gibi birçok çalışmanın gerçekleştirildiği görülmüştür. Orta Doğu bölgesinde ve Kuzey Afrika'da gerçekleştirilen projelerle bölgenin ihtiyaçları hızlı bir şekilde giderilmeye çalışılmıştır. Örnek vermek gerekirse Filistin'de yapılan çalışmalar bölgenin ihtiyacını karşılama konusunda son derece önem taşıdığı gözlemlenmiştir. Yemen'de yapılan Türk Mesleki Eğitim Enstitüsünde istihdam alanı yaratarak ülkede işsizliğin minimum seviyeye indirilmesine katkı sağlanmıştır (TİKA, 2013b, s:10-17).

STK'larla işbirliği içerisinde yürütülen sağlık taramaları, tıbbi operasyonlar ve aşı kampanyaları birçok insanın hayatını sürdürebilmesi açısından önemli olduğu gözlemlenmiştir. Bu amaçla 100'ün üzerinde STK ile işbirliği yapılmış ve 150 proje ve faaliyet uygulanmıştır. STK yardımlarından en çok yararlanan ülkeler ise; Somali, Nijer, Filistin, Suriye ve Irak şeklinde olmuştur. Ayrıca PKO'nun bulunmadığı yerde bütçe kaynaklarının etkin değerlendirilmesi açısından STK'lar önemli paydaş olarak değerlendirilmiştir. STK'larla işbirliği içerisinde yapılan faaliyetlerden bazıları; Nijer'de bilgisayar laboratuvarı kurulması, Türk-Meksika uluslararası meslek edindirme programları, Lübnan'da kan bankası ve laboratuvar kurulması, V. Uluslararası İktisatçılar Zirvesi gibi çalışmalar yapılmıştır (TİKA, 2013b, s:228). Aynı zamanda TİKA, uygulanan dış politika neticesinde uluslararası kuruluşlarla çalışmalar yapmakta ve küresel sorunların çözülmesi noktasında sorumluluklar geliştirmiştir. Dolayısıyla bu doğrultuda BM, OECD, İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) gibi kuruluşlarla yapılan ortak projeler oldukça önemlidir. Bunun yanı sıra FAO, UNIDO ve İİT ile gerçekleştirilen çalıştaylar, programlar 2013 yılı için önem taşımıştır. İşbirliği projeleri örneklerinden bazıları ise şöyledir: "Uluslararası Sağlık Turizmi Kongresi", "Uluslararası Genç Diplomatlar Eğitim Programı", "Türkiye-Afrika İlişkileri: Ortak Kader, Ortak Gelecek, İnsani Diplomasi Konferansı" gibi birçok faaliyet mevcuttur (TİKA, 2013b, s:234-238).

2014 yılında da TİKA, ülkelerin yerel ihtiyaçlarını da gözeterak birçok sektörde proje ve faaliyet yürüttüğü görülmüştür. Dolayısıyla ülkelerin ihtiyaçları ve toplulukların talepleri kapsamında insan odaklı, şeffaf, ortak anlayış çerçevesinde oluşturulan projeler için ilk defa bu dönemde "Türk Tipi Kalkınma Yaklaşımı" şeklinde ifade kullanıldığı gözlemlenmiştir. Bu dönemde TİKA, Orta Asya'dan Balkanlara, Orta Doğu'dan Afrika'ya ve Latin Amerika'dan Pasifik Adalarına kadar geniş alanda 50 PKO ile 150'ye yakın ülkede yürüttüğü projelerle uluslararası alanda Türk dış politikasında etkin olduğu



görülmüştür. Aynı zamanda her yıl olduğu gibi resmî kurumların, özel sektörün ve STK'ların işbirliği ve kalkınma faaliyetlerinde koordinasyon görevini üstlenmiştir. Bu kapsamda başta eğitim, sağlık, su ve sanitasyon gibi sosyal altyapıların geliştirilmesine yönelik sektörler olmak üzere ekonomik kalkınma ve istihdamda etkin olan tarım, hayvancılık ve mesleki eğitim alanlarında çalışmalar yapılmıştır (TİKA, 2014b, s:10). 2014 yılında Türkiye'nin resmi ve özel yardımlarının toplamı 6 milyar 403 milyon dolar şeklinde gerçekleşmiştir. 2014 yılında Türkiye'nin RKY'sı ise 3 milyar 591 milyon dolar olarak ifade edilmiştir. Aynı zamanda bu yardımla BKH gerçekleştirme düzeyi %0.41 olarak sağlanmıştır. 2014 yılında 191,8 milyon dolar tutarında işbirliği projesi yürütülmüştür. Bu tutarın 185,8 milyon dolarlık kısmı iki taraflı olarak değerlendirilmiş olup, bunun ise 3,80 milyon doları ulusal STK'lara yardım, 3,7 milyon doları acil ve insani yardım, 18 milyon doları yönetim gider ve diğer kategorilere ayrılan kaynak olmuştur (TİKA, 2014b, s:16).

TİKA'nın 2014 yılında yapmış olduğu yardımların bölgesel dağılımına baktığımızda 53,03 milyon dolarla %28,06'lık pay oranıyla ilk sırada Güney ve Orta Asya yer almıştır. En fazla faydalanan ülke olan Azerbaycan'a ilişkin "Mesleğim Var" temalı mesleki eğitim kursları, bebek ölüm oranlarının azaltılmasına yönelik olarak "Hoşgeldin Bebek Yeni Doğan Sağlığı Eğitim" projesi uygulanmıştır. Türkmenistan, Kırgızistan ve Kazakistan'da eğitim, sağlık ve ekonomik altyapıların geliştirilmesine yönelik pek çok programların oluşturulmasının yanında toplumun diğer ihtiyaçlarına karşılık üzere de birçok proje hayata geçirilmiştir (TİKA, 2014a, s:17). Balkanlar ve Doğu Avrupa bölgesinde en çok faydalanan ülkeler ise; Bosna Hersek, Makedonya, Kosova ve Arnavutluk'tur. Yine aynı bölgede Kosova'da Osmanlı dönemindeki eserlerin restorasyonu gerçekleşmiştir. Bir başka bölge ise 39,10 milyon dolarla %21,10'luk payla yardım sağlanan Orta Doğu bölgesidir. Bu bölgede eğitimden sağlığa, temiz suya erişimden restorasyona kadar birçok projeden en çok faydalanan ülke 31,22 milyon dolarla Filistin olmuştur. Örneğin: Filistin'de eğitim altyapısını güçlendirmeye yönelik 550 öğrencili El Halil Türk okulunun inşası gibi birçok proje faaliyete geçmiştir. 2005 yılının Afrika yılı ilan edilmesinden ve bu amaçla yeni açılan ofislerin etkisiyle de Afrika'daki ülkelerin sürdürülebilirliğine yönelik çalışmalarda bulunduğu görülmüştür (TİKA, 2014a, s:17-18). 2014 yılında ülkesel bazda değerlendirdiğimizde, TİKA'nın işbirliği proje ve faaliyetlerinden en çok yararlanan ülkeler sırasında ilk sırayı Filistin almıştır. Aynı zamanda Uzak Doğu'ya 7,74 milyon dolar olmak üzere Amerika Kitası'na ve Okyanusya'ya da yardımda bulunmuştur (TİKA, 2014a, s:19).

2014 yılında proje ve faaliyetleri sektörel açıdan değerlendirdiğimizde ise sosyal altyapılar ve hizmetler sektörünün %72,46 ile en çok pay aldığı görülmüştür. Sosyal altyapılar ve hizmetler sektöründe en çok payı ise 2014 yılında sağlık alt sektörü almış olup, onu kültürel işbirliği ve restorasyon, eğitim, idari ve sivil altyapıların güçlendirilmesi, su ve su hijyeni alt sektörleri takip etmiştir (TİKA, 2014a, s:17-19). 2014 yılında 60 ülkede 55 STK ile 133 proje ve faaliyet gerçekleştirmiştir. Eğitim, sağlık, kültürel işbirliği ve üretim sektörlerinin geliştirilmesine yönelik çalışmalara ağırlık verilmiştir. STK'larla işbirliği içerisinde yapılan çalışmalardan bazıları; Afrika'da eğitim sorunlarına yönelik çözüm araştırmaları projesi, uluslararası mesleki ve teknik eğitim programı tecrübe paylaşımı, Çad ve Nijer sağlık organizasyonu, Gana ve Yemen girişimcilik projesi şeklindedir.

2014 yılında uluslararası kuruluşlarla ekonomik, ticari, sosyal, kültürel ve eğitim alanlarındaki işbirliği faaliyetleri devam etmiştir. Bu faaliyetlerden bazıları ve kuruluşlar şunlardır; UNIDO ile işbirliği, "Plastik Sanayisinde Geri Dönüşüm Teknolojileri" çalıştay, OECD Kalkınma Merkezi, ISDB ve The Statistical, Economic and Social Research and Training Centre for Islamic Countries (SESRIC) ile işbirliği, D-8 ile işbirliğiyle birçok alanda çalışmalar yapılmıştır. Bunun yanında yine 2014 yılında iki taraflı kalkınma kuruluşlarıyla da işbirliği yürütülmüştür. Bu çerçevede, JICA ile "Endüstriyel Otomsayon Teknolojilerinin Yaygınlaştırma" projesi, "Deprem Mühendisliği ve Afet Yönetimi" eğitim programı düzenlenmiştir. Aynı zamanda Korea International Cooperation Agency (KOICA) ile küresel yoksulluğun azaltılması, sürdürülebilir kalkınma hedefleri konusunda çalışmalar yapılmış; Katar Education Above All (EAA) ile temel eğitim olanağından yoksun çocuklara ilişkin eğitim verilmesine yönelik protokol imzalanmış; Agencia Mexicana de Cooperación Internacional para el Desarrollo (AMEXCID) ile yapılan işbirliği sonucunda tarım, hayvancılık, sağlık, su hijyeni ve mesleki eğitime yönelik ortak projeler ve çalışmalar yürütülmüştür (TİKA, 2014b, s:264-288).

2015 yılında da TİKA, proje ve faaliyetlerini yürütürken kamu kurumlarından, STK'lardan, özel sektörden, üniversitelerden faydalanmış ve ekonomik, sosyal, kültürel birliktelik oluşturmuştur. 2015 yılında 50 ülkede 56 koordinatörlükle faaliyet gösteren TİKA, bu yılda toplam kalkınma yardımını 5,105 milyar dolar olarak gerçekleştirmiştir. Bu yılda da TİKA eğitim, sağlık, su sanitasyonu, barınma, konut, enerji, ulaştırma, iletişim, turizm, tarım, sanayi, ticaret ve insani yardım gibi birçok alanda etkin çalışmalar üretmiştir. İki taraflı resmi kalkınma yardımlarının sektörel dağılımında en çok pay %86,9 ile sosyal altyapılar ve hizmetlere ilişkin olmuştur. Ayrıca 2015 yılı uluslararası alanda asgari kalkınmışlık seviyesine ulaşmayı hedefleyen BKH'nın sona erdiği, aynı zamanda 2030 sürdürülebilir kalkınma hedeflerini gerçekleştirebilmek için tüm aktörlerin etkin olduğu bir yıl olarak değerlendirilmiştir (TİKA, 2015a, s:7-15).

2015 yılında kullanılan kaynaklar bağlamında proje ve faaliyetlerin önemli bir kısmı sosyal altyapılar ve hizmetler sektörüne ayrılmıştır. Bu amaçla yeni bina tesislerinin inşasından okulların tadilatına, teknolojik donanımdan eğitim materyallerinin sağlanmasına kadar birçok çalışma yapılmıştır. Dolayısıyla eğitim sektörü bunlar arasında öncü sektör olmuştur. Örneğin: Makedonya'da okul tadilat ve donanım projesi, Kırgızistan Manas Üniversitesinin kurulmasına destek, dil, kimya, biyoloji, fizik, gibi birçok alanda ülkelerde laboratuvar kurulması çalışmalarıyla eğitim altyapısının güçlendirildiği gözlemlenmiştir. Bunun yanında 2015 yılında birçok ülkede sağlık sektörünün geliştirilmesine yönelik hastanelerde ve üniversitelerde laboratuvarlar kurulmuştur. Yapılan çalışmalardan bazıları; Azerbaycan'da "Anne-Çocuk Sağlığını Destekleme" projesi, Bangladeş'te "Sağlıklı Köyler" projesi, "Sağlık Alanında İnsan Kaynaklarının İyileştirilmesi" projesi gibi çalışmalar gerçekleştirilmiştir (TİKA, 2015a, s:13-26). TİKA eğitim ve sağlık çalışmalarının yanında 2015 yılında, su ve su hijyeni konusuna dünyanın farklı bölgelerinde özellikle Afrika ve Orta Doğu bölgelerinde su kuyuları açarak insanların en temel ihtiyaçlarını gidermeye yönelik çaba göstermiştir. Bu amaçla Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü (DSİ) ve STK işbirliğinde ülkelerde 91 su kuyusunun açılmasıyla temiz suya erişim ve tarımsal potansiyeli geliştirme bağlamında katkı sağlanmıştır. Başka bir alt sektör olan idari ve sivil altyapıların geliştirilmesine yönelik olarak diğer ülkelerde insan kaynaklarına ilişkin faaliyetlerin yürütüldüğü gözlemlenmiştir. Dolayısıyla bu alanda öne çıkan çalışmalardan bazıları; Genç diplomatlar eğitim programı, liderlik eğitim programı, EİT II. Başsavcılar toplantısına destek şeklinde olmuştur (TİKA, 2015a, s:29-45).

2015 yılında ekonomik altyapı ve hizmetler sektörüne ilişkin birçok çalışmanın yürütüldüğü görülmüştür. Bu çalışmalar enerjiden bankacılık ve finansa, iletişimden ulaştırma ve depolamaya ve iş ve hizmetlere kadar birçok sektöre dağılmıştır. Ulaştırma alanında yol yapımı, uzman eğitimi ve ekipman hibesi gibi destekler verilmiştir. Bu kapsamda Güney Sudan Juba Havalimanı'nın güçlendirilmesi, Mogadişu Havalimanı rehabilitasyonu sivil havacılık altyapısının geliştirilmesi, TRT ile uluslararası medya eğitim programlarının yapılması ve enerji verimliliği gibi projeler gerçekleştirilmiştir (TİKA, 2015b, s:46-57). Üretim sektörlerine ilişkin faaliyetlerde %23,3 payı ticaret ve turizm alt sektörü almıştır. Yapılan faaliyetlerden bazıları; "II. Uluslararası Tarım, Gıda ve Gastronomi Kongresi", "Türk Cumhuriyetlerine Yönelik Mesleki Eğitim" programı gibi sayılabilir (TİKA, 2015b, s:57-70).

TİKA, 2015 yılında diğer bir faaliyet gösterdiği alanlardan bir tanesi olan acil ve insani yardımlarla ihtiyaç sahibi ülkelere yardımda bulunmuştur. Bu amaçla Türkiye, 2015 yılında milli gelire oranla %0,37 ile dünyanın en cömert ülkesi olmuştur. Bununla birlikte 2015 yılında Türkiye 3,2 milyar dolar ile dünyada en fazla yardım yapan ikinci ülke olmuştur. Dolayısıyla TİKA, bu yılda farklı bölgelerde ortaya çıkan insani krize karşı kamu kurumlarıyla, STK'larla, özel sektörle birlikte hızlı bir şekilde cevap verdiği gözlemlenmiştir (TİKA, 2015a, s:76-79). STK'larla işbirliği neticesinde Türkiye'nin uluslararası alanda etkin olmasını ve dış yardım faaliyetlerini artırdığı gözlemlenmiştir. Bu işbirliğinde 2012-2015 yılları arasında en yoğun faaliyet gösterilen bölge Afrika, sektör sağlık, ülke ise Nijer şeklinde olmuştur. Bu çerçevede 2015 yılında STK'ların %45'lik artışla toplam 476 milyon dolar yardım yaptığı gözlemlenmiştir. Acil yardımlar kapsamında Nepal'e ve Pakistan'a insani yardım, Filistin/Gazze'ye gıda yardımı, Irak'a temel ihtiyaç yardımı, Yemen'e ve Afganistan'a aynı destek şeklinde faaliyetler yapılmış, uluslararası kuruluşlarla ve ülkelerin kalkınma ajanslarıyla iletişim ve işbirliği tesis ederek ortak projeler yürütüldüğü görülmüştür. Bu amaçla TİKA'nın işbirliği yaptığı kuruluşlar; UNDP, FAO, UNIDO, UNESCO, UNICEF, USAID, OECD, DAC, İİT, SESRIC, JICA, KOICA, Singapore Cooperation Programme (SCP), Swedish

International Development Cooperation Agency (SIDA), Kazakhstan Agency for International Development (KazAid) şeklindedir. Belirtilen uluslararası kuruluşlarla birçok proje ve çalışma yürütülmüştür. UNDP ile “Kalkınmada Ortaklık” programı, JICA ile “Sanayide Enerji Verimliliği” ve “Yönetiminin Yaygınlaştırılması” eğitimi gibi birçok çalışma örnek verilebilir (TİKA, 2015b, s:171-179).

Türkiye 2016 yılında resmi ve özel akımlarla birlikte diğer ülkelere toplam 7 milyar 943 milyon dolar kaynak sağlamıştır. Bu toplam akımın 6 milyar 695 milyon dolarlık kısmı resmi akımlardan, 1 milyar 248 milyon dolarlık kısmı ise özel akımlardan meydana gelmiştir. Resmi akımların 6 milyar 488 milyon doları RKY’den oluşurken, diğer geriye kalan 207 milyon dolarlık kısmı ise diğer resmi akımları oluşturmuştur. Özel akımlara baktığımızda ise toplam 1 milyar 248 milyon dolarlık kısmın, 655 milyon dolarlık kısmını STK yardımları oluşturmuş, diğer kalan 593 milyon dolarlık yapıyı da doğrudan yatırımlar olarak gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla Türkiye’nin yaşanan %66’lık artış sonucu resmi kalkınma yardımının 6 milyar 488 milyon dolar olduğu gözlemlenmiştir (TİKA, 2016b, s:14). Bu çerçevede Türkiye 2016 yılında 6 milyar dolar ile dünyada en fazla insani yardım yapan ikinci ülke olurken, milli gelire oranla da %0,69 ile dünyada en fazla insani yardım yapan ülke olmuştur. İki taraflı resmi kalkınma yardımlarında 5,865,8 milyon dolarını acil ve insani yardımlar kategorisi oluşturmuştur. Bölgesel dağılımda en çok kaynak sağlanan bölge 5,943,2 milyon dolar ile Orta Doğu olurken, yardımlardan en çok faydalanan ülkelerde de ilk sırayı Suriye almıştır. Bununla birlikte yardımlardan yararlanan en az gelişmiş ülkeler ise; Somali, Afganistan, Nijer gibi ülkeler olarak belirtilmiştir. Ülkelerin yanı sıra uluslararası kuruluşlara da destek verildiği gözlemlenmiştir. Bu amaçla 2016 yılında Bölgesel Kalkınma Ajanslarına 203 milyon dolar, BM’ye 35 milyon dolar, DB ve diğer alanlara 12 milyon dolar kaynak sağlanmıştır. Aynı zamanda Türkiye 2016 yılındaki 6,488 milyar dolarlık RKY’nin milli gelire oranı doğrultusunda %0,76 ile OECD/DAC üyeleri arasında dördüncü olmuştur (TİKA, 2016b, s:17-23). TİKA bu çalışmaları iki işbirliği anlaşmaları veya mutabakat muhtıraları çerçevesinde ve bünyesinde barındırdığı 54 ülkede 56 PKO ile yürütmüştür (TİKA, 2016b, s:11).

Türkiye’nin 2016 yılında iki taraflı resmi kalkınma yardımlarında sektörel dağılımları incelediğinde, %65,4 sosyal altyapılar ve hizmetleri, %24,3 ekonomik altyapılar ve hizmetleri, %7,1 çoklu çakışan sektörleri, %3,2 ise üretim sektörlerini oluşturmuştur. Yine bu yılda sosyal altyapılar ve hizmetler sektörü en çok pay ayrılan sektör olarak değerlendirilmiştir. En çok kaynak sağlanan sektör olan sosyal altyapılar ve hizmetler sektöründe alt sektörlerin aldıkları pay sırasıyla; eğitim %31,8, diğer sosyal altyapılar ve hizmetler %14,2, idari ve sivil altyapılar %10,3, sağlık %8,7, su ve sanitasyon %0,4 şeklinde olmuştur (TİKA, 2016a, s:24-32). 2016 yılında bölgesel olarak önemli projeler ve faaliyetler yapılmıştır. Orta Asya ve Kafkaslar bölgesinde yapılan projelerden bazıları; ASAN radyo kurulumu projesi (Azerbaycan), Batum enfeksiyon hastalıkları hastanesi onarımı (Gürcistan), Kazakistan Başsavcılığı hukuk koruma organları akademisi basım merkezi tefrişatı şeklindedir. Balkanlar ve Doğu Avrupa’da gerçekleştirilen projelerden öne çıkanlar ise şöyledir: Arnavutluk Dışişleri Bakanlığı teknik altyapısının yenilenmesi projesi, Ukrayna Diploması Akademisine destek, Ukrayna Kamu Yönetimi Akademisinde interaktif telekomünikasyon iletişim sistemi kurulması gibi çalışmalar yapılmıştır. Orta Doğu ve Afrika bölgesinde de eğitimden sağlığa, idari altyapıların geliştirilmesinden turizme kadar birçok faaliyet yapılmıştır. Namibya kuraklık ile mücadele acil yardım çağrısı, yerel yönetimler alanında tecrübe paylaşımı (Ürdün), Nijer Anne Çocuk Sağlığı Merkezi inşası gibi faaliyetler örnek gösterilmiştir. Son olarak Doğu ve Güney Asya ve Pasifik Latin Amerika bölgesinde birçok çalışma yapıлып, etkin olmak için çaba gösterildiği gözlemlenmiştir (TİKA, 2016a, s:31-48).

Türkiye’nin STK yardımları ile dış yardım faaliyetlerinde etkin olduğu gözlemlenmiştir. Bu doğrultuda STK’ların kalkınma yardımları içerisindeki yapmış olduğu katkılar her yıl artarak devam etmiştir. 2015 yılına nazaran STK yardımları 2016’da %36’lık bir artış eğilimi göstermiştir. Aynı zamanda STK’lar sadece kriz bölgelerinde acil ve insani ihtiyaçlara cevap vermenin yanı sıra BM Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinin gerçekleştirilmesi bağlamında ülkelerin uzun vadeli yatırımlarında önemlilik arz eden sosyal altyapı ve hizmetler sektörüne de katkı sağladığı görülmüştür. Belirtilenler kapsamında STK’ların yaptığı çalışmalar şöyledir: Orta Afrika’ya acil ve insani yardım, barınma merkezlerinin inşası, Nijer’de ve Sudan’da tarım ve hayvancılığın geliştirilmesine ilişkin destek verilmesi gibi faaliyetler yürütülmüştür. Bununla birlikte uzman eğitimi, kültür ve eğitim merkezlerinin işleyişine katkı, mesleki ve teknik eğitim programı, malzeme, ekipman ilaç desteği gibi birçok çalışma yürütülmüştür (TİKA,

2016, s.100-103). TİKA, 2016 yılında dış ilişkiler ve ortaklıklarını STK'lar, özel sektör ve kamu kurumlarının etkisiyle, uluslararası kuruluşlarla ve bölgesel yapılarla proje/faaliyetler yaparak gerçekleştirmiştir. Bu projelerle birlikte Endonezya'da TİKA'nın desteğiyle SESRIC'in gerçekleştirdiği "Sağlık Kapasite Geliştirme" programı yine JICA ile Orta Asya ülkeleri için "Anne ve Çocuk Sağlığını Destekleme" programı, Emniyet Genel Müdürlüğü işbirliğinde gerçekleştirilen projeler ve son olarak "Dünya İnsani Zirvesi" düzenlenerek her alanda görüş alışverişinde bulunulmuştur (TİKA, 2016a, s:48-55).

2017 yılında da TİKA, Türk Tipi Kalkınma Modeli ile kurum talep ve çözüm odaklı, karşılıklı sorumluluk ve öğrenme, insan odaklı, şeffaflık kavramlarını içerisinde barındıran bir yapıyı uygulamaya çaba göstermiştir. Bu amaçla yurt dışında yürüteceği faaliyetlerin koordinasyonunu sağlamak üzere 59 ülkede 60 PKO ile çalışmalarını yürütmüştür. 2017 yılında toplam kalkınma yardımı 9.327,4 milyar dolar olarak belirtilmiştir. İki taraflı resmi kalkınma yardımlarının kategorilere dağılımında en çok payı acil ve insani yardımlar, bölgesel dağılımında en çok yararlanan bölge Orta Doğu olurken, ülkesel olarak ise en çok faydalanan ülkeler sırasında geçen yıl olduğu gibi ilk sırayı Suriye almıştır. Bunların yanı sıra 2017 yılında uluslararası kuruluşlara 170,6 milyon dolar destek verilmiştir. Böylece Türkiye 2017 yılında 8,1 milyar dolarlık resmi kalkınma yardımlarının milli gelire oranı olan %0,95 ile OECD/DAC üyeleri arasında dördüncü sırada yer bulmuştur. Bu çerçevede aynı yılda Türkiye, 7,28 milyar dolar ile dünyada en fazla insani yardım yapan ülke olmuştur (TİKA, 2017b, s:11-21).

Balkanlardan Orta Asya'ya Latin Amerika'dan Afrika'ya kadar birçok bölgede faaliyet gösteren TİKA, uluslararası alanda ülkelerle işbirliğini geliştirmiş ve sosyal altyapılardan ekonomik altyapılara, üretim sektörlerinden çoklu çakışan sektörler kadar birçok alanda kurumsal kapasitenin artırılmasına yönelik projeler yapmıştır. Bu amaçla eğitim sektörü bu yılda da Türkiye'nin kalkınma yardımlarında öncelikli sektör olmaya devam etmiştir. En alt eğitim sınıflamasından en üstüne kadar kapsayıcı, eşit, sürdürülebilir eğitim olanakları sunmaya çaba gösterdiği gözlemlenmiştir. Sağlık da ise başta anne-çocuk sağlığı olmak üzere insanların temel sağlık ihtiyaçlarına ulaşması bağlamında birçok ülkede hastane, sağlık ocağı inşa edilmiştir. Aynı zamanda hızlı ve etkili kalkınma programının uygulanması ile üretim sektörlerine ilişkin yerüstü kaynaklarının kullanılması amacıyla tarım projelerinin gerçekleştirildiği görülmüştür. Sürdürülebilir projeler üretme bağlamında ülkelerin temel altyapı kapasitelerinin artırılması hedeflenmiştir. Bunların yanında acil ve insani yardım, kadın istihdamı, turizm, enerji gibi alanlarda da çalışmalar devam etmiştir (TİKA, 2017, s:47-51).

2017 yılında TİKA'nın eğitim, sağlık, su ve sanitasyon, idari ve sivil altyapılar, ekonomik altyapılar ve hizmetler, üretim sektörü ve çoklu ve çakışan sektörler olmak üzere birçok alanda proje ve faaliyetlerinin örnekleri mevcuttur. Bu çerçevede eğitimde yapılan projelerden bazıları; "Nijer Yatılı Kız-Erkek Okulu ve Dostluk Parkı", "Kolombiya Orejon İlköğretim Okulu" inşası, Sudan Türk Mesleki Eğitim Merkezi tekstil atölyesi kurulumu, Bosna Hersek Saraybosna Üniversitesi'ne destek şeklinde olmuştur. Diğer bir alt sektör olan sağlık alanında ise ülkelerde pek çok çalışma yürütülmüştür. Afrika 2017 sağlık taramaları, "Kırgız-Türk Dostluk Hastanesi" inşaatı, "Moldova Kişinev Anne Çocuk Sağlığı Koruma Enstitüsü Rehabilitasyon Merkezine" destek gibi çeşitli çalışmalarla ülkelere destek verilmiştir. Ülkelerin idari ve sivil altyapıların geliştirilmesine yönelik yapılan proje ve faaliyetlerde mevcuttur. Somali askeri eğitim tesisleri inşa ve donatımı, Mali ulusal meclis genel kurul salonunun yenilenmesi, Tacikistan İçişleri Bakanlığı konferans salonunun yenilenmesi gibi öne çıkan çalışmalar yapılmıştır (TİKA, 2017a, s:53-87). Bu sayılan sektörlerin yanı sıra diğer sosyal altyapılar ve hizmetler sektörünün çatısı altında restorasyon, konut, toplumsal projelere de önem verildiği gözlemlenmiştir. Yapılan projelerden bazı örnekler şu şekildedir: "2017 Afrika Tecrübe Paylaşım" programı, "100 Ülkeye Büyük Türkçe Sözlük" gönderimi konusunda faaliyetler yürütülmüştür. TİKA ulaşım, iletişim, enerji gibi alt sektörleriyle beraber ekonomik altyapılar ve hizmetlere yönelik çalışmalara da ön ayak olmuştur. Bu amaçla 2017 yılında Moğolistan Milli Radyo ve Televizyonuna (MNB) destek, Filistin güneş enerji panelleri kurulumu gibi öne çıkan projelere katkı sağlamıştır. Tarım, hayvancılık, balıkçılık, sanayi ve çoklu ve çakışan sektörlerde kapasite geliştirmeye ilişkin çalışmalarda yürütülmüştür. Son olarak acil ve insani yardımlar kapsamında Myanmar'a, Bangladeş'e, Kolombiya'ya, Haiti'ye, Kosta Rika'ya, Sudan'a ve Irak'a katkı verilmiştir (TİKA, 2017b, s:89-117).



2018 yılında TİKA'nın toplam kalkınma yardımı 9.925,7 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu yardımların da 826,5 milyar doları STK yardımları şeklinde ifade edilmiştir. Bu çerçevede iki taraflı RKY'nin bölgesel dağılımını analiz ettiğimizde Asya bölgesinin ön plana çıktığı görülmüştür. 2018 yılında en yüksek yardım yapan OECD/DAC üyesi on ülkenin olduğu sıralamada 6. sırada bulunmaktadır. Ancak Türkiye bununla beraber resmi kalkınma yardımlarının OECD/DAC üye ülkelerinin de bulunduğu GSMH oranında BM hedefi olan %0,7'yi geçerek, %1.10 ile ilk sırada yer almıştır (TİKA, 2018a, s:14-32). 2018 yılında 59 ülkede 61 ofisiyle eğitimden sağlığa, tarım ve hayvancılıktan üretim, restorasyon, altyapı gibi çeşitli sektörlerde faaliyetlerini sürdürdüğü gözlemlenmiştir. 2018 yılında eğitim alanında inşa edilen okulların sayısı 15, onarılan okulların sayısı 97, kurulan kütüphane ve laboratuvar sayısı 14, destek verilen akademik kuruluşların sayısı ise 19 olmak üzere çeşitli faaliyetler ile eğitim altyapılarının güçlendirilmesi öngörülmüştür. Gelişmekte ve gelişmemiş ülkelerin temel sağlık hizmetlerine ulaşabilmesi için hastaneler inşa edilip, yenilenmiştir. Aynı zamanda ülkelere nitelikli sağlık personeli yetiştirilmesi için eğitim faaliyetleri yürütülmüştür (TİKA, 2018a, s:32-54).

Konutlar, sosyal, kültürel, idari tesisler inşa edilip insanların yaşam kalitesinin artırılması amaçlanmıştır. Bu kapsamda ülkelere desteklenen merkezi yönetimler, yerel yönetimler ve STK'ların sayısı 54 şeklinde olmuştur. Dolayısıyla ülkelerin öz kaynaklarını etkin kullanabilme adına ve kurumsal kapasitelerine destek olmak amacıyla kamu- STK işbirliğinin yansıtılmaya çalışıldığı gözlemlenmiştir. İdari ve sivil altyapılarla da insani krizlerin olduğu ülkelere acil ve insani yardımlarla 300.000'den fazla insanın faydalanması sağlanmıştır. Aynı zamanda ortak tarihi ve kültürel mirasın gelecek nesillere aktarılması bağlamında 18 restorasyon çalışması olup, diğer bir alandaki çalışmalara devam edilmiştir (TİKA, 2018b, s:48-55). 2018 yılında bu analizlerle birlikte eğitim, sağlık, su ve sanitasyon, idari ve sivil altyapılar, diğer sosyal altyapılar, ekonomik altyapılar ve hizmetler, üretim sektörleri, acil ve insani yardımlara ilişkin birçok proje ve faaliyetin söz konusu olduğu gözlemlenmiştir. Bosna Hersek-“Özel Eğitim Türkiye Balkanlar” tecrübesi, Filipinler 5 adet okul binası inşası, Makedonya Uluslararası Balkan Üniversitesi'ne destek, Libya Fizyoterapi Hastanesi inşası, Irak Musul Kanser Hastanesi klinik yapımı gibi örnek projelerle ülkelere destek verildiği görülmüştür (TİKA, 2018b, s:58-79).

2018 yılında su ve su hijyeni ihtiyacını gidermek ve idari ve sivil altyapılarının geliştirilmesine yönelik ülkelere kurumsal yapıların oluşmasına katkı sağlayan çalışmalar yürütülmüştür. Bu çalışmalar; Moldova Cumhurbaşkanlığı binasının yenilenmesi, Sırbistan yüksek mahkeme binası modernizasyonu, Yemen Ticaret ve Sanayi Bakanlığı hizmet binasının tefrişatı, Gambiya Anayasa Mahkemesi'ne bilişim desteği, Somali geçici parlamento binası yapımı gibi çalışmalar sürdürülmüştür. Diğer sosyal altyapılar ve hizmetler ile ülkelerin değerlerini, tarihini ve kültürlerini korumak amacıyla faaliyetler sürdürülmüştür. Bu faaliyetler ise Sudan Sevakın Adası'nın restorasyonu, Irak Tarihi Kayseri Çarşısı restorasyonu, Sırbistan Ram Kalesi restorasyonu şeklindedir. 2018 yılında bir başka alan olan ulaşım, enerji, iletişim alt sektörlerini içerisinde barındıran ekonomik altyapılar ve hizmetlerin geliştirilmesi bağlamında birtakım faaliyetlerin sürdürüldüğü gözlemlenmiştir (TİKA, 2018b, s:80-101).

TİKA, her alanda olduğu gibi kalkınma yardımları neticesinde üretim sektörlerini de geliştirerek ülkelerin sürdürülebilirliğini sağlamalarını hedeflemiştir. Üretim sektörlerinin geliştirilmesine ilişkin yapılan projelerden bazıları ise şöyledir: Balkanlar ve Doğu Avrupa ülkeleri yaşam ve gıda güvenliği destekleme programı, çölleşme ile mücadele uluslararası eğitimi gibi öne çıkan faaliyetlerle ülkelerin gelişimine katkı sunulmuştur. Son olarak 2018 yılında gıda ve insani yardım faaliyeti ile problem yaşayan Bangladeş, Afganistan, Etiyopya, Somali, Kenya gibi ülkelere anında ulaşılmaya çalışılmıştır (TİKA, 2018b, s:108-111).

2019 yılında da uluslararası alanda her yıl olduğu gibi insani krizlerin ve küresel sorunların artışı gözlemlenmiştir. Türkiye bu koşullarla beraber kalkınma yardımlarını artırmaya yönelik çaba göstermiş ve 2016'da yürürlüğe giren “Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarını” 2030 yılında gerçekleştirme yolunda adımlar atmıştır. OECD verilerine göre dünyada milli gelirine oranla en çok insani yardım ve kalkınma yardımı yapan ülke Türkiye'dir. Türkiye'nin faaliyetlerinde önemli bir yer edinen TİKA'da çalışma yürüttüğü alanda kamu kurumlarının ve STK'ların gerek kurumsal kapasitesini geliştirmeyi hedeflemiş gerekse yetişmiş insan kaynağını artırmayı öngörmüştür. 60 ülkedeki 62 ofisiyle eğitim, sağlık, altyapı, restorasyon, kültürel ve insani yardım alanlarında 2000 projeyi hayata geçirmiştir. Dolayısıyla TİKA,

“Türk Tipi Kalkınma Yardım Modeli” anlayışıyla dünyanın çeşitli ülkelerinde kalkınmanın tesisi ve sürdürülebilirliği için faaliyetlerini artırdığı gözlemlenmiştir. Ülkelerde temel sağlık hizmetlerine ulaşılabilmesi ve sağlık alanında yaşanan zorluklarla mücadele etmek adına hastaneler inşa edilip, yenilenmiştir. 2019 yılında 346 eğitim projesiyle 100.000’e yakın öğrencinin eğitim hizmetlerinden faydalanması sağlanmıştır. Sağlık alanında 142 proje oluşturularak yaklaşık 900.000 kişinin yararlanması söz konusu olmuştur (TİKA, 2019b, s:68-69).

Diğer sosyal altyapılar ve hizmetler çatısı altında konutlar, sosyal, kültürel, idari tesisler inşa edilip insanların yaşam kalitesinin artırılması amaçlanmıştır. Bu kapsamda ülkelerdeki desteklenen merkezi yönetimler, yerel yönetimler ve STK’ların sayısı 48 olup, ülkelerin nitelikleri için de çalıştay, seminer, sempozyum gibi faaliyetler yapılmıştır. Ülkelerde temiz suya erişim noktasında ve suya bağlı hastalıkların azaltılması bağlamında çalışmalar yürütülmüştür. İdari ve sivil altyapıların geliştirilmesine ilişkin iki ülke teşkilatlarının tecrübelerinin paylaşılması, karşılıklı işbirliğinin güçlendirilmesi, tarihsel ve kültürel yakınlığın pekiştirilmesi kapsamında faaliyetler yapılmıştır. Ekonomik altyapılar hizmetler çatısı altında ise ulaştırma alt sektöründe 3 km yol yapımı, 4 adet inşa edilen tesisler, 27 adet ekipman yardımı yapılmışken, ikinci alt sektör olan iletişim altyapılarının geliştirilmesine ilişkin ise iletişim altyapı desteği sağlanan kurum sayısı 15 olmuştur ve son olarak enerji üretimi, dağıtım, etkinliği ile bankacılık ve finans alanlarına yönelik faaliyetler sürdürülmüştür. Üretim sektörlerinin geliştirilmesinde etkin olan tarım alt sektörü kapsamında 19 proje yapılırken diğer alt sektör olan sanayi, madencilik, inşaat, turizm ve ticaret bağlamında 5 adet tesis inşası ve donatımı yapılmıştır. Bunların yanında TİKA’nın doğrudan ülkelere ulaştığı 16 gıda yardımı projesi ile 154.290 kişinin yararlanması sağlanmıştır. Aynı şekilde acil ve insani yardım kapsamında 21 proje ile acil gıda yardımı gerçekleştirilmiştir (TİKA, 2019a, s:70-73).

2019 yılı çerçevesinde sayısal olarak belirtilen analizlerle birlikte eğitim, sağlık, idari ve sivil altyapı, ekonomik hizmetler, üretime yönelik proje ve faaliyetlerden öne çıkanlar olmuştur. Bu doğrultuda sosyal hizmetler ve altyapı alanında eğitim sektörünün en çok etkin olduğu gözlemlenmiştir. Eğitim alt sektöründe öne çıkan projelerden bazıları şunlardır: Bangladeş Türk Enstitüsü inşası ve donatımı, Pakistan, Karigar Mesleki Eğitim Enstitüüne destek, Azerbaycan ve Romanya’da eğitim kapasitesinin artırılması gibi faaliyetlerle teorik ve pratik eğitim kapasitesinin geliştirilmesi amaçlanmıştır. Arnavutluk ve Afganistan’da sağlık hizmetleri kapasitesinin artırılması, Nijer-Türkiye Dostluk Hastanesi inşası, Nijer sağlık organizasyonu gibi çalışmalarla sağlık altyapısının iyileştirilmesi hedeflenmiştir. Su ve sanitasyon çalışmalarıyla ülkelerdeki temel ihtiyacın karşılanması düşünülmüş ve bununla birlikte diğer alanlarda oluşacak sorunların minimum düzeye inmesi hedeflenmiştir. Kenya’da “İnsanlar için Önce Su” projesi, Pakistan, Gine, Namibya’da temiz içme suyuna erişim gibi projelerle WHO standartlarına uygun su erişiminin sağlanması amaçlanmıştır. İdari ve sivil altyapıların içerisinde değerlendirilen Moğolistan Başsavcılığının kapasitesinin artırılması, Azerbaycan’da Adalet Bakanlığı devlet noter arşivinin yenilenmesi gibi projelerle tecrübe aktarımı gerçekleştirilmiştir.

Diğer sosyal altyapılar ve hizmetlere ilişkin faaliyetlerle ülkelerin geleneksel, sanat ve kültürel değerlerinin yaşatılmasına ilişkin projeler üzerine durulduğu gözlemlenmiştir. Ukrayna, Gagavuz Kültür Evinin modernizasyonu gibi çalışmalarla ülkenin görünürlüğü artırılmış ve ortak korunan tarihi mirasla beraber kültürel ve turistik amaçlara hizmet eden yapılarında ortaya çıkması sağlanmıştır. Ekonomik altyapılar ve hizmetlere yönelik ise ulaştırma ve iletişim alt sektörü bağlamında ise Irak, Bosna Hersek, medya kuruluşlarına destek gibi projelere yer verilmiştir. Üretim sektörlerinin geliştirilmesi ile bölgedeki uzmanlık bilgilerinin artırılması, üretim kalitesinin yükseltilmesi, ülkelerin ekonomik potansiyeline katkı sağlanması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda Kırgızistan, kooperatifçiliğe destek, Türkiye Tekstil geliştirme merkezi kurulması gibi çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Son olarak ise acil ve insani yardımlar kapsamında Irak, Kolombiya, Afganistan’daki ihtiyaç sahiplerine doğrudan gıda yardımı sağlanmıştır.

Genel kapsamda 2019 yılı performans göstergeleri de incelendiği üzere Türkiye’nin dış politikası çerçevesinde küresel, bölgesel gelişmelere uyum sağlanarak yurt dışı proje ve faaliyetlerin pek çoğu hedeflenen performans göstergelerinin gelecek planlamasında etkin olan 11.Kalkınma Planında başkanlığın sorumlu tutulduğu ve stratejik planın etkilediği unsurlar mevcuttur. Dolayısıyla kurumun stratejik planında birçok unsura değinildiği gözlemlenmiştir. Bu plan çerçevesinde en az



gelişmiş ülkeler dahil olmak üzere belirlenen ülkelerde kapasite artırma ve ekonomik ve ticari ilişkilerin geliştirilmesine katkı sunulabilecek ülke stratejilerinin geliştirilmesi hedeflenmiştir. Kamu kurumları, yerel yönetimler ve STK'lar tarafından sağlanan kalkınmaya ilişkin yardımların mevcut mevzuat değişikliğinde düzenleme yaparak raporlanması amaçlanmış ve bununla birlikte verilerin teknolojik altyapıyla güçlendirilmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu amaçla Türkiye'nin tecrübelerini aktarımda program çeşitliliği yani üçlü programlar ve projeler geliştirilmesi düşünülmüştür. Dolayısıyla bu programlarda içerik ve etkinlik düzenlenmesi ile farkındalığı oluşturacak faaliyetlerin ön planda olması vurgulanmıştır (TİKA, 2019a, s:29-30).

#### 4.2. TİKA'nın Faaliyetlerinin Analizi

TİKA'nın görev, teşkilat, örgütlenme, stratejik hedefler ve faaliyetleri önceki bölümlerde detaylı olarak incelenmiştir. Söz konusu bölümleri araştırmanın hedefi doğrultusunda kapsamlı bir literatür analizi olarak değerlendirebiliriz. Bu bölümde ise TİKA'nın faaliyetlerinin analizi, öncelikle bu amaçla yapılan mülakat sonuçları dikkate alınarak yapılacaktır. Ancak faaliyetlerin analiz değerlendirmesinde sadece mülakat sonuçları ele alınmamış, yazılı kaynaklardan elde edilen ve önceki bölümlerde analiz edilen verilerde dikkate alınmıştır. Aşağıdaki satırlarda TİKA yöneticileriyle yapılan mülakat sonuçları, faaliyetlerin analizi için geliştirilen ana soru başlıkları altında değerlendirilmiştir.<sup>1</sup>

##### **TİKA amaçları kapsamında ulusal düzeyde kamu ve sivil toplum kuruluşları işbirliğine yönelik ne gibi örgütlenmeler ve stratejik eylemler geliştirdi?**

TİKA kendi kanunundan aldığı yetkiyle de ulusal anlamda birçok kamu kuruluşlarının ve STK'ların proje paydaşı olarak yer aldığı görülmüştür. Çalışmada incelenen kurumlarla hemen hemen hepsiyle işbirliklerinin olduğu gözlemlenmiştir. Bununla birlikte her kamu kurumunun kendi alanlarını destekleyici faaliyetler yürüttüğü görülmekle beraber bu işin stratejik yöneliminde diğer gelişmiş ve gelişmekte olan birçok ülkede olduğu gibi siyasi mekanizmanın etkin olduğu belirtilmiştir. Siyasi irade tarafından belirtilen stratejik yönelimin altını dolduracak faaliyetler her kurumun mevzuatı çerçevesinde sürdürülmüştür. Koordinasyon kavramını içermesinden dolayı her kamu kuruluşlarıyla başta Sağlık Bakanlığı, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Dışişleri Bakanlığı, Ticaret Bakanlığı, Yunus Emre Enstitüsü (YEE), Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB), Vakıflar Genel Müdürlüğü (VGM), KOSGEB gibi kuruluşlarla somut projeler çerçevesinde işbirliği değerlendirdiğinde birçok detay faaliyetler gerçekleştirmiştir. Dolayısıyla bu çerçevede TİKA, bir çalışmada bulunduğu zaman ilgili uzman bakanlıktan bilgi almaktadır. Kısacası Türkiye'de her alandaki ihtisas kuruluşlarıyla, üniversitelerle, STK'larla çalışmalar gerçekleştirdiği gözlemlenmiştir.

##### **TİKA amaçları kapsamında uluslararası düzeyde, kamu ve sivil toplum kuruluşları işbirliğine yönelik ne gibi örgütlenmeler ve stratejik eylemler geliştirdi?**

TİKA'nın genel olarak faaliyetlerini doğrudan kendisi planlayan ve yürütme amaçlı fiili olarak sahaya inerek çalışmalarını sürdüren kuruluş olduğu belirtilmektedir. Nitekim Tanyeli (2020), TİKA'yı STK fonlama ya da daha başka uygulayıcı fonlayan şirketler değil, sahadaki varlığı ile bizzat kendisi kalkınma işbirliği ve proje faaliyetini yapan kuruluş yapısına sahip olarak ifade etmiştir. Bu çerçevede karşı ülkelerin talep ettiği alanlarda onlarla istişare ederek ve onayı ile projeler gerçekleştirildiği belirtilmiştir. YEE ve YTB ile faaliyetler ve projeler bağlamında da sahada ortak dirsek teması olduğu vurgulanmıştır. Bunun dışında Türk STK'ların uluslararası alanda etkinliğini sağlamak üzere birçok faaliyetin mevcut olduğu analiz edilmiştir. TİKA'nın OECD'nin altındaki en fazla dünyada dış yardım yapan kuruluşların oluşturduğu DAC'da Türkiye'nin gözlemci üye statüsünde olduğu belirtilmiştir. Buna ilişkin olarak geçmişte birçok DAC başkanları tarafından Türkiye'nin de aslen üye olması noktasında telkinleri ve ısrarlı çabalarının olduğunun belirtilmesi cevabı dikkat çekici olmuştur. Gözlemci üye olursa dahi gönüllü olarak kuruluşlardan gelen dış yardımın OECD standartlarında gerçekleştiği belirtilmiştir. BM Sürdürülebilir Kalkınma 2030 Hedeflerinin önemi ve 2015'de biten BKH'e ulaşamayınca 2030'un gündeme geldiği ifade edilmiştir. Türkiye'de zaten buna taraf bir ülke olduğunu ancak bu hedeflerin sadece kalkınma yardımlarından değil, hayatımızın her alanını etkileyen kurallar

<sup>1</sup> Tanyeli, U.-Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı, Dış İlişkiler ve Ortaklıklar Daire Başkanı- (24.09.2020). – "Uluslararası İlişkilerin Geliştirilmesinde Kamu ve Sivil Toplum Kuruluşlarının Stratejik İşbirliği: Türkiye" konulu görüşme. Ankara.

manzumesi olduğu değerlendirilmesi yapılmıştır. Uluslararası alanda yapılan sağlık, eğitim, tarım, hayvancılık gibi faaliyetlerin hepsinin karşılığında sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin ısrar edildiği gözlemlenmiştir. Tanyeli'nin (2020), buna ilişkin ifadesinde belirtildiği üzere TİKA olarak çalışılan ve yapılan projelerde ülkelerin bu hedeflere ulaşması noktasında bir faaliyet bütünlüğü gösterilmiştir. Bu amaçla da kuruluşların faaliyetlerini, yıllık raporlamalarını yaparak hedeflere ulaşılması noktasında sinerji oluşturdukları gözlemlenmiştir.

BM 2030 yılı hedeflerine ulaşmak için büyük miktarda kaynaklar gerekirken olduğu ve ülkelerin kamu kurumlarının yaptığı dış yardımların bu hedeflere ulaşılması noktasında yeterli olmadığı analiz edilmiştir. Bu yüzden kalkınma yardımları literatüründe ve gündeminde kamunun yanında özel sektörde katkı vermesi gerekliliği değerlendirilmiştir. Dolayısıyla özel sektörün sadece kâr amacı taşıyarak bu işlerin içinde olmaması ve kalkınma yardımlarının sürdürülebilirliği açısından sosyal sorumluluk içerisinde bu işlerde yer alması gerektiği vurgulanmıştır.

Bu çerçevede, Türkiye'nin küresel sistemin bir parçası olarak uluslararası politikanın ayrılmaz bir parçası olan uluslararası işbirliğinde aracı olan TİKA ile hedef kuruluşların bir şekilde etkileşim içerisine girdikleri gözlemlenmiştir. Bu nedenle Türkiye'nin de yurt dışında birçok aktörü söz konusu olmakla birlikte TİKA'nın Türkiye'nin uluslararası faaliyette bulunmasını kolaylaştırdığı gözlemlenmiştir. Aynı zamanda bu kadar yoğun faaliyet içerisinde bulunulduğundan dolayı, bazen koordinasyonda alan örtüşmelerinde sıkıntılar olduğu görülmüştür. Tanyeli (2020), TİKA'nın mümkün olduğunca bu unsuru minimize ederek insan kaynağını ve zamanı en etkili şekilde kullanmak adına burada kanunun verdiği koordinasyon görevini yerine getirdiğini ifade etmiştir.

#### **Somut olarak geliştirilen ve öne çıkan, pratik stratejik eylemler nelerdir?**

Günümüzde her bölgenin özelliğine göre değişmekle birlikte TİKA'nın ana faaliyet alanları olan sosyal ve ekonomik altyapılar ve hizmetler, üretim sektörleri, çoklu/çakışan sektörler ve kurumsal kapasitelerin geliştirilmesine ve kamu kurumlarıyla bilgi, belge ve tecrübe paylaşımını sağlayan çalışmaların ağırlıklı olarak öne çıktığı gözlemlenmiştir. Özellikle hem Türk kültürünün korunması hem de yaşatılması açısından çeşitli faaliyetlere ısrarla devam edildiği görülmüştür. Nitekim Tanyeli'ye (2020), göre en önemli faaliyetlerinden birinin de yurt dışında ecdat yadigarı eserlerin ayağa kaldırılmasıdır. Yani çeşitli restorasyon projeleri ile camiler, köprüler ve Türk-İslam sivil mimarisinin örneklerini teşkil eden gibi birçok eser korunmuş veya ayağa kaldırılmıştır. Ayrıca Balkanlar, Kuzey Afrika, Sahra Altı Afrika, Orta Asya gibi yerlerde ortak kültürel mirasın ayağa kaldırılması noktasında çalışmaların olduğu gözlemlenmiştir.

Öte yandan son yıllarda en görünür projelerden birisi olarak, Tanyeli'nin (2020), ifade ettiği üzere, 2019 yılında sağlık projeleri ile Dış İlişkiler ve Ortaklıklar Dairesi'nin yürüttüğü faaliyetler neticesinde 35.000 hasta tedavi edilmiştir. Bununla birlikte TİKA ile birlikte çalışan STK'larında bu çalışmalarda bulunarak, bu bölgelerde sağlık taramaları yaparak, sağlık dağıtımlarına imkân sağlandığı gözlemlenmiştir. Bu çerçevede, TİKA genel hedefleri doğrultusunda çalışan diğer STK'ların kapasitelerinin artırılmasına gayret etmekte ve bu alanda özel bir misyonu üslendiği belirtilmiştir.

#### **Diğer Gelişmiş Ülkeler TİKA benzeri organizasyonları nasıl yönetiyorlar?**

Gelişmiş ve gelişmekte olan diğer ülkelerin de genel olarak bir uluslararası kalkınma kuruluşu vardır, ancak bu kurumların çalışma yöntemleri ve sahip oldukları enstrümanların farklılaştığı gözlemlenmiştir. Tanyeli (2020), bu kurumların bazılarının kredi mekanizmasıyla kalkınma bankası şeklinde çalıştığını, bazılarının ise diğer ilgili STK'ları fonlayan kuruluşlar şeklinde çalışabildiğini ifade etmiştir. TİKA ise bu yöntemlerden her ikisini de kullanmaktadır. Buna ilişkin olarak gelişmiş ülkelerin bu tür programlar ile iki tür temel amacının olduğu söylenebilir ki bunlardan bir tanesi çoğulcu ve bağımsız bir sivil toplumu güçlendirmek, diğeri ise sivil toplumu güçlendirmenin ötesinde kendi politik hedefleri doğrultusunda kalkınma hedeflerini karşılamaktır.

Sivil toplum kuruluşlarının devletlere göre çok daha esnek bir hareket etme kapasitesine sahip olmaları sosyal, ekonomik ve kültürel ilişkilerin daha kolay kurulmasına olanak sağladığı gözlemlenmiştir. Bu alanda iyi örnekler analiz edildiğinde sosyal, ekonomik ve kültürel diplomasi alanında özellikle Portekiz, Hollanda, İngiltere gibi ülkelerin STK'larıyla, sporcularıyla, marka elçileri ile uluslararası işbirliği geliştirme yeteneklerinin yüksek olduğu söylenebilir.

#### **Türkiye'nin politik hedefleri doğrultusunda TİKA'nın etkin olmasında öne çıkan unsur nedir?**

TİKA'nın en temel yönetsel karakteristik özelliklerinden birisi, hedef alanlardaki STK'larla sıkı olan diyalogu ile sahadaki ihtiyacı tespit edip, o ihtiyaca yönelik olarak proje ve faaliyet yapıldığı gözlemlenmiştir. Sahada her bölgenin veya ülkenin farklı iklimi, kamu kurumlarının altyapısı, mevzuat işleyişi, ilişkiler sistemi, muhataplarının ve ilişki formatlarının farklı olması karşısında TİKA ilgili STK'larla iletişim halinde olmayı önemli bir stratejik araç olarak değerlendirmektedir.

Buna ilişkin olarak Tanyeli'nin (2020), TİKA özelinde görüldüğü gibi kamu kurumlarının ve STK'ların parça parça faaliyet göstermek yerine STK'ların uzmanlaşmasının sağlanmasıyla belli alanlara ve sektörlerle uzun vadeli projeler yapmaya yoğunlaşmanın önemini vurgulamıştır. Nitekim TİKA'nın hedef ülkelerde işbirliği yapabileceği alanında uzmanlaşmış STK'ların oluşmasına büyük önem verdiği bilinmektedir. Tanyeli (2020), uzmanlaşmanın bölgesel ölçekteki projelerin halka dokunabilir ve sürdürülebilir olmasında önemli bir gereklilik olduğunu ifade etmiştir. Tanyeli (2020), TİKA'nın yurt dışında faaliyette bulunmak isteyen her türlü STK'ya danışmanlık yapacak ve sahada kurması gereken bağlantılar konusunda yol gösterebilecek seviyeye geldiğini belirtmiştir. Dolayısıyla sahada var olmanın STK'ların orada yapacağı uzun vadeli planları, şirketlerin ticari aktör olarak projelerinin sürdürülebilirliğini ve muhataplığı açısından çok önemli olduğuna dikkat çekmiştir.

## 5. TARTIŞMA VE SONUÇ

TİKA, Türkiye'nin resmi kalkınma yardımını yürüten ve bu yardımların kamu kurumları ve STK'lar ayağındaki koordinasyonunu sağlayan bir yapı olarak öne çıkmaktadır. Bununla birlikte yurt dışına yapılan yardımları OECD'ye raporlamakla sorumlu kurum olarak bilinmektedir. Ayrıca Amerika Birleşik Devletleri, Japonya, Almanya, Portekiz, Fransa ve Avusturya gibi ülkelerin TİKA gibi "uluslararası kalkınma ve işbirliği" alanında benzer kuruluşlara sahip oldukları analiz edilmiştir. Ancak kullanılan araç ve yöntemler arasında farklılıkların olduğu söylenebilir.

TİKA'nın bu noktada çalışmalarını 60 ülkedeki 62 PKO ile faaliyet alanını 150 ülkede doğrudan kendisi sahada yürüttüğü bilinmektedir. 2018 yılından beri Kültür ve Turizm Bakanlığı çatısı altında özerk bir şekilde çalışmalarına devam etmektedir. TİKA'nın kanunda belirtilen yetkileri çerçevesinde, kamu kurumlarının ve STK'ların uluslararası faaliyetlerinde ve projelerinde paydaş olarak yer alması etkinlik ve sürdürülebilirlik adına olumlu etki yapmıştır.

TİKA'nın stratejik planlama anlayışının temelinde Demirkaya'nın (2019a, s:9) belirttiği üzere kamu kurumlarının bürokratik ve hiyerarşik kuralları değil, kurumların hizmet alanlarına göre temel kamu hizmetlerinin neler olması gerektiği ve nasıl sunulması gerektiği konusunda detaylı analizlerin yapılması ve bu doğrultuda gelecek senaryo analizleri yapan anlayış hakimdir. Bu çerçevede, belirtildiği üzere sosyal, ekonomik, kültürel bağlamda sosyal ve ekonomik altyapı ve hizmetlerin geliştirilmesi, üretim sektörlerinin geliştirilmesi, çoklu/çakışan sektörler ve kurumsal kapasitelerin geliştirilmesi şeklinde beş başlık altında faaliyetleri sürdürülmüştür. Genel işleyiş çerçevesinde, karşı faaliyette bulunan ülkelerin talep ettiği bir ortamda, TİKA'nın onlarla istişare ederek ve yine onların karar mekanizmasının onayı ile projelerini gerçekleştirmektedir. Buna ilişkin olarak 2004-2019 faaliyet dönem aralığında belirtildiği üzere her bölgenin özelliğine göre değişmekle birlikte eğitimde; okulların yapımı, teknolojilerinin yenilenmesi, destekleyici unsurların tadilatı, öğretmenlerin eğitimi vb. sağlıkta; hastane kurma, hastanelerin teknolojilerinin yenilenmesi, doktorların ve personellerin eğitimi, malzeme desteği, sağlık tarama programı vb. idari ve sivil altyapıya yönelik askeri teşhisin inşası ve donatımı, meclis salonlarının yenilenmesi, bakanlık binalarının yenilenmesi vb. tarımda; modern seraların kurulması, uzmanların eğitimi vb. hayvancılıkta; hayvancılık ıslahı, kapasite geliştirme gibi faaliyetler söz konusu olmuştur.

Kültürel olarak ise Türkiye'nin geçmişinden gelen ve mirası olan eserlerin ayağa kaldırılması amacıyla, restorasyon projeleri gibi çalışmalarla Türk kültürünün yaşatılması ve korunmasına ilişkin önemli bir uğraş verilmektedir. Bu yönde Balkanlar'da Kuzey Afrika ve Sahra Altı Afrika'da ve Orta Asya gibi birçok bölgede kültürel eserlerin restore edildiği görülmüştür.

Bunun yanı sıra demir, tekstil, inşaat, yeni teknoloji kullanımı, bilgi ve tecrübe paylaşımı sunan projelerinde yürütüldüğü gözlemlenmiştir. Bu projelerin ve faaliyetlerin ilgili bölgelerde başta istihdam olmak üzere, iş dünyasına pozitif yönde etkisi olmuştur. Yani stratejik olarak bir ülkede hastane veya okul inşa edildiğinde, inşaatlardaki malzemelerden yapan firmaya kadar Türk şirketlerinin fiyat, kalite

ve varlık olarak o ülkede çalışma kapasitelerini artırdığı görülmüştür. Dolayısıyla bu noktada hem iş dünyasının yeni alanlara erişmesine imkân tanınmış hem de mal ve ihracatın artırılmasına olumlu katkı sağlanmıştır. Bu amaçla yeni aktörler sistemsel mekanizma çerçevesinde işlerini sürdürürken aynı zamanda yeni çalışma alanlarının oluşmasıyla bu alanlarda varlık göstermişlerdir. Türk firmalarının buralarda yani bulunduğu ülkelerde göze çarpan en önemli özelliklerinin iş bitirme ve nitelikli tesis çıkarma gibi iddialı başarılarının olduğu tespit edilmiştir. Yapılan faaliyetlerin Türkiye'nin uluslararası alandaki ticaretine, kültürel ve akademik entegrasyonuna etkisinin olduğu söylenebilir. TİKA, ticari faaliyetin içerisinde olmamakla birlikte proje bazlı yaptığı çalışmalarla ticari ve ekonomik alanı dolaylı olarak pozitif etkilemiştir. Genellikle de sosyal, kültürel, ekonomik faaliyet çalışmaları başta Ortadoğu ve Afrika olmak üzere Balkanlar, Orta Asya ve Kafkaslar, Amerika ve Uzak Doğu olarak şekillendiği tespit edilmiştir.

TİKA aynı zamanda BM, United Nations High Commissioner for Refugees (UNCHR), UNDP, UNESCO, UNICEF, UNIDO, OECD, JICA, FAO, DAC, USAID gibi uluslararası kuruluşlarla işbirliği, ortaklıklar veya faaliyetler yaptığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte TİKA isminde de belirtildiği üzere Sağlık Bakanlığı, Dışişleri Bakanlığı, Ticaret Bakanlığı, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Kültür ve Turizm Bakanlığı, KOSGEB, Yargıtay, Sayıştay, Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (AFAD) gibi kamu kuruluşlarıyla ve birçok Türk STK'larla iş birlikleri söz konusu olmuştur.

TİKA'nın işbirliği yaptığı kurumlar ile yapılan çalışmaların faaliyete geçmesi ve projelerin devredilmesi noktasında o ülkenin yerel makamlarıyla ve üst düzey yöneticileriyle anlamlı bir ilişki kurulmuştur. Yine aynı şekilde restorasyon çalışmalarında da bölge üniversitelerdeki ihtisas sahibi kişilerle işbirliği yapıldığı gözlemlenmiştir. Bu işbirlikleri ve ortaklıklardaki en önemli unsur faaliyette bulunan ülkelerdeki ihtiyaçların tespit edilmesi ve o ihtiyaca yönelik proje yapılması olarak tespit edilmiştir. Hedef ülkelerdeki ihtiyacın önceden belirlenmesi projenin yapılmasına katkı sağlayacak paydaşın yani kamu kurumunun, STK'nın, üniversitelerin, yerel yönetimlerin doğru seçilmesine olanak tanımıştır. Aynı zamanda uluslararası ilişkilerin geliştirilmesinde ve sürdürülmesinde etkin olan kamu kurumlarının, STK'ların veya üniversitelerin yapmış oldukları uluslararası sempozyumlara, kongrelere ve konferanslara pozitif anlamda destek verildiği görülmüştür.

Türkiye'nin kamu diplomasisi alanında önemli kuruluşları olan YEE ve YTB ile ortak çalışmaların yürütüldüğü gözlemlenmiştir. Bununla birlikte TİKA sağlık, eğitim, acil ve insani yardım gibi faaliyetlerinde uluslararası alanda Türk STK'ların imkân, kapasite ve etkinliğini artırmak bağlamında birçok çalışma gerçekleştirmiştir. İşbirlikleri ve ortaklıklarda dünyada en fazla dış yardım yapan kuruluşların oluşturduğu DAC'da Türkiye'nin aslen üye olması konusunda gayret gösterilse de Türkiye gözlemci üye statüsünü taşımaya devam etmesinin verimli olabileceği sonucuna ulaşılmıştır. Bu gözlemci üye statüsünün devam etmesi OECD standartlarında sınıflandırma yapmayı beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla faaliyetlerde, projelerde, stratejik planlarda, STK'lardan ve yerel yönetimlerden toplanan yardımların koordinasyonuna kadar bu sınıflandırmanın dikkate alındığı sonucuna varılmıştır.

TİKA gibi dünyadaki kuruluşlar 2015'teki binyıl kalkınma hedeflerini gerçekleştiremeyince, BM 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri gündeme gelmiştir. Aynı zamanda bu kalkınma hedeflerinin sadece kalkınma yardımlarına ilişkin olmayıp hayatın her alanını etkileyen kurallar bütünü olduğu söylenebilir. Buradan hareketle yönetim kavramının önemini vurgulayan ve sivil toplum örgütlerini bu sürecin ana aktörleri arasında sayan BM, OECD, Avrupa Birliği ve Avrupa Konseyi gibi uluslararası kuruluşların önemli etkilerinin olduğu ortaya çıkmıştır (Demirkaya, 2018, s:31). Dolayısıyla TİKA sosyal ve ekonomik altyapıların geliştirilmesi, üretim sektörlerinin geliştirilmesi, kurumsal kapasitelerinin geliştirilmesine yönelik yaptığı projelerinde ve faaliyetlerinde ülkelerin bu hedeflere ulaşması noktasında bütünsellik gösterdiği sonucuna varılmıştır. Mesela BM 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinden biri olan en az gelişmiş ülkelere destek olan BM Teknoloji Bankasını Türkiye, Gebze'de kurmuştur. Bu amaçla yapılan araştırmalar çerçevesinde uzun vadede BM 2030 hedeflerine ulaşmak için sadece devletin değil, birçok aktörün sürecin içerisinde yer alması gerekliliği ortaya çıkmıştır.

## 6.ÖNERİLER

TİKA işbirliği içerisinde olduğu her kurumun yurt dışına yönelik bilgilerini, tecrübelerini ve teknolojilerini paylaştığı tespit edilmiştir. Bu amaçla uluslararası alanda bir faaliyet olduğu zaman gerek

STK'ların gerekse kamu kurumlarının etkileşim içerisinde olması gerekmektedir. Çünkü yoğun faaliyetlerin yaşandığı zaman koordinasyon açısından örtüşmelerin beraberinde getirdiği birtakım sıkıntıların yaşandığı tespit edilmiştir. Buna ilişkin olarak kamu kurumlarının ve STK'ların özellikle uzun vadeli projeler yapmak için belli bir alana yoğunlaşmaları gerekliliği sonucuna varılmıştır. Diğer taraftan yurt dışında faaliyet gösteren STK'ların gerek büyükelçilerle gerekse TİKA ile etkileşim halinde bulunması, sivil inisiyatifin problem yaşadığında çözüme ulaşmasını ve faaliyetlerin uzun vadeli sürdürülebilir olmasını sağlamıştır. Aynı zamanda STK'ların kamu kurumlarının veya şirketlerin uzun vadede sahada olmasıyla, faaliyetlerin yapılması arasında anlamlı bir ilişki görülmüştür. Dolayısıyla TİKA, yaptığı diğer açılımlarla birlikte uluslararası alanda diplomatik varlığı, ticari diplomasiyi, kültürel diplomasiyi ve parlamenter diplomasiyi stratejik bağlamda pozitif yönde etkilemesi beklenebilir.

Özetle TİKA günümüzde Pasifik'ten Orta Asya'ya, Afrika'dan Balkanlara, Ortadoğu'dan Kafkasya'ya ve Latin Amerika'ya kadar 5 kıtada yaklaşık 150'ye yakın ülke coğrafyasında faaliyet göstermektedir. Bu çerçevede bu kadar farklı coğrafyaya yayılmış kurum olarak sahanın sunduğu koşullarda çalışma yürütülmesi beraberinde birtakım zorlukları getirdiği sonucuna varılmıştır. Her ülkenin farklı iklimi, eğitim ve kamu kurumlarının altyapısı, ihtiyaç öncelikleri, mevzuat işleyişleri, ilişkiler sistemi ve muhatap olacağınız kişilerin farklı olması gibi pek çok faktör diğer zorluklar olduğu söylenebilir. Ancak bu zorluklara rağmen birçok ana faaliyetin sürdürülebilmesi için uluslararası sivil toplum kuruluşlarıyla ve özellikle hedef bölgelerdeki yerel sivil toplum kuruluşlarıyla ilişkiler geliştirilmesi önem arz etmektedir.

Örneğin, Balkanlarda bulunan ofisin çalışma yapısı ve kültürü ile Afrika'da veya Ortadoğu'daki ofisin çalışma kültürü arasında hem ofis çatısı altında hem de resmi muhatap anlamında farklılıklar olduğu tespit edilmiştir. Aynı şekilde TİKA faaliyetleri kapsamında planlanan tesislerin inşası veya devredilmesi noktasında o ülkelerdeki yerel makamlarla ve üst düzey yöneticilerle iş birliğinin gerektiği söylenebilir. Ancak bu makamların eserleri sahiplenmesinde, işleyiş düzeninde farklılıkların ortaya çıktığı görülmüştür. Bu bütünsel alan diplomasinin bir parçası olarak değerlendirilmekle birlikte siyasi iradenin değişmesi ülkeler arasındaki karşılıklı ilişkileri, çalışmaları, projeleri etkileyeceği sonucuna varılmıştır. Bu zorluklara yaygın coğrafyada faaliyet gösteren TİKA'nın, merkezden sahaya gönderdiği uzmanlarla, koordinatörlerle ve yerel ofiste ihtisaslaşmış personeliyle iş birliği yapılarak çözüm stratejisi oluşturulduğu söylenebilir. Bu minvalde her türlü politik ilişkide iki ülke arasındaki gerginliklerde en büyük çözümün sahada yer alan insan kaynağı yeterliliği olduğu sonucuna varılmıştır.

**Etik Metni:** Bu makalede dergi yazım kurallarına, yayın ilkelerine, araştırma ve yayın etiği kurallarına, dergi etik kurallarına uyulmuştur. Makale ile ilgili doğabilecek her türlü ihlallerde sorumluluk yazarlara aittir.

**Yazarların Katkı Oranı Beyanı:** Çalışmaya 1. yazar %30, 2. yazar %70 oranında katkı sağlamıştır.

## KAYNAKÇA

- Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi, Cumhurbaşkanlığı Kararnamesinin Sayısı: 1 Yayımlandığı Resmî Gazetenin Tarihi – Sayısı: 10/7/2018 – 30474.
- Cumhurbaşkanlığı Kararnamesinin Sayısı: 4 Bakanlıklara Bağlı, İlgili, İlişkili Kurum ve Kuruluşlar ile Diğer Kurum ve Kuruluşların Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi Yayımlandığı Resmî Gazetenin Tarihi – Sayısı: 15/7/2018- 30479.
- Demirkaya Y. (2018). Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi: Kamu Yönetiminde Değişim, Bölüm adı:(Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi ve Kamu Yönetimi'nde Yeni Aktörler, Hiperyayın, Editör: Yüksel Demirkaya, Basım sayısı:1, Sayfa Sayısı 503, ISBN:978-605-2137-87-1, Türkçe (Bilimsel Kitap), (Yayın No: 4775849).
- Demirkaya Y. (2019a). Kamu Yönetiminde Planlamayı Yeniden Keşfetmek: Stratejik Planlama. V. Strategic Public Management Symposium, 5(9), 9-14.
- Erdağ, R. (2008). Türk Dış Politikasında TİKA Kuruluşu, Faaliyetleri ve Kuramsal Çerçevesi, Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. s.33-42
- Tanyeli, U. (2020). Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı, Dış İlişkiler ve Ortaklıklar Daire Başkanı- (24.09.2020). – “Uluslararası İlişkilerin Geliştirilmesinde Kamu ve Sivil Toplum Kuruluşlarının Stratejik İşbirliği: Türkiye” konulu görüşme. Ankara.



- T.C. Resmî Gazete (1992). TİKA, 480 Sayılı Ekonomik, Kültürel, Eğitim ve Teknik İşbirliği Başkanlığı Kurulması, 206 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin İki Maddesinin Değiştirilmesi ve 190 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin Eki Cetvellere Bir İlave Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname, Sayı: 21124.
- T.C. Resmî Gazete (2005). Konu: Yurt Dışına Yapılan Teknik Yardımların Envanterinin Tutulması ve Uygulamanın Koordinasyonu, Sayı: 2005/11.
- T.C. Resmî Gazete (2008). Yurt Dışındaki Kültür Varlıklarımızın Restorasyonu. Sayı: 26928, Genelge 2008/15.
- T.C. Resmî Gazete (2011). TİKA'nın Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname, Karar Sayısı: KHK/656, Sayı :28103.
- Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığının, Teşkilât ve Görevleri Hakkında Kanun, (2001). Kanun No:4668 (Ekonomik, Kültürel, Eğitim ve Teknik İşbirliği Başkanlığı Kurulması, 206 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin İki Maddesinin Değiştirilmesi ve 190 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin Eki Cetvellere Bir İlave Yapılması Hakkında 480 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin Değiştirilerek Kabulü İle Devlet Memurları Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun).
- TİKA, (2004.) Faaliyet Raporu 2004, Ankara, <http://www.tika.gov.tr/tr> (Erişim:15.04.2021).
- TİKA, (2005). Faaliyet Raporu 2005, Ankara, <http://www.tika.gov.tr/tr> (Erişim:15.04.2021).
- TİKA, (2006). Faaliyet Raporu 2006 Ankara, <http://www.tika.gov.tr/tr> (Erişim:15.04.2021).
- TİKA, (2007). Faaliyet Raporu 2007, Ankara, <http://www.tika.gov.tr/tr> (Erişim:15.04.2021).
- TİKA, (2008). Faaliyet Raporu 2008, Ankara, <http://www.tika.gov.tr/tr> (Erişim:15.04.2021).
- TİKA, (2009). Faaliyet Raporu 2009, Ankara, <http://www.tika.gov.tr/tr> (Erişim:15.04.2021).
- TİKA, (2010). Faaliyet Raporu 2010, Ankara, <http://www.tika.gov.tr/tr> (Erişim:15.04.2021).
- TİKA, (2011a). Faaliyet Raporu 2011, Ankara, <http://www.tika.gov.tr/tr> (Erişim:15.04.2021).
- TİKA, (2011b).Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu 2011, Ankara, <http://www.tika.gov.tr/tr> (Erişim:15.04.2021).
- TİKA, (2012a). Faaliyet Raporu 2012, Ankara, <http://www.tika.gov.tr/tr> (Erişim:15.04.2021).
- TİKA, (2012b). Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu 2012, Ankara, <http://www.tika.gov.tr/tr> (Erişim:15.04.2021).
- TİKA, (2013a). Faaliyet Raporu 2013, Ankara, <http://www.tika.gov.tr/tr> (Erişim:15.04.2021).
- TİKA, (2013b). Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu 2013, Ankara, <http://www.tika.gov.tr/tr> (Erişim:15.04.2021).
- TİKA, (2014a). Faaliyet Raporu 2014, Ankara, <http://www.tika.gov.tr/tr> (Erişim:15.04.2021).
- TİKA, (2014b). Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu 2014, Ankara, <http://www.tika.gov.tr/tr> (Erişim:15.04.2021).
- TİKA, (2015a). Faaliyet Raporu 2015, Ankara, <http://www.tika.gov.tr/tr> (Erişim:15.04.2021).
- TİKA, (2015b). Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu 2015, Ankara, <http://www.tika.gov.tr/tr> (Erişim:15.04.2021).
- TİKA, (2016a). Faaliyet Raporu 2016, Ankara, <http://www.tika.gov.tr/tr> (Erişim:15.04.2021).
- TİKA, (2016b). Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu 2016, Ankara, <http://www.tika.gov.tr/tr> (Erişim:15.04.2021).
- TİKA, (2017a). Faaliyet Raporu 2017, Ankara, <http://www.tika.gov.tr/tr> (Erişim:15.04.2021).
- TİKA, (2017b). Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu 2017, Ankara, <http://www.tika.gov.tr/tr> (Erişim:15.04.2021).
- TİKA, (2018a). Faaliyet Raporu 2018, Ankara, <http://www.tika.gov.tr/tr> (Erişim:15.04.2021).
- TİKA, (2018b). Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu 2018, Ankara, <http://www.tika.gov.tr/tr> (Erişim:15.04.2021).
- TİKA, (2019a). Faaliyet Raporu 2019, Ankara, <http://www.tika.gov.tr/tr> (Erişim:15.04.2021).
- TİKA, (2019b). 2019-2023 Stratejik Plan, Ankara, <http://www.tika.gov.tr/tr> (Erişim:15.04.2021).
- TİKA, (2020). Faaliyet Raporu 2020, Ankara, <http://www.tika.gov.tr/tr> (Erişim:15.04.2021).
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. (1982). T.C. Resmî Gazete, Sayı: 2709.



Geliş Tarihi / Received : 06.11.2021 / 11.06.2021

Kabul Tarihi / Accepted : 22.12.2021 / 12.22.2021

Araştırma Makalesi - Research Article



## ETİK KODLAR KÜLTÜRLERE GÖRE DEĞİŞİR Mİ? AMERİKA, ALMANYA VE JAPONYA'DAN ÖRNEKLER

### DO ETHICS CODES VARY BY CULTURE? SAMPLES FROM AMERICA, GERMANY AND JAPAN


Erman KILINÇ<sup>a</sup>

**ÖZ:** Bu çalışmanın amacı, örgütlerdeki etik kodların/davranış rehberlerinin farklı kültürlerde değişip değişmediğini; eğer değişiyorsa bunun ne şekilde gerçekleştiğini belirlemektir. Araştırma kapsamında Amerika, Almanya ve Japonya'da yer alan dünyanın önde gelen şirketleri incelenmiştir. Söz konusu şirketler incelenirken Fortune 500 Global-2021 listesinden yararlanılmıştır. Araştırmanın örneklemini Amerika'dan Amazon ve Walmart; Almanya'dan Volkswagen ve Siemens GT ve Japonya'dan Toyota Motor Company ve Sony oluşturmaktadır. Araştırmanın yöntem bölümünde, şirketlerin resmî açıklamalarından ve yayımladıkları etik kodlar/davranış rehberlerinden elde edilen veriler analiz edilmiştir. Araştırma sonucunda elde edilen bulgulara göre merkezleri üç farklı kıtada konumlanmış küresel örgütlere ait etik kodların birbirlerinden belirgin bir şekilde ayrılmamaktadır. Bu durumun örgütlerin hem küresel ölçekte faaliyet göstermelerinden hem de evrensel davranış ve etik normlarını benimsemelerinden kaynaklandığı düşünülmüştür.

**Anahtar Kelimeler :** Etik Kod, Davranış Rehberi, Fortune Küresel 500.

**ABSTRACT:** The aim of this study is to determine whether if ethical codes/behavioral guidelines change among different cultures and if it is so how it happens. Within the scope of the research, the world's leading companies in America, Germany and Japan were examined. The Fortune 500 Global-2021 list was used when examining the companies in research. The sample of the research is Amazon and Walmart from the USA; Volkswagen and Siemens GT from Germany and Toyota Motor Company and Sony from Japan. In the methodology section, the datas including ethical codes or behavior guidelines obtained from the official statements of the companies were analyzed. According to the findings, it has seen that the ethical codes of global organizations located in three different continents do not differ significantly from each other. It is thought that this situation arises from the fact that organizations operate on a global scale and that they adopt universal behavior and ethical norms.

**Keywords:** Ethical Codes, Behavioral Guide, Fortune Global 500.

<sup>a</sup>  0000-0001-7065-5916, Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Ulukışla Meslek Yüksekokulu, ermankilinc@ohu.edu.tr

## 1. GİRİŞ

Örgütler, sahip oldukları özgün değerlerle birbirlerinden ayrılmaktadır. Aynı bölgede, aynı sektörde, aynı tarihsel geçmişe sahip olsalar bile örgütlerin iş yaşamına bakışları çoğu zaman birbiriyle örtüşmemekte ve çeşitlilik arz etmektedir. Bu durum, örgütlerin faaliyet gösterdiği hemen her alanda ve yaklaşımda kendini göstermektedir. Bu yaklaşımlardan biri de örgütlerin iç ve dış çevrelerine karşı yükledikleri taahhütler anlamına gelen “etik kodlar”dır. Farklı coğrafyalarda yer alan örgütlerin sahip olduğu farklı kültürel değerler dikkate alındığında söz konusu çeşitliliğin artması muhtemeldir.

Yeni yönetim yaklaşımlarının ortaya çıktığı modern dünya düzeninde; bireylerin bilinç düzeylerindeki artış, örgütlerde yaşanan ahlaki problemler -özellikle çok uluslu işletmelerde ortaya çıkan bireyler arası saygı ve hoşgörü ihtiyacı- örgütlerde etik konusunun daha fazla öne çıkmasına yol açmıştır. Bu doğrultuda, çalışanlarının bireysel haklarını göz önünde bulunduran işletmeler, diğerlerine nazaran önemli kazanımlar elde edecektir. Etik konular örgütlerde yazılı ya da sözlü (Sarışık vd., 2006: 22) olarak ele alınmakta ve örgütlerin etik konulardaki resmi tutumlarını yansıtmaktadır.

Etik değerlere sahip olmayan ya da etik değerleri özümsememiş örgütler; kendilerine ve çevrelerine büyük zararlar verebilmektedir. Gerçeęe aykırı fiil ve beyanlarda bulunarak küresel ölçekte prestij kaybı yaşayan örgütlerden bazıları şöyledir: İmar Bankası, Enron, Volkswagen, Siemens, Mercedes (Karaoğlu ve Saruhan, 2018: 108), Arthur Andersen, Cerox ve Tyco. Bahsi geçen örgütlerde ortaya çıkan etik skandallar; örgütlerin yüklü tazminatlar ödemesine, borsa hisselerinde çöküşler yaşanmasına, itibarlarını yitirmelerine ve iflas ederek binlerce insanın işsiz kalmasına yol açmıştır. Bu durum, etik kodların sadece bir prosedür olarak ele alınmasının örgütlerde açtığı onulmaz yaraları göstermekte ve etik kodları benimsemenin önemine işaret etmektedir.

Örgütler, etik kodlar vasıtasıyla söz konusu etik dışı davranışlardan ve onun yıkıcı etkilerinden kaçınmayı amaçlamaktadır. Etik kodlar; çalışanların kabul edilebilir tutum ve davranışları için asgari sınırlarını belirlemekte, bu sınırları yazılı hale getirmekte ve belirli standartlara bağlamaktadır. Ek olarak örgütler, belirledikleri etik kodları kamuoyuna duyurarak örgütün sahip olduğu değerleri, ilkeleri ve davranış standartlarını dış çevreye ilan etmektedir (Pater ve Gils, 2003: 762-764).

Çalışmanın ilk bölümünde etik, ahlak ve etik kod kavramlarına yer verilecektir. İkinci bölümde, araştırmanın örneklemini oluşturan Amerika, Almanya ve Japonya'da yer alan ve Fortune Global 500-2021 listesine girmiş bazı örgütlerin yayımladığı etik kodlar/davranış rehberleri incelenecektir. Çalışmanın üçüncü ve son bölümünde ise söz konusu ülkelerde yer alan örgütlerin etik konulara yaklaşımları karşılaştırılacaktır.

Bu çalışmada, örgütlerde giderek yaygınlaşan etik kod kavramına alışlagelmişten farklı bir bakış açısıyla yaklaşılmıştır. Bu kapsamda, etik kodların önde gelen küresel şirketler bazında üst yönetim açıklamaları ve manifestoları incelenmiştir. Çalışmanın, etik kod ile ilgili farklı kültürlerden örnekleri sentezlemesi bakımından orijinal olduğu düşünülmektedir.

## 2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

### 2.1. Etik

Etik kavramı, Yunanca “etos” sözcüğünden türetilmiştir ve anlam olarak “karakter ve davranış” ifade etmektedir. Günümüzde etik, pek çok alanda yaygın olarak kullanılmakta ve felsefenin ahlaki değerleri inceleyen bir bilim dalı olarak öne çıkmaktadır (Özdemir, 2008: 182). Etik, toplumun her alanında yaygın olarak kullanılan ve sıklıkla “ahlâk” ile karıştırılan bir kavramdır. Etik, daha çok genel inançlar, tavırlar veya alışlagelmiş davranışlara yön veren kurallarla ilgilidir ve evrensel niteliktedir. Ahlak ise yerel nitelikte ve sosyal, kültürel ve ekonomik şartlara göre toplumlar arasında değişebilmektedir (Mahmutoğlu, 2009: 227). Başka bir ifadeyle etik, sonuçları diğer insanları etkileyebilecek eylemleri; ahlak ise daha çok bireylerin kendilerini ilgilendiren kurallar kümesini ifade etmektedir.

Etik, insanların bir arada uyumlu bir şekilde yaşamalarına olanak sağlayan ve ahlaki eylem ve kuralların dayandıkları temelleri araştırılan bir disiplindir (Usta, 2011: 40). McNamara'ya (2005) göre etik, neyin doğru ve neyin yanlış olduğunu öğrendikten sonra doğru olanı yapmaktır. Pieper'a (2009:

16-18) göre ise etik, bir pusulaya benzemekte ve doğruyu bulmamıza yarayan bir yön gösterici görevini üstlenmektedir. Yazara göre etiğin başlıca amacı, insan davranışlarının ahlaki temellere dayandırmak ve bu davranışların keyfili olmaksızın tüm bireyler tarafından yerine getirilmesini sağlamaktır. Burada etiğin dayandığı temel nokta “iyi niyet”tir. Sonuç olarak etik, iyi işler yapmak ve iyi bir yaşam sürebilmek üzere ihtiyaç duyulan kurallar bütünüdür (Lynch ve Lynch, 2009: 6).

Bazı araştırmacılar, çok sayıda bileşeni içeren etik kavramını belirli gruplar altında toplayarak tüm toplumların kabul edeceği evrensel standartlar oluşturmaya çalışmıştır. Schwartz (2002: 29-30); çalışanlar, örgütsel kodlar, evrensel etik kodlar ve işletme etik literatürü kaynaklarını derleyerek evrensel etik standartlarını altı başlıkta toplamıştır:

1. Güvenilirlik
2. Saygı
3. Sorumluluk
4. Adalet
5. Önemseme
6. Vatandaşlık

Evrensel etik standartlarının örgütlerdeki en önemli yürütücülerinden biri, bu standartları benimsemiş olan liderdir. Bu kapsamda, etik liderlerin örgütün iç ve dış çevresine karşı etik konularda önemli sorumlulukları vardır. Etik lider, öncelikle kendi davranış ve yaklaşımlarıyla örnek bir profil çizmeli ve örgütsel iklimde etiğin yer etmesine katkı sağlamalıdır.

## 2.2. Etik Liderlik

Örgütlerde etik ilkelerin uygulanmasını temin eden ve kendi davranışlarıyla buna öncülük eden kişi, etik liderdir. Düger'e (2020: 708) göre etik lider, çalışanların refahını önemseyen, fedakâr, dürüst, güvenilir olan ve ilkeli kararlar veren yöneticilerdir. Etik lider, adaletli ve dürüst davranışlarıyla astlarını hem eğitmekte hem de onları çeşitli manevi açılardan destekleyerek güçlendirmektedir. Etik lider aynı zamanda çalışanların kendi sorumluluklarını üstlenmeleri konusunda onlara özgürlük tanımakta ve bu sayede işlerin daha verimli yürütülmesini sağlamaktadır (Özşungur ve Karadal, 2020: 33). Biçer'e (2020: 300) göre, liderin etik davranışlar sergilemesi yapıcı liderlik; etik dışı davranışlar sergilemesi ise yıkıcı liderlik olarak kabul edilmelidir. Mathieu'ya (2014: 83) göre bencil, etkisiz ve etik dışı davranışlar sergilemek yıkıcı liderlikle bağdaşmakta ve bu davranışlar bireysel performansın azalmasına, psikolojik stres seviyesinin yükselmesine, iş tatmini ve örgütsel bağlılığın azalmasına ve iş-aile çatışmalarına yol açmaktadır.

Özellikle son yıllarda üzerinde sıklıkla çalışılan etik liderliğin örgütlerdeki olumlu yansımaları hayli fazladır. Literatür taramalarında etik liderlerin örgütlerin hedeflerine ulaşmasında son derece kritik roller üstlendiği tespit edilmiştir. Bunlardan bazıları etik liderliğin örgütsel bağlılığı artırdığı (Ahmad ve Gao, 2018: 1999), yenilikçi davranışları güçlendirdiği (Dhar, 2016 :139), bireysel üretkenliği artırdığı (Mayer vd., 2009: 11) ve lider-üye etkileşim teorisi (LMX) kapsamında bireylerdeki iş tatmini düzeylerini yükselttiğidir (Liao vd., 2017: 2353-2354).

Günümüz rekabet koşulları dikkate alındığında örgütlerin en değerli kaynağı olan insan kaynaklarını en iyi şekilde değerlendirmek artık bir tercihten ziyade zorunluluk halini almıştır. Bu kapsamda insan kaynaklarını ve çoğu zaman kısıtlı olan diğer kaynakları en değerli şekilde işlemek örgütlere sürdürülebilir rekabet konusunda belirgin avantajlar sağlayacaktır.

## 2.3 Etik Kodlar

Etik kodlar; örgütlerin iş yapma biçimlerini, paydaşlarıyla olan ilişkilerini, çevreye saygı faaliyetlerini, yasal düzenlemelere uyum sağlamalarını kolaylaştırmaktadır. Etik kodların bir başka önemi ise çalışanlar için kılavuz niteliğinde olmasıdır. Etik kodlar sayesinde çalışanlar zaman zaman karşılaştıkları etik ikilemlerden kurtulmaktadır. Zira etik kodlar, çalışanlara etik davranışlar sergilemeleri konusunda rehberlik etmekte ve onların örgütlerinin benimseyeceği davranışlar sergilemeleri için bir dayanak oluşturmaktadır (Schwartz, 2004: 323). Ross'a (2004: 527) göre etik kodlar, örgütlere sınıflandırma, tahminleme, kavramları açıklama ve verileri değerlendirme gibi faaliyetlerde etik bakış açıları kazandırmaktadır.

Etik kodlar, şirket yönetiminde söz sahibi olanların ahlak ve değerlerini kurum kültürünün bir parçası olacak şekilde kurumsallaştırma ve yeni çalışanların örgüt kültürü içinde sosyalleşmesine yardımcı olma girişimleri olarak da görülmektedir (Weiss, 1994). Stevens'a (1994: 68) göre etik kodlar, çalışanlar tarafından birer örgütsel mesaj olarak kabul edilmeli ve söz konusu mesajların doğru adrese gidip gitmediğini belirlemek üzere aşağıdaki sorular sorulmalıdır:

- Etik kodlar örgüt için yararlı mı?
- Etik kodlar çalışanlara anlamlı şekilde iletiliyor mu?
- Çalışanlar, kuruluşlarının etik kodları hakkında yeterli bilince sahip mi?
- Çalışanlar, etik kodların sahip olduğu yol gösterici ilkeleri benimsiyor mu?

Bektaş'a (2008: 5) göre etik kodlar, bir işe yönelik standartların ve kabul edilebilir davranışların belirlenmesine yarayan bir dizi sistematik tanımlama çabalarıdır. Lewis ve Gilman'a (2005) göre etik kodlar, yalnızca bir bireylerin sergilemesi gereken asgari ölçütleri değil, bir olay karşısında sergilenmesi gereken en yüce davranışları da içermelidir. Kapsamı her ne olursa olsun etik kod bilincinin örgütlerde oluşması ve sürekli geliştirilmesi kısa, orta ve özellikle uzun vadede örgütlere büyük avantajlar sağlayacaktır.

Çalışanların etik davranışlar sergilemeleri hususunda örgütsel iklimi iyileştirmeye dönük bir girişim olan etik kodlar (Shaw ve Barry, 1995), günümüzde aralarında spor otoritelerinin, siyasi partilerin, meslek örgütlerinin ve işletmelerin olduğu pek çok kurum ve kuruluşta gözlenmektedir. Söz konusu örgütler, kendi belirledikleri etik ölçütleri topluma ilan ederek bir çeşit toplumsal sözleşmeye imza atmaktadır.

Uluslararası ölçekte gerçekleştirilen çalışmalar, etik kodların dünya genelindeki yaygınlığının ülkelere göre farklılaştığını göstermektedir. Büyük şirketler üzerinde yapılan bir araştırmaya göre etik kodlar; Amerika Birleşik Devletleri'nde %90, Kanada'da %86, İngiltere'de %57, Almanya'da %51 ve Fransa'da %30 oranında gözlenmekte ve bu rakamlar her geçen yıl artmaktadır (Pater ve Gils, 2003: 763-764).

### **3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ**

Araştırmanın örneklemini küresel ekonomiye yön veren; Amerika, Almanya ve Japonya'da faaliyet gösteren ve Fortune Global 500-2021 listesinde yer alan örgütlerden altısı oluşturmaktadır. Fortune Global 500, her yıl dünyanın en büyük şirketlerinin sıralandığı bir listedir ve bu nedenle araştırmanın örneklemini olarak seçilmiştir. Söz konusu listeyi farklı örgütsel ölçütlere göre filtrelemek mümkündür. Ülkeler bazında işletme sayıları filtrelendiğinde, toplam 135 şirket ile ilk sırada yer alan Çin'i 122 şirket ile ABD ve 53 şirket ile Japonya'nın takip ettiği görülmektedir. Avrupalı ülkeler arasında ise en yüksek sayı 27 ile Almanya'ya, 26 ile Fransa'ya, 22 ile Birleşik Krallık'a ve 11 ile Hollanda'ya aittir (Wikipedia, 2021). Bu verilere bakılarak, farklı kıtalarda yer alması, farklı kùltürlere sahip olması ve dünyanın önde gelen sanayileşmiş ülkelerinden olması sebebiyle Amerika, Almanya ve Japonya'nın örneklem olarak seçilmesine karar verilmiştir.

Bu çalışmada gerçekleştirilecek nitel analizler, ilgili şirketlerin resmî sayfalarında yer alan açıklamalarına ve etik kod/davranış rehberlerine dayanmaktadır. Verilerin bu şekilde elde edilmesinin sebebi, ilk ağızdan ve en güvenilir veriler olarak değerlendirilmeleridir. Genellikle CEO (chef executive officer) düzeyinde yapılan açıklamalara ek olarak şirketlerin yayımladığı diğer dokümanlar, gerek başlıklar gerekse alt başlıklar düzeyinde, ele alınacak ve birbirleriyle karşılaştırılacaktır.

### **4. BULGULAR**

#### **4.1. Amerikan Örgütler**

Bu kısımda Amerika Birleşik Devletleri'nin önde gelen şirketlerinden Walmart ve Amazon incelenecektir. Walmart'a göre müşterilerin, toplulukların, iş arkadaşlarının ve iş ortaklarının güveni şirketin rekabetçi avantajını oluşturmaktadır. Şirkete göre ayrıca, davranışların sürekli gözden geçirildiği ve dürüstlük hususunda ilham veren bir kültürün oluşturulması son derece önemlidir.

Şirketin kurucusu Sam Walton'a göre Walmart, her dönemde geçerliliğini koruyan dört temel üzerine inşa edilmiştir: "saygı, hizmet, mükemmellik ve dürüstlük" (Walmart, 2021).

Amazon şirketine göre çalışanlar görevlerini yerine getirirken her zaman yasalara, etik değerlere ve şirket çıkarlarına uygun bir şekilde hareket etmelidir. Şirketin sahip olduğu iş ahlakı ve etik kurallar, çalışanlar için temel yol gösterici konumunda olan temel ilkeleri ortaya koymaktadır. Çalışanlar aynı zamanda, yönergelerde yer alan şüpheli uyumsuzlukları şirketin hukuk departmanına bildirmekle yükümlüdür. Şirketin sahip olduğu diğer kurallar ise şöyledir (Amazon, 2021):

- İstihdamın her alanında bireylere eşit fırsat sağlanır, yasa dışı ayrımcılığa ve tacize müsamaha gösterilmez.
- Çalışma alanları temiz, güvenli ve sağlıklı olmalıdır. Şiddet ve tehdit edici davranışlara izin verilmez.
- Çalışanlar hiçbir şekilde fiyat, indirimler ve iş koşulları hakkında rakiplerle tartışmaya giremez.
- Rüşvet ve yolsuzluk yasaktır.
- Şirket defterleri, kayıtları, hesapları ve mali tabloları kurallara uygun şekilde tutulmalıdır.
- Çalışanlar davranış kuralları ile ilgili tereddütler yaşadığında şirketten yardım istemelidir.
- Yönetim kurulu, şirket adına verdikleri hizmetlerle ilgili olarak ortaya çıkan her türlü çıkar çatışmasında ilgili yasa, kural ve düzenlemelere uygun olarak hareket etmelidir.

#### 4.2. Alman Örgütler

Bu kısımda Volkswagen ve Siemens Government Technologies şirketleri incelenecektir. Volkswagen şirketi, çalışanlarından yasal gerekliliklere, şirket içi politikalara ve içsel değerlere bağlılık göstermelerini beklemektedir. Volkswagen'e göre bir şirket ancak dürüstlük içinde hareket ederse, dünya çapında yasal hükümlere uyarsa, gönüllü taahhütlerine ve etik ilkelerine bağlı kalırsa sürdürülebilir başarıyı elde edebilir.

Davranış kuralları (code of conducts), Volkswagen grubundaki tüm çalışanlar için ortak terimler içeren bir yönergeler dizisidir. Bu kurallar, mevcut kural ve düzenlemelere uyulmasına yardımcı olmakta ve günlük faaliyetlerde karşılaşılan karar alma ikilemelerinde çalışanlara rehberlik etmektedir. Firmanın sahip olduğu etik kodların odak noktası, her bir çalışanın etik davranış kurallarına uyma sorumluluğunu üstlenmesidir.

Volkswagen davranış rehberi; ağırbaşlılık ve uyuma dair taahhütleri, sorumlulukları, topluma karşı sorumlulukları, iş ortaklarına karşı sorumlulukları, iş yerindeki sorumlulukları ve desteği içermektedir. Volkswagen'in davranış kodları rehberinin 5'inci bölümde yer alan firmanın iş yeri sorumlulukları başlıkları şöyledir (Volkswagen, 2021):

- İnsan hakları,
- Eşit fırsat ve eşit davranış,
- Ürün uyumluluğu ve güvenliği,
- Çevresel koruma,
- Bağış, sponsorluk ve hayırseverlik faaliyetleri,
- İletişim ve pazarlama,
- Politik lobcilik.

Fortune Global 500 listesinde yer alan diğer şirket ise Siemens'tir. Siemens Government Technologies'in CEO'su Tina Dolph, operasyonları en yüksek iş ahlakı ve etik standartlarda yürütmeyi taahhüt ettiklerini açıklamaktadır. Ceo ayrıca, müşterilerine karşı güven pozisyonuna sahip olduklarını ve sorumluluklarının bilincinde olduklarını ifade etmektedir. Dolph; çalışan güvenliği, müşteri memnuniyeti ve paydaşlara karşı sorumlulukları olduğunu ve bu sorumlulukları yerine getirirken iki önemli değeri benimsediklerini öne sürmektedir: "dürüstlük ve doğruluk" (Dolph, t.y.). Şirketin etik kodlar ve işletme davranış rehberinde yer alan diğer başlıklar ise şöyledir (Siemens, 2021):

- İş yeri güvenliği ve çevresel sorumluluklar.
- İnsanlara saygı ve ayrımcılığa karşı duruş.
- Yasalara uyum.
- Mali kayıtlar.



- Kaliteye bağlılık.
- Şirketin itibarına karşı sorumluluk.
- Uluslararası yasalara ve ticaret hükümleri uygunluk.
- Çıkar çatışmaları.
- Adil rekabet ve antitröst yasaları.
- Hediye, eğlence ve ağırlamalar.
- Siyasi katkılar, bağışlar ve sponsorluklar.
- Şirket çıkarlarının korunması.
- Veri güvenliği ve verilerin korunması.
- Kara para aklamaya karşıtlık.
- Tedarikçilerle işbirliği.

### 4.3. Japon Örgütler

Bu kısımda Toyota Motor Company ve Sony şirketleri incelenecektir. Japonya'da kurulmuş ve dünyanın önde gelen motor şirketlerinden biri, Toyota'dır. Şirket; temel felsefesini, vizyonunu, rehberlik edici prensipleri, davranış kurallarını ve Toyota küresel vizyonunu yayımlayarak örgütsel ilke, taahhüt ve çalışanlardan beklentilerine açıklık getirmektedir. Toyota, çalışanlarının uymasını beklediği davranışları "Toyota Yolu 2020" adlı davranış kuralları rehberinde bir araya getirmiştir. Söz konusu rehberde Toyota'nın temel ilkeleri şöyledir (Toyota, 2020):

- Empati kurma.
- Dürüstlük ve ağırbaşlılık içinde çalışma.
- Sürekli merak etme.
- En ince ayrıntısına kadar gözleme.
- Her zaman daha iyisini hedefleme.
- Gelişmek için sürekli araştırma.
- Büyüme için öncelikleri belirleme.
- Rekabeti destekleme.
- İnsanlara saygı duyma.
- İnsanlara (müşteriler, üyeler, iş ortakları, paydaşlar ve topluluklar) teşekkür etme.

Japonya'nın önde gelen teknoloji devlerinden diğeri ise Sony'dir. Şirket, 2021 yılında üçüncü kez dünyanın en etik işletmeleri listesine girmeye hak kazanmıştır. Sony'nin en çok önem verdiği iki konu; dürüstlük ve samimiyettir. Şirket aynı zamanda çalışanlarının değer üretmelerini desteklemekte ve Sony grup şirketlerinde görev yapan tüm personelin şirket müşterilerine karşı etik açıdan sorumlu bir şekilde yaklaşmalarını ve Sony markası için güven oluşturmalarını önemsemektedir. Şirket aynı zamanda yasalara uymak, riskleri yönetmek, etik ve sorumlu iş yönetimi sağlamak amaçlarını da gütmektedir.

Bu araştırma sonucunda karşılaşılan en kapsamlı rehber Sony şirketine aittir. Yaklaşık 200 sayfalık "Sürdürülebilirlik Raporu"nda kurumsal yönetim, etik ve uygunluk, insan haklarına saygı, teknoloji, çalışanlar, tedarik zincirine karşı yükümlülükler, kalite ve müşteri servisleri, çevre, toplumsal katılım, veri seçimi ve Global Reporting Initiative (GRI) standartları yer almaktadır.

## 5. SONUÇ VE TARTIŞMA

Örgütler, içinde buldukları toplumların değerlerini yansıtmakta ve bu durum çoğu kùltürde farklılık göstermektedir. Aynı örgüt içinde çalışan bireylerde bile bu farklılıklar gözlenebilmektedir. Nitekim Geert Hofstede (1991), Kùltürel Boyutlar Teorisi'nin temellerini oluşturan araştırmasında, bireylerin aynı şirkette (IBM) çalışmalarına rağmen farklı değerlere sahip olabildiklerini ifade etmiştir. Konuyla yakından alakalı diğer teori ise etik teorilerin dört bileşeninden biri olan *erdem etiğidir*. Bu etik türünde, benzer şartlar altında aynı ahlaki eylemleri gerçekleştiren bireylerin davranışları ele alınmakta ve bu davranış şeklinin yaygınlaşması neticesinde toplumsal iyiliğin ortaya çıkacağı öne sürülmektedir. Erdem Etiği Teorisi'nde yalnızca haklılık veya haksızlık değil, aynı zamanda karakteristik ve davranışsal yaklaşımlar da ele alınmaktadır (BBC, t.y.).

Araştırma kapsamında; Amerika Birleşik Devletleri, Almanya ve Japonya’da yer alan ikiye şirketin etik kodları/davranış rehberleri ve şirket yöneticilerinin açıklamaları incelenmiştir. Elde edilen bulgulara göre, söz konusu altı şirketin yayımladığı etik davranış rehberlerinin hemen hepsinde şu başlıklara yer verildiği görülmüştür:

- İnsan hakları,
- Çevreye saygı,
- Yasalara uyum,
- Çalışma koşulları ve iş yeri güvenliği,
- Mali kurallara uygunluk,
- Hukuksal kurallara uygunluk,
- Rüşvet ve yolsuzluğa karşı olma,
- Sosyal sorumluluk projeleri, sponsorluklar ve bağışlar,
- Veri güvenliği.

Yukarıda ifade edilen bilgilere göre, söz konusu şirketler kültürel açıdan birbirlerinden belirgin bir biçimde ayrılmamaktadır. Buna göre, farklı kültürel değerlere sahip olan küresel şirketler birbirlerine çok yakın evrensel değerleri benimsemiş ve bunları örgüt politikalarına dönüştürmüştür. Bu durumun oluşmasında şirketlerin uluslararası ölçekte faaliyet göstermeleri ve pek çok milliyetten çalışmanı kapsayacak ortak evrensel değerleri benimsemeleri etkili olmuş olabilir.

Öte yandan, araştırma kapsamında yer alan şirketlerin farklı dönemlerde beyan ettikleri ilkelere aykırı olan bazı davranışlara karıştıkları gözlenmiştir (ör. Toyota ve VW emisyon skandalları, Siemens ve Walmart rüşvet skandalları, Amazon çalışanlarının kötü çalışma koşulları, Sony Pictures’a yapılan hacker saldırısı sonrası çalışan ve ailelerine ait kişisel bilgilerin sızdırılması). Bu kapsamda, örgütlerin yayımladığı etik kodların bir formalite icabı değil; bir gereklilikten ortaya çıktığı unutulmamalıdır. Etik kodların toplumlar tarafından inandırıcı ve sürdürülebilir olabilmesi için öncelikle şirketlerin üst yönetimleri tarafından benimsenmesi ve gerekliliklerin yerine getirilmesi gerekmektedir.

Bu çalışmanın sınırlı coğrafyalarda yer alan sınırlı sayıda işletmeyi ele alması bir kısıtlılıktır. Ayrıca, araştırmanın verileri elde edilirken sınırlı sayıda belgeden yararlanılması da bir kısıtlılıktır. Bundan sonraki çalışmaların daha fazla sayıda, daha küçük ölçekli ve daha geniş coğrafyalarda yer alan örgütleri analiz etmesi bulguların daha verimli ve ayırt edici olmasına katkı sağlayabilecektir.

## KAYNAKÇA

- Ahmad, I. & Gao, Y. (2018). Ethical leadership and work engagement: The roles of psychological empowerment and power distance orientation. *Management Decision*, 56(9), 1991-2005.
- Amazon (2021). *Code of Business Conduct and Ethics* Erişim 9 Ağustos 2021, <https://ir.aboutamazon.com/corporate-governance/documents-and-charters/code-of-business-conduct-and-ethics/default.aspx>
- BBC (t.y.). Virtue ethics, Erişim 21.12.2021, <https://www.bbc.co.uk/ethics/introduction/virtue.shtml>
- Bektaş, Ç. (2008). Etik kodların otel endüstrisine katkıları ve bir alan araştırması. *Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1, 1-17.
- Biçer, C. (2020). Destructive leadership: “Boss from hell”, how not to be one? *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(1), 295-308.
- Dhar, R.L. (2016). Ethical leadership and its impact on service innovative behavior: The role of LMX and job autonomy. *Tourism Management*, 57, 139-148.
- Düger, Y.S. (2020). Etik liderlik ve çalışanların yenilikçi davranışı: Lider-üye etkileşimi ve duygusal zekânın düzenleyici aracılık modeli. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(3), 706-725.
- Fortune (2021). Fortune 500 List. Erişim 6 Ekim 2021, <https://fortune.com/fortune500/>
- Hofstede, G. (1991). *Cultures and organizations: Software of the mind*. New York: McGraw Hill.
- Karaoğlu, A.O. & Saruhan, Ş.C. (2018). Etik kodların vekâlet maliyetleri üzerindeki etkisi ile ilgili bir araştırma. *Öneri Dergisi*, 13(50), 106-137.

- Lewis, C.W. & S.G. Gilman (2005). *The ethics challenge in public service: A problem-solving guide*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Liao, S.H., Chen, C.C. & Hu, D.C. (2018). The role of knowledge sharing and LMX to enhance employee creativity in theme park work team: A case study of Taiwan. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 30(5), 2343-2359.
- Lynch, T.D. & Lynch, C.E. (2009). Democratic morality: Back to the future. In *Ethics and integrity in public administration: Concepts and cases* (pp. 5-25). United Kingdom: Routledge.
- Mahmutoğlu, A. (2009). Etik ve ahlak; benzerlikler, farklılıklar ve ilişkiler. *Türk İdare Dergisi*, 81, 225-249.
- Mathieu, C., Neumann, C.S., Hare, R.D. & Babiak, P. (2014). A dark side of leadership: Corporate psychopathy and its influence on employee well-being and job satisfaction. *Personality and Individual Differences*, 59, 83-88.
- Mayer, D.M., Kuenzi, M., Greenbaum, R., Bardes, M. & Salvador, R.B. (2009). How low does ethical leadership flow? Test of a trickle-down model. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 108(1), 1-13.
- McNamara, C. (2005). Complete guide to ethics management: An ethics toolkit for managers, Erişim 4 Eylül 2021, <https://managementhelp.org/businessethics/ethics-guide.htm>
- Özdemir, M. (2008). Kamu yönetiminde etik. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 4(7), 179-195.
- Özsungur, F. & Karadal, H. (2020). Etik liderlik, iç girişimcilik ve hizmet inovasyon davranışı: İşe bağlılığın aracılık rolü. *Girişimcilik ve İnovasyon Yönetimi Dergisi*, 9(1), 30-54.
- Pater, A. & Van Gils, A. (2003). Stimulating ethical decision-making in a business context: Effects of ethical and professional codes. *European Management Journal*, 21(6), 762-772.
- Pieper, A. (2009). *Etiğe giriş* (Veysel Atayman ve Gönül Sezer, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Ross, G.F. (2004). Ethics, trust and expectations regarding the treatment of disabled staff within a tourism/hospitality industry context, *Hospitality Management*, 23(5): 523-544.
- Sarıışık, M., Akova, O. & Çontu, M. (2006). Otel yöneticilerinin etik politika ve yöntemlere yaklaşımları üzerine ampirik bir araştırma. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 17(1), 22-34.
- Schwartz, M.S. (2002). A code of ethics for corporate code of ethics. *Journal of Business Ethics*, 41(1), 27-43.
- Schwartz, M.S. (2004). Effective corporate code of ethics: Perceptions of code users. *Journal of Business Ethics*, 55, 323-343.
- Shaw, W.H. & V. Barry (1995). *Moral issues in business* (6th ed.). Belmont: Wadsworth.
- Siemens (2021). *Code of Ethics and Business Conduct*. Erişim 25 Eylül 2021, <https://www.siemensgovt.com/assets/documents/SGT-Code-of-Conduct.pdf>
- Sony (2021). *Sustainability Reporting*. Erişim 1 Haziran, 2021, [https://www.sony.com/en/SonyInfo/csr\\_report/compliance/](https://www.sony.com/en/SonyInfo/csr_report/compliance/)
- Stevens, B. (1994). An analysis of corporate ethical code studies: Where do we go from here?. *Journal of Business Ethics*, 13, 63-69.
- Toyota (2020). *Toyota Way 2020/Toyota Code of Conduct*. Erişim 12 Temmuz 2021, [https://global.toyota/en/company/vision-and-philosophy/toyotaway\\_code-of-conduct/](https://global.toyota/en/company/vision-and-philosophy/toyotaway_code-of-conduct/)
- Usta, A. (2011). Kuramdan uygulamaya kamu yönetiminde etik ve ahlâk. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(2), 39-50.
- Walmart (2021). *Our Values and Our Code*. Erişim 11 Ağustos, 2021, [https://www.walmartethics.com/content/walmartethics/en\\_us/code-of-conduct.html](https://www.walmartethics.com/content/walmartethics/en_us/code-of-conduct.html)
- Weiss, J. W. (1994). *Business ethics: A managerial, stakeholder approach*. Belmont: Wadsworth.
- Wikipedia (2021). *Fortune Global 500 of 2021 (Breakdown By Country)*. Erişim 13 Eylül 2021, [https://en.wikipedia.org/wiki/Fortune\\_Global\\_500#Fortune\\_global\\_500\\_of\\_2021](https://en.wikipedia.org/wiki/Fortune_Global_500#Fortune_global_500_of_2021)
- Volkswagen (2021). *Volkswagen Group, Code of Conduct*. Erişim 19 Eylül 2021, [https://www.volkswagenag.com/presence/konzern/compliance-und-risikomanagement/compliance/Code\\_of\\_Conduct\\_Group\\_En.pdf](https://www.volkswagenag.com/presence/konzern/compliance-und-risikomanagement/compliance/Code_of_Conduct_Group_En.pdf)

Geliş Tarihi / Received : 09.11.2021 / 11.09.2021

Kabul Tarihi / Accepted : 25.12.2021 / 12.25.2021

Araştırma Makalesi - Research Article



## İŞ SAHİBİNİN BEDEL ÖDEME BORCU, BORCUN İHLALİ, İLAVE İŞ VE İLAVE BAĞIMSIZ BÖLÜM YAPILMASI

### DUTY OF BUSINESS OWNERS PAYMENT, VIOLATION OF DEBT, ADDITIONAL WORK AND ADDITIONAL INDEPENDENT SECTION


Zekeriya AKIN<sup>a</sup>

**ÖZ:** İnşaat sözleşmesi, konut ihtiyacı ve inşasının arttığı günümüzde, sıkça karşılaşılan bir sözleşme türü haline gelmiştir. İnşaat sektörünün ülkemiz ekonomisinin lokomotif sektörlerinden birisi olmasının doğal bir sonucu olarak bu alanda özellikle arsa payı karşılığı kat yapım sözleşmeleri öne çıkarken, işin yapılmasının sonucu olarak da iş sahibinin bedel ödeme borcu, bedel ödeme çeşitleri ile ilave iş ve ilave bağımsız bölümlere ilişkin bedeller ve bedel ödemede temerrüde ilişkin sorunlar ortaya çıkmaktadır. Bu konulardaki mevcut tartışmalar ve Yargıtay kararları incelenerek konu açıklanmaya çalışılmıştır.

**Anahtar Kelimeler :** İnşaat, Bedel, İlave iş, İlave Bağımsız Bölüm, Temerrüt .

**ABSTRACT:** The construction contract has become a common type of contract in the present day when housing needs and construction have increased. In this field while especially land share provision floor construction contract stand out; problems related to as a result of the work the business owner's obligation to pay the price, types of payment obligation and additional work and additional independent segments and default problems on payment arise. The current discussions and Supreme Court decisions on these issues were examined and the subject was tried to be explained.

**Keywords:** Construction, Cost, Additional work, Additional independent section, Default.

<sup>a</sup>  0000-0002-4270-9283, Öğr. Gör., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, zekakin@hotmail.com

## 1. GİRİŞ

İnşaat sözleşmeleri, son yıllarda ülkemiz nüfusunun, insanların alım gücünün buna bağlı olarak da konut ihtiyacının artması nedeniyle uygulamada sıkça karşılaşılan bir sözleşme türü haline gelmiştir. Özellikle büyük kentlerde yapılaşma arttıkça iş sahibi ve yüklenici arasında inşaat sözleşmelerine ilişkin uyuşmazlıklar artmaktadır.

İnşaat bedelin belirlenmesi ve bedel ödeme borcunun ifasında sektörün geliştirdiği uygulamalar eser sözleşmesinin diğer türlerinde karşılaşılmayan kendine özgü nitelikler taşımaktadır<sup>1</sup>. İnşaat sözleşmesi Türk Borçlar Kanunu (TBK) içerisinde özel hükümleri olmayan bir sözleşme türüdür. Bu nedenle bu sözleşmeye ilişkin ihtilaflarda genel hükümler uygulanır. Ancak bu noktada bazı sorunlar yaşanmaktadır. Öncelikle sözleşmenin hukuki niteliği doktrinde tartışmalı olmakla birlikte, temelde inşaat sözleşmesi eser sözleşmesinin bir türü olup, buna bağlı olarak eser sözleşmesine ilişkin hükümler uygulanmaktadır.

Bu çalışma toplam dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölümünde inşaat sözleşmelerinin tanımı, unsurları ve tarafları üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde bedel kavramı üzerinde durulmuş, götürü bedel ve yaklaşık bedel ayrımı ortaya konulmuştur. Üçüncü bölümde ilave iş, ilave bağımsız bölüm ve borcun ihlali kavramları üzerinde durulmuştur. Son bölümde ise sonuç değerlendirmesi yapılmıştır.

## 2. TANIM, UNSURLARI VE TARAFLARI

### 2.1. Tanım

İnşaat sözleşmesi, yüklenicinin belirli bir ücret karşılığında rizikosu kendisine ait olmak üzere bir yapının tamamını ya da belirli bir kısmını inşa ederek teslim etmeyi üstlendiği bir eser sözleşmesidir<sup>2</sup>. Buradan hareketle uygulamada müteahhit yerine kullanılan yüklenici sözcüğü de yasal bir tabir haline gelmiştir<sup>3</sup>. Eser (inşaat) sözleşmesi hukuki niteliği itibarıyla karşılıklı, şekle tabi olmayan, rızai nitelikte tam iki tarafa borç yükleyen bir sözleşme görünümündedir<sup>4</sup>. İnşaat eylemi sadece taşınmaz yapı inşaatları için uygulanmaz<sup>5</sup>. İnşaat sözleşmesinin uygulama alanına bina yapımından, baraj, otoyol vs. yapımına kadar tüm yapılar girmektedir. İnşaat sözleşmesi Türk Borçlar Kanunumuzda düzenlenmemiş, bu nedenle de kanunda tanımı yer almamaktadır<sup>6</sup>.

Eser sözleşmesi günlük yaşantımızda iç içe olduğumuz bir sözleşme türüdür. Üstelik bu sözleşme hayatın daha geniş alanlarına yayılma eğilimi göstermektedir. TBK'nun eser sözleşmesiyle ilgili maddelerinin bazılarında inşaat sözleşmesinden dolayı olarak bahsedilmiştir<sup>7</sup>. Eser sözleşmesinde yüklenicinin meydana getirmeyi üstlendiği eserin bir taşınmaz yapı olması halinde, bu tür eser sözleşmesine doktrin ve uygulamada inşaat sözleşmesi adı verilmektedir<sup>8</sup>.

Genel olarak eser sözleşmesi TBK m. 470'de "Eser sözleşmesi, yüklenicinin bir eser meydana getirmeyi, iş sahibinin de bunun karşılığında bir bedel ödemeyi üstlendiği sözleşmedir" ifadesi ile tanımlanmaktadır. İnşaat sözleşmesinin kanunda açıkça tanımı bulunmasa da doktrinde, eser sözleşmesiyle bağlantılı çeşitli tanımlamalar yer almaktadır.

TBK'da eser sözleşmesinin kurulmasında herhangi bir yazılı ve resmi şekil öngörülmemiştir<sup>9</sup>. İnşaat sözleşmelerinin, eser sözleşmesinin bir türü olması sebebiyle Türk Borçlar Kanunu'ndaki eser

---

<sup>1</sup> Gönen, Doruk, İnşaat Sözleşmesinde Bedel, 1.Baskı, İstanbul 2016, s.1.

<sup>2</sup> Ayan, Serkan, İnşaat Sözleşmesinde Yüklenicinin Temerrüdü, Ankara 2008, s.23; Öngören, Gürsel, İnşaat Hukuku, İstanbul 2016, s.122; Kocaağa, Köksal, İnşaat Sözleşmesi, Ankara 2014, s.25; Eren, Fikret, Borçlar Hukuku Özel Hükümler, Ankara 2017, s.584; Gümüş, Mustafa Alper, Borçlar Hukuku Özel Hükümler Kısa Ders Kitabı, İstanbul 2017, s.315.

<sup>3</sup> Karadağ, İzzet, Eser (İnşaat Yapım) Sözleşmeleri, 3.Baskı, Ankara 2013, s.34.

<sup>4</sup> Yavuz, Cevdet, Türk Borçlar Hukuku Özel Hükümler,9.Bası, İstanbul, 2014, s.963.

<sup>5</sup> Öz, Turgut, İnşaat Sözleşmesi ve İlgili Mevzuat, 3.Bası, İstanbul 2016, s.1; Eren, s.584.

<sup>6</sup> Kocaağa, s.25.

<sup>7</sup> Kocaağa, s.25.

<sup>8</sup> Kocaağa, s.27.

<sup>9</sup> Eser sözleşmesi yazılı olarak yapılabileceği gibi sözlü de yapılabilir, sözleşmenin yazılı olması taraflara sadece ispat kolaylığı sağlar., Y. 15. HD. 2003/2215 E., 2003/5325 K., 10.11.2003 T. (Lexpera 13.04.2019).



sözleşmesine ilişkin 470-486 maddeleri de inşaat sözleşmelerine doğrudan uygulanmaktadır<sup>10</sup>. Tarafların anlaşarak sözleşmeyi yazılı bir şekle tabi tutmaları da mümkündür<sup>11</sup>. Ancak inşaat sözleşmelerinde esas olan şekilsizlikse de özel bazı yasa hükümleri kapsamında şekil şartı aranmaktadır. Bunlar, 2886 Sayılı Devlet İhale Kanunu'na tabi sözleşmeler ile 4734 sayılı Kamu İhale Kanunu'na tabi sözleşmelerdir. TBK m. 13/f.1'e göre kanunen yazılı olması gereken bir sözleşmenin değiştirilmesinin de yazılı şekilde yapılması gerekmektedir<sup>12</sup>.

Konunun genel içeriği ve günlük hayatta sık rastlanan bir örnek olmasından dolayı arsa payı karşılığı inşaat sözleşmeleri üzerinde özellikle durulması gerekmektedir. Bu tip sözleşmeler, taşınmaz satım sözleşmesi ile eser sözleşmesine ilişkin unsurların birleştiği iki tarafa borç yükleyen, ani edimli çifte tipli karma bir sözleşme olarak nitelenebilir<sup>13</sup>. Buna karşılık, inşaatı yaptıranın edimi bakımından taşınmaz satımı özelliği göstermektedir. Arsa payı karşılığı inşaat sözleşmesi, ülkemiz inşaat sektöründe sıkça rastlanılan sözleşme şeklidir. Bu sözleşmede yüklenici iş sahibinin arsası üzerinde bağımsız bölümler inşa etme borcu altına girerken, iş sahibi de belirli bir arsa payını yüklenicinin üzerine devretmeyi taahhüt etmektedir<sup>14</sup>.

İnşaat sözleşmesi kapsamında yüklenici ve iş sahibinin karşılıklı birtakım borçları vardır. İnşaat sözleşmesinde yerine getirilmesi taahhüt edilen ücret ve yapı inşası, sözleşmenin asli ve belirleyici unsurlarını oluşturmaktadır.

## 2.2. Unsurları

Eser sözleşmesi ile ilgili yapılan tanımlamalarda bu tür sözleşmelerin, bir inşaatı (eseri) meydana getirme, inşaat karşılığı ücret ödeme ve taraflar arasında bir anlaşmanın mevcut olması unsurlarını içerdiği görülmektedir. Aşağıda bu unsurlardan ilk ikisi üzerinde durulmaktadır.

### 2.2.1. Yüklenicinin Taşınmaz İnşasını ve Teslimini Taahhüt Etmesi

İnşaat (eser) sözleşmesinde yüklenici iş sahibinin arsası üzerinde bina inşa etmeyi ve bu binayı sözleşmedeki teslim tarihinde teslim etmeyi taahhüt eder<sup>15</sup>. Burada önemli olan, sözleşmenin devamında ve özellikle sonunda yapılması taahhüt edilen binanın bitirilmiş ve teslim edilmiş olmasıdır. Teslim kavramı, inşaat sözleşmesi açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. İnşaat sözleşmesinde yüklenicinin sadece binayı bitirmiş olması, ifayı gerçekleştirme açısından yeterli değildir. İfanın tamamlandığından bahsedebilmek için bitirilmiş binanın tesliminin de gerçekleşmesi gerekmektedir. Yüklenicinin teslim borcu, kanunda düzenlenmemiş olmakla birlikte işin niteliğinden doğar ve yüklenicinin asli edim yükümlülüğünün bir parçasını oluşturur<sup>16</sup>. Bu noktada teslimin hangi andan itibaren gerçekleşeceği ve bu gerçekleşmenin nasıl anlaşılacağı önem kazanır. Şayet inşaat esasen iş sahibinin taşınmazında yapılıyorsa, teslimin gerçekleşmiş sayılması için yüklenici, inşaatı iş sahibinin zilyetliğine terk etmiş olmalıdır. Ancak bu şartla yüklenici sözleşmedeki bina inşası ve teslim borcunu yerine getirmiş olur.

İnşaat sözleşmesinde yüklenici, taşınmaz bir yapının inşasını veya tadilini, tamirini taahhüt etmektedir. Böylelikle inşaat sözleşmesinin hukuki niteliği de bu yönü göz önüne alınarak belirlenecektir. İnşaat sözleşmesinde önemli olan sonucun meydana getirilmiş olmasıdır. Başka bir deyişle inşaat sözleşmesi esas olarak sonuca odaklanmış olan bir sözleşme tipidir. Burada yüklenici, ilk olarak inşaatın planlanması da dâhil tamamını üstleneceği gibi, ikinci olarak da yüklenici iş sahibi tarafından hazırlanan inşaat planını uygulamak suretiyle inşaatın tamamını yapmayı üstlenmiş

<sup>10</sup> Kocaağa, s.28.

<sup>11</sup> Öz, s.14.

<sup>12</sup> Öz, s.15; Gönen, s.2.

<sup>13</sup> Durak, Yasemin, Arsa Payı Karşılığı Kat Yapım Sözleşmesi, İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi Özel Sayı Cilt:1 Yıl 2015, s.246; Gümüş, s.399-400.

<sup>14</sup> Kocaağa, Köksal, Arsa Payı Karşılığı İnşaat Yapımında Ortaya Çıkan "İlave İş" Ve "İlave Bağımsız Bölüm" Sorunu, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Sayı:85, Ankara 2009, s.86.

<sup>15</sup> Kırmızı, Mustafa, Eser Sözleşmesi ve Arsa Payı Karşılığı İnşaat Sözleşmesi, Ankara 2014, s.61; Ayan, s.23.

<sup>16</sup> Ayan, s.26.

olabilir<sup>17</sup>. Yüklenicinin sözleşmenin ifası esnasında inşaatı bitirmesi ve tesliminin önemi de buradan gelmektedir.

Sonuç olarak ifanın beklenmesi iş sahibinin başlıca amacıdır. İnşaat sözleşmesinde yapıyı inşa borcu altına giren yüklenici, bir kişi olabileceği gibi birden fazla kişi de olabilir. Birden fazla yüklenici konsorsiyum adı altında tüzel kişilik olarak inşayı birlikte taahhüt edebilirler. Birden fazla yüklenici olması inşaat sözleşmesini iki taraflı bir sözleşme olmaktan çıkarmaz; sadece, sözleşmenin bir tarafını birden fazla kişi oluşturmaktadır.

### **2.2.2. Bedel**

İnşaat sözleşmesinde iş sahibi, yüklenicinin eseri meydana getirmesi karşılığında bedel<sup>18</sup> ödeme borcu altına girmektedir. İş sahibinin yerine getireceği edimin, taraflarca sözleşmenin başında kararlaştırılması mümkündür<sup>19</sup>. Arsa payı karşılığı inşaat sözleşmesinde ise, iş sahibi bedel ödeme borcu olarak, belli bir arsa payını tapuda yüklenicinin üzerine geçirmeyi taahhüt eder. Arsa payının mülkiyetinin yükleniciye devredilmesi, yüklenici tarafından inşa edilecek binadaki bağımsız bölümlerin iş sahibine tesliminin karşılığını ve sebebini oluşturmaktadır. İş sahibinin bina inşa edilmesi karşılığında bedel ödeme borcunun varlığı da yine inşaat sözleşmesinin tam iki tarafa borç yükleyen bir sözleşme olduğunun kanıtıdır. İnşaat sözleşmesinde iş sahibinin bedel borcu açık ya da zımni (örtülü) olarak kararlaştırılabilir<sup>20</sup>. Hatta TBK m. 481 uyarınca, kesin sipariş verilmiş fakat bedel belirlenmemişse, işin yapıldığı yer ve zamanda eserin değerine ve yüklenicinin giderine göre bir bedel ödeme borcu doğacaktır<sup>21</sup>. Fakat uygulamada genellikle büyük çaplı işleri içeren inşaat sözleşmelerinde her türlü husus açıkça yazıldığından, kararlaştırılmamış bedele pek rastlanılmamaktadır. Bedel konusu çalışmanın 3. bölümünde ayrıntılı olarak ele alınmaktadır.

### **2.3. Tarafları**

Eser (inşaat) sözleşmesinin tarafları iş sahibi ile yüklenicidir. İş sahibi, inşaatın yapımını sipariş veren ve imal edilen eseri almakta menfaati olan gerçek ya da tüzel kişi olabilir<sup>22</sup>. Yüklenici ise, sipariş verilen işi yapma borcu altına giren kimsedir. Taraflar yine gerçek ya da tüzel kişiler olabilir. Yüklenicilerin joint venture (ortak girişim) veya konsorsiyum gibi adi bir ortaklık kurup birlikte işi üstlenmeleri de mümkündür<sup>23</sup>.

Yüklenici işin tamamını üstlenebileceği gibi, bir kısmını da üstlenebilir. İnşaatın tamamını üstlenen yükleniciye “genel yüklenici” adı verilmektedir<sup>24</sup>. Genel yüklenici aynı zamanda plan ve projeleri de hazırlamakla yükümlü ise “tam ve total yüklenici” olarak adlandırılmaktadır<sup>25</sup>. Yüklenici işin belli kısımlarının yapım işini başka yüklenicilere de bırakabilir. Asıl yüklenici tarafından işin belli kısımları kendine yaptırılan bu yüklenicilere “alt yüklenici” denilmektedir<sup>26</sup>. İşin doğrudan iş sahibi tarafından parçalara ayrılarak her bir parçasının farklı yüklenicilere verilmesi durumunda ise koordinasyonu sağlayacak olan kimse iş sahibinin kendisidir<sup>27</sup>.

---

<sup>17</sup> Ayan, s.27.

<sup>18</sup> Aydoğdu/Kahveci, s.749. Eser sözleşmesinde “bedel” terimi özel olarak kullanılmış olup “ücret” terimi hizmet sözleşmesinde kullanıldığı için tercih edilmemiştir.

<sup>19</sup> Ayan, s.29.

<sup>20</sup> Ayan, s.26.

<sup>21</sup> Karadaş, s.36.

<sup>22</sup> Yavuz, s.955; Karadaş, s.34; Kocaağa, s.30.

<sup>23</sup> Eren, s.584; Kocaağa, s.31.

<sup>24</sup> Kocaağa, s. 31.

<sup>25</sup> Kocaağa, s.31.

<sup>26</sup> Kocaağa, s.33.

<sup>27</sup> Kocaağa, s.32.

### 3. BEDEL ÖDEME BORCU, BEDELİN MİKTARI VE BELİRLENMESİ

Yüklenicinin inşaatı tamamlama borcunun karşısında, iş sahibinin bedel ödeme borcu vardır. Bedel ödenmesi konusunda taraflar açıkça veya örtülü olarak uyuşabilirler<sup>28</sup>. Kanun koyucu, eser karşılığı yükleniciye bedel ödenmesi hususunda anlaşmalarını yeterli görmüş, ödenmesi gereken tutarın üzerinde tarafların ayrıca uyuşmasını aramamıştır<sup>29</sup>. Tarafların bedeli belirlememiş olmaları halinde yükleniciye ödenecek bedelin ne şekilde hesaplanacağına ilişkin özel bir hükme yer vermiştir (TBK m.481)<sup>30</sup>. Bu borç TBK m. 470 hükmünde bir miktar bedel ödenmesi şeklinde düzenlenmiştir. Bedel genelde paradır. Ancak para yerine hizmet, kira, arsa payı devri veya kararlaştırılacakları başka bir şey de olabilir<sup>31</sup>. Para yerine, başka bir edim verilmesi şeklindeki inşaat sözleşmeleri eser-satım karması haline gelir<sup>32</sup>. Kanun bedel borcunun ifasını işin yapılması ile aynı tarihe bağlamamış, önce işin iş sahibinin ondan beklediği amaca uygun olarak teslim edilmesini ve bedel borcunun bunun üzerine muaccel olacağını belirtmiştir (TBK m. 479)<sup>33</sup>. Bedelsiz bir inşaat yapılmasına ilişkin bir sözleşme eser sözleşmelerinin hükümlerine tabi olmaz<sup>34</sup>. Tarafları yapılacak inşaat karşılığında bir bedel ödeneceği hususunda hem fikir olmaları fakat bedelin belirlenmesinin sonraya bırakıldığı durumlarda, bunun ne miktar olduğu hususunda taraflar arasında uyuşmazlık çıkıp, taraflardan hiçbirinin iddiasını ispat edemediği durumlarda hâkim TBK m. 481 hükmüne göre bedeli saptayacaktır<sup>35</sup>. Sözleşmede kararlaştırılan ücretin yaklaşık ücret mi yoksa götürü ücret mi olduğu konusunda taraflar arasında bir tereddüt yaşanması durumunda, yaklaşık ücretin kararlaştırıldığı kabulü gerekmektedir<sup>36</sup>. İşin alt müteahhide verilmesi halinde ise, alt müteahhidin ücret alacağını talep etme bakımından tek muhatabı asıl müteahhit olacaktır<sup>37</sup>. Kanunda eser sözleşmesinin bedele ilişkin maddeleri incelendiğinde bedelin tespitinde, götürü olarak belirlenmesi ve yaklaşık olarak belirlenmesi ve tarafların sözleşmede bedel miktarını önceden hiç belirlememeleri olmak üzere üç ihtimal üzerinde durulmaktadır.

#### 3.1. Bedelin Götürü Olarak Belirlenmiş Olması

Götürü bedel<sup>38</sup> (prix ferme), inşaat sözleşmesinin kurulması aşamasında tek ve kesin fiyat karşılığında önceden anlaşıkları bedel olarak tanımlanabilir<sup>39</sup>. Götürü bedel ne olduğu ve kapsamına ilişkin kanunda tanımının yapılmadığı görülmektedir<sup>40</sup>. Götürü kelimesi hukuk sözlüğünde, işin ücretinin önceden kararlaştırılarak tahmin olunan değere göre belirlenmesi, yapılan işin ayrıntısı ile hesap edilmeyip yuvarlak bir bedele göre belirlenmesi şeklinde tanımlanmaktadır<sup>41</sup>. Götürü kelimesinin sözlük anlamına<sup>42</sup> baktığımızda ise, fiyatı veya ücreti toptan belirlenen iş olarak tanımlanmaktadır. Götürü bedelin TBK 480. madde düzenlemesi, 818 sayılı EBK'nun 365. maddesinde götürü taahhüt ile aynı doğrultuda düzenlenmiş bir kurumdur<sup>43</sup>. Götürü bedelde ödenecek bedel miktarını, ortaya çıkan inşaatın değerinden ve bu inşaatın meydana getirilmesi için yüklenicinin yapmış olduğu giderlerden bağımsız olarak tespit edilmesine imkân vermektedir<sup>44</sup>. Tarafların götürü bedelle

<sup>28</sup> Ayan, s.29.

<sup>29</sup> Gümüş, s. 372.

<sup>30</sup> Öngören, s.144.

<sup>31</sup> Karadaş, s.253.

<sup>32</sup> Öz, s.53.

<sup>33</sup> Öz, s.53; Karadaş, s.249.

<sup>34</sup> Gökyayla, Emre, Eser Sözleşmesinde Ek İş ve İş Değişikliği, İstanbul 2009, s.26.

<sup>35</sup> Öz, s.54.

<sup>36</sup> Büyükkay, s.154-155.

<sup>37</sup> Erişen, Muhammet, Alt Müteahhitlik Sözleşmesi, Ankara 2011, s.100.

Gümüş, s.374'de Türk Hukuk öğretisinde "götürü bedel" kavramının daha çok üst kavram olan "kesin bedel" kullanıldığını belirtmektedir.<sup>38</sup>

<sup>39</sup> Tunçomağ, Kenan, Türk Borçlar Hukuku, Sermet Matbaası, İstanbul 1977, s.1053; Öngören, s.148.

<sup>40</sup> Demirel, Tunç, IPA Fonlarıyla Finanse Edilen Götürü Bedel İnşaat Sözleşmelerinde Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar, Avrupa Birliği Uzmanlık Tezi, 2014, s.32.

<sup>41</sup> Yılmaz, Ejder, Hukuk Sözlüğü, 5.Baskı, Ankara 1996, s.293.

<sup>42</sup> [http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com\\_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5cac85c2c020a5.90235293\(E.T:04.04.2019\)](http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5cac85c2c020a5.90235293(E.T:04.04.2019)).

<sup>43</sup> [https://docplayer.biz.tr/38651370-Turk-hukukunda-goturu-bedel-kavrami-ve-muhendislik-tedarik-ve-insaat-sozlesmelerinde-goturu-bedel-belirlenmesinin-avantajlari.html\(E.T:06.03.2019\)](https://docplayer.biz.tr/38651370-Turk-hukukunda-goturu-bedel-kavrami-ve-muhendislik-tedarik-ve-insaat-sozlesmelerinde-goturu-bedel-belirlenmesinin-avantajlari.html(E.T:06.03.2019)).

<sup>44</sup> Gönen, s.49.

inşaatın meydana getirilmesi için ortaya çıkacak tüm masraflarla<sup>45</sup> birlikte yüklenicinin karını da içerdiği kabul edilmektedir<sup>46</sup>. Götürü ücrette iş sahibi, inşaatın daha pahalıya çıkmasının tehlikesini yükleyenine üzerine atmıştır<sup>47</sup>. Götürü ücretin kararlaştırıldığı inşaat (eser) sözleşmelerinde taraflar ücretin değiştirilmesini talep edememeleri temel prensiptir<sup>48</sup>. Çünkü belirlenen bu bedel hem asgari hem de azami bedeldir<sup>49</sup>. Yüklenici inşaatın tamamlanması için daha yüksek bir bedel harcadığı gerekçesi ile bedelin artırılmasını isteyemez. Bedelin değiştirilemezliği kuralı mutlak değildir<sup>50</sup>. TBK 480/2'ye göre sözleşmedeki dengenin taraflardan birisi için katlanılamayacak derecede bozulması veya ortadan kalkması durumunda "ahde vefa ilkesi"<sup>51</sup> uygulanmayacaktır<sup>52</sup>. Ücretin azaltılması hakkının sözleşme ile saklı tutulması, sözleşmenin kurulmasından sonra olağanüstü bir durumun ortaya çıkması, iş eksilişinin meydana gelmesi, inşaatın ayıplı olarak kabul edilmesi veya iş sahibinin arsası üzerine yapılması ve kal'inin aşırı zarara neden olması durumlarında götürü ücret değiştirilebilir. Götürü ücretin, toptan götürü ücret, global götürü ücret ve sabit birim fiyatlı götürü ücret<sup>53</sup> olmak üzere üç çeşidi<sup>54</sup> vardır.

### **3.2. Sabit (Toptan/Anahtar Teslim) Götürü Bedel**

Sabit götürü bedelde inşaatın tamamı için önceden belirlenen tek ve sabit bir bedel vardır<sup>55</sup>. Kararlaştırılan bedel taraflar için bağlayıcı nitelikte olup, yüklenicinin görevi sözleşmede belirtilen inşaatı tamamlayarak iş sahibine teslim etmektir. Bu bedel türünde hesaplamının nasıl yapıldığının bir önemi yoktur<sup>56</sup>. Tespit edilen bedel, eserin (inşaatın) meydana getirilmesi için sarf edilen emek ve masraftan bağımsızdır<sup>57</sup>. Bu sebeple yüklenicinin sözleşmeyi yapmadan önce detaylı bir fiyatlandırma çalışması yapması ve karşılaşılabileceği riskleri tespit etmesi kendi menfaatine olacaktır<sup>58</sup>. Bedel olarak para dışında bir şey verileceği kararlaştırılmışsa, bu durumda da toptan götürü bedel kararlaştırıldığı kabul edilir<sup>59</sup>.

### **3.3. Değişken (Global) Götürü Bedel**

Değişken götürü bedel, emek ve malzeme unsurlarındaki yaşanabilecek artışların sözleşmede kararlaştırılan bedele yansıtılacağı kaydını içeren sözleşme türüdür<sup>60</sup>. Bu sözleşme türüne uygulama ve doktrinde maliyet değişikliği/pahalılık koşulu saklı tutmak suretiyle götürü bedel veya sözleşmesel fiyat artışı/ çekinceli götürü bedel adları da verilmektedir<sup>61</sup>. Yüklenici, malzeme ve emek maliyetlerinde gerçekleşebilecek beklenmedik artışların riskini kısmen ya da tamamen üzerinden atmaktadır<sup>62</sup>.

<sup>45</sup> Taraflar arasındaki sözleşme uyarınca, anahtar teslimine kadar yapılacak tüm işler nedeniyle ödenecek vergi ve benzeri harcamaların davalı yükleniciye ait olduğu. 23. HD., E. 2014/951 K. 2014/4029, T.23.05.2014( Lexpera 20.02.2019).

<sup>46</sup> Gönen, s.49.

<sup>47</sup> Tunçomağ, s.1056.

<sup>48</sup> Büyükay, s.156.

<sup>49</sup> Büyükay, s.154; Gönen, s.49.

<sup>50</sup> Büyükay, s.158.

<sup>51</sup> Ahde vefa ilkesi veya latince adıyla pacta sunt servanda, tarafların sözleşmeyle bağlılığını açıklamada kullanılan, sözleşme hukukunun temel ilkelerindendir. Bu ilke uyarınca taraflar, sözleşmeyle üstlendikleri borçları ve yükümlülükleri, kararlaştırılan edimler dengesi sonradan ortaya çıkan olaylar nedeniyle değişse bile, sözleşme yapıldığı anda kararlaştırıldığı şekliyle ifa etmelidir; meğerki karşılıklı edimler dengesindeki değişim, taraflardan biri aleyhine katlanılamayacak ölçüde bozulmuş olsun.

<sup>52</sup> [https://docplayer.biz.tr/38651370-Turk-hukukunda-goturu-bedel-kavrami-ve-muhendislik-tedarik-ve-insaat-sozlesmelerinde-goturu-bedel-belirlenmesinin-avantajlari.html\(E.T:06.03.2019\)](https://docplayer.biz.tr/38651370-Turk-hukukunda-goturu-bedel-kavrami-ve-muhendislik-tedarik-ve-insaat-sozlesmelerinde-goturu-bedel-belirlenmesinin-avantajlari.html(E.T:06.03.2019)).

<sup>53</sup> Kırmızı, s.319.

<sup>54</sup> Gümüş, s.375 "Karma bedel" adı altında bir çeşidini daha olduğunu belirtmektedir. Bu bedel türüne göre; tarafların kesin bedel türlerinin karması bir bedel tutarı belirleme yöntemi şeklinde bir çeşidin olduğunu belirtmektedir.

<sup>55</sup> Zevkililer/Gökyayla, s.568; Aydoğdu/Kahveci, s.766.

<sup>56</sup> Gönen, s.51.

<sup>57</sup> Zevkililer/Gökyayla, s.569.

<sup>58</sup> Gönen, s.51.

<sup>59</sup> Zevkililer/Gökyayla, s.569.

<sup>60</sup> Büyükay, s.155; Zevkililer/Gökyayla, s.570.

<sup>61</sup> Gönen, s.54; Zevkililer/Gökyayla, s.570.

<sup>62</sup> Büyükay, s.154; Gönen, s.54; Baygın, s.33.

Sözleşmede pahalılık zammı ya da fiyat farkı ödenmesi yüklenici lehine saklı tutulmaktadır<sup>63</sup>. Bu bedel türünün toptan götürü bedelden farkı, global götürü bedelde, artış oranında fiyat farkı ödenmesidir<sup>64</sup>. Tarafların sözleşmede bizimde katıldığımız görüşe göre, fiyat artışlarında fiyat farkı ödenecek kalemleri ayrıntılı olarak belirtmeleri yerinde olur, aksi takdirde itilafların çözümü güçlükler arz edebilir<sup>65</sup>. Sonuç olarak değişken götürü bedel, genel olarak götürü bedeldeki değişmezlik yönü, tarafların iradesiyle kısmen ya da tamamen kaybetmiş bir bedel türüdür<sup>66</sup>.

### 3.4. Sabit Birim Fiyat Şeklinde Belirlenen Götürü Bedel

Sabit birim fiyat<sup>67</sup> şeklinde belirlenen götürü bedel, inşası üstlenilen eseri meydana getirecek çeşitli kalemler için sözleşmede belirlenen birim fiyatlar üzerinden yükleniciye ödenecek toplam bedelin tespit edildiği götürü bedel türüdür. Bu bedel türü, sabit götürü bedel usulünün birim ölçekte uygulanmasından ibarettir<sup>68</sup>. Birim fiyat şeklinde belirlenen götürü bedel esasına göre kurulan inşaat sözleşmelerinde yükleniciye ödenecek nihai tutar, tarafların birim iş karşılığı anlaştığı bedel ile toplam birim iş miktarının çarpılması sonucu bulunmaktadır<sup>69</sup>. Görüldüğü üzere, birim fiyat şeklinde belirlenen götürü bedel uygulamasında, yüklenicinin gerçekleştirdiği birim iş miktarı artıça, kendine ödenecek bedel de aynı oranda artmaktadır<sup>70</sup>. Bu bedel türünde, eserin (inşaatın) meydana getirilmesinde kullanılan birimlerin bedeli ile sözleşmede öngörülmeven ilave işlerin bedellerinin başlangıçta tespit edilen birim fiyatlar üzerinden belirleneceği önceden kararlaştırılmaktadır<sup>71</sup>.

Sabit birim fiyatlı götürü ücret uygulanması daha çok kamu kuruluşlarına ait ihaleyle<sup>72</sup> yaptırılan inşaat işlerinde rastlanmaktadır<sup>73</sup>. İnşaatteki her bir kalemin rayiç bedeli her yıl tespit ve ilan edilen fiyat analizleri yardımıyla belirlenir, inşaat işlerinin poz numaraları ile birlikte fiyat cetvelleri bir liste halinde hazırlanıp, hazırlanan listeler sözleşmenin eki olarak imzalanır<sup>74</sup>. Uyuşmazlık halinde birim fiyatların varlığı ile aynı şekilde birim miktarını da yüklenicinin ispat etmesi gerekir<sup>75</sup>.

### 3.5. Bedelin Sözleşmede Yaklaşık Olarak Belirlenmiş Olması

Yapı işlerinde genelde yükleniciler götürü bedelle işi almak istemeyip, bunun yerine işin başında maliyetin ne olacağını bilmek isterler<sup>76</sup>. Yaklaşık bedel usulü,<sup>77</sup> tarafların sözleşmenin kurulması aşamasında yaklaşık (takribi) bir bedel<sup>78</sup> üzerinde anlaştıkları, yükleniciye iş bedeli olarak ödenecek nihai bedelin ise inşaatın tamamlanmasından sonra netlik kazanacağı şeklinde anlaştıkları bir bedel türüdür<sup>79</sup>. Yaklaşık bedelin kararlaştırılmış olduğu sözleşmelerde, ücret tahmini olarak belirlenmekte ancak bu tahminlere dayanarak yapılan hesaplamalar ile fiilen yapılan harcamalar arasındaki farklılığın ortaya çıkması durumunda ücret, fiilen yapılan gerçek duruma göre

<sup>63</sup> Büyükkay, s.155.

<sup>64</sup> Zevkliler/Gökyayla, s.570.

<sup>65</sup> Baygın, s.33; Zevkliler/Gökyayla, s.570.

<sup>66</sup> Gönen, s.54.

<sup>67</sup> Birim fiyatlar Çevre ve Şehircilik Bakanlığı tarafından her yıl belirlenmektedir.

<sup>68</sup> Gönen, s.56; Baygın, s.35.

<sup>69</sup> Gönen, s.57; Baygın, s.35.

<sup>70</sup> Gönen, s.63.

<sup>71</sup> Baygın, s.34; Zevkliler/Gökyayla, s.571.

<sup>72</sup> 2886 sayılı Devlet İhale Kanunu'nun 10. Maddesinde, "yapım işlerinde bu işler için kanunların verdiği yetkiye dayanılarak ilgili dairelerce tespit edilmiş birim fiyatları varsa, bunlar uygulanır." denilmektedir

<sup>73</sup> Büyükkay, s.155; Baygın, s.33; Zevkliler/Gökyayla, s.571; Öngören, s.152.

<sup>74</sup> Zevkliler/Gökyayla, s.572; Baygın, s.35.

<sup>75</sup> Zevkliler/Gökyayla, s.573.

<sup>76</sup> Zevkliler/Gökyayla, s.583.

<sup>77</sup> Özel bina inşaatı işlerinde genel olarak yaklaşık maliyet bedeli baz alınarak uygulanmaktadır. Yapı yaklaşık birim maliyetleri ise Bayındırlık Bakanlığına kar unsurunu da içeren birim fiyat analizlerine göre belirlenmektedir. 21. HD., E. 2006/7347 K. 2006/7575 T. 6.7.2006 (Lexpera 06.03.2019).

<sup>78</sup> Gümüş, s.375 bu başlığın "gerçek olmayan yaklaşık bedel" olarak olması gerektiğini belirtmektedir.

<sup>79</sup> Öngören, s.146; Gönen, s.140; Baygın, s.41.



belirlenmektedir<sup>80</sup>. Yüklenici, yaklaşık bedel belirlenmesi ile maliyetlerin artma sebebiyle ortaya çıkacak riski üzerinden atmakta, zarar etme ihtimaline binaen, götürü ücretle taahhüt altına girmek istememesi karşısında, iş sahibi de maliyetin ne kadar olduğunu bilmek istemektedir<sup>81</sup>. Yaklaşık bedele ilişkin kanunumuzda iki farklı bedel belirleme yöntemine yer verilmiştir.

### **3.6. Gerçek Anlamda Yaklaşık Bedel**

Bu usulde, inşaat sözleşmesi uygulamasında nadiren rastlanmaktadır. Gerçek anlamda yaklaşık bedel (prix approximatif/circa preis) olarak isimlendirilen bu yöntemde taraflar, inşaatın tamamlanmasından sonra bedel için ödenecek alt ve üst sınır belirlerler. Yüklenici inşaatı belirlenen alt sınır karşılığında yapmayı, iş sahibi de üst sınır kadar bir miktar bedel olarak ödemeye razıdır<sup>82</sup>. Bu alt ve üst sınırlar tarafından açıkça belirlenebileceği gibi, sözleşmenin yorumu da bizi bu sonuca götürebilir<sup>83</sup>.

Yaklaşık bedelin belirlendiği hallerde dahi, bağlayıcı limitler arasında belirlenen kesin bedel tutarına ilişkin olarak TBK m. 480/II kıyasen uygulama alanı bulmaktadır<sup>84</sup>.

### **3.7. Yaklaşık Keşif Bedeli Üzerinden Bedel**

Sözleşmenin kurulması aşamasında yükleniciye ödenecek bedelin değil, inşaatın tamamlanması için yapılacak masrafların yaklaşık olarak belirlenmesi söz konusudur. Yaklaşık keşif bedeli daha az ya da daha çok olabilecek kesin nihai ücrete temel teşkil eden bir fiyat takdirini içermektedir<sup>85</sup>. Yaklaşık keşif bedeli üzerinden bedelde hem yüklenici hem de iş sahibi daha sözleşmenin kurulması aşamasında inşası düşünülen eseri meydana getirme hususunda ekonomik yeterliliği ölçme ve finansal yapılanmasını yapma imkânı bulmaktadır<sup>86</sup>. Yapılan bu keşif çoğu zaman yüklenici tarafından yaptırılmakta ve keşif raporu adı altında sözleşme görüşmeleri sırasında iş sahibine sunulmaktadır<sup>87</sup>. Sözleşmeye temel teşkil eden yaklaşık keşif tahmininin söz konusu olabilmesi için, tarafların iradesinin bu bedelin kesin olmadığı ve inşaat tamamlandığında iş sahibinin durumuna göre bunun altında veya aşırı olmamak şartıyla üzerinde bir tutar ödemeyi kabul ettiği konusunda birleşmiş olmaları gerekir<sup>88</sup>. Keşif bedelinin aşırı derecede aşılması durumunda, bu durum olağanüstü bir olaydan kaynaklanmıyorsa iş sahibi sözleşmeden dönebilir ve bazı hallerde de masraflara göre belirlenen bedelin indirilmesini talep edebilirler<sup>89</sup>.

### **3.8. Tarafların Sözleşmede Bedel Miktarını Önceden Hiç Belirlememeleri**

Bedelin önceden belirlenmesi bir koşul değildir. Taraflar bedeli önceden sözleşmede kesin olarak belirlemedikleri gibi, yaklaşık olarak da belirlememiş olabilirler. Sözleşme yapılırken bedelin belirlenmemiş olması durumunda, taraflar bedel konusunda anlaşamazlar ise TBK 481. maddeye göre, iş tamamlandığı zaman eserin değerine ve yüklenicinin yaptığı harcamalara bakılarak hâkim tarafından belirlenmektedir<sup>90</sup>.

## **4. İLAVE İŞ VE İLAVE BAĞIMSIZ BÖLÜM YAPILMASI**

Yüklenicinin temel borcu, inşaatı eksiksiz olarak tamamlayıp, sözleşmeye uygun olarak yükümlü olduğu edimleri ifa etmektir. Ancak uygulamada ortaya çıkan önemli sorunlardan birisi de yüklenicinin sözleşmede öngörülmeleyen bazı ilave iş ya da ilave bağımsız bölümler yapmış olması

---

<sup>80</sup> Büyükkay, s.153; Gönen, s.140; Aydoğdu/Kahveci, s.769.

<sup>81</sup> Büyükkay, s.153.

<sup>82</sup> Baygın, s.41; Gönen, s.141.

<sup>83</sup> Gönen, s.141.

<sup>84</sup> Gümüş, s.375.

<sup>85</sup> Baygın, s.43.

<sup>86</sup> Gönen, s.143.

<sup>87</sup> Baygın, s.43.

<sup>88</sup> Baygın, s.44.

<sup>89</sup> Zevkililer/Gökyayla, s.586.

<sup>90</sup> Gökyayla, s.69; Aydoğdu/Kahveci, s.769; Eren, s. 678.

durumudur<sup>91</sup>. İlave işler ya da ilave bağımsız bölümler, yüklenicinin, sözleşme gereğince ifa etmekle yükümlü olduğu edimler dışındaki işlerdendir<sup>92</sup>.

#### 4.1. İlave İş

İnşaat sözleşmesinde yüklenici, iş sahibi ile imzaladığı sözleşme hükümleri çerçevesinde meydana getirmeyi üstlendiği edimi aynen tamamlayıp teslim etme borcu altındadır<sup>93</sup>. Borcun kapsamını belirleme yetkisinin iş sahibine ait olduğu açıktır. Fakat işin kapsamının belirlenmesinde yüklenicinin hiçbir rolü olmayacağı şeklinde anlaşılmalıdır<sup>94</sup>. Yüklenicinin ifa etmekle yükümlü olduğu edimler dışında yapmakla yükümlü olmadığı işleri fazladan yapmış olmasıdır<sup>95</sup>. Yapılan bu işler, arsa sahibine ya da yükleniciye ait bağımsız bölümlerde yapılmış olabileceği gibi, ortak yerlerde yapılmış da olabilir<sup>96</sup>. İnşaat sözleşmesi imzalanırken taraflar, sözleşmeye ileride yapılabilecek ilave işler için hüküm koyabilecekleri gibi daha sonra yapılacak bir ek bir sözleşme ile de bazı işlerin yapılması konusunda anlaşabilirler<sup>97</sup>. Yüklenici tarafından, iş sahibine ait bağımsız bölümlerde ya da ortak kullanım alanlarında yapılan ek işlere iş sahibi açık veya üstü örtülü olarak onay vermişse, bunların geçerliliği tartışılmaz ve ücretin ödenmesinden kaçınılamaz<sup>98</sup>. İş sahibinin onay vermemesi durumunda ise bu durumun dürüstlük kurallarıyla bağdaşıp bağdaşmadığına bakılmalıdır<sup>99</sup>. Yüklenici kanundan veya sözleşmeden doğan bir yetkisi olmaksızın sözleşme dışı ilave ve değişik işler yapmışsa bu durum vekâletsiz iş görme olarak nitelendirilmektedir<sup>100</sup>.

İlave işler iş sahibine ait kısımlarda yapılmışsa, yüklenici yaptığı bu işler için iş sahibinden talepte bulunabilir. Yüklenici kendisine ait kısımda ilave iş yapmışsa herhangi bir talepte bulunamaz<sup>101</sup>. Eğer ilave işler ortak alanda yapılmışsa yüklenici, yapmış olduğu ilave iş üzerinde, bağımsız bölümlerin aralarındaki paylaşımı oranında hak sahibi olur<sup>102</sup>. İlave işler sebebiyle yükleniciye karşı sorumlu tutulacaklar ise, ilave işin yapıldığı zamanda bağımsız bölümlere sahip olanlar ile ortak yerlerde yapılan ilave işler açısından, bu ortak yerler hak sahibi olanlardır<sup>103</sup>.

Taraflar arasındaki sözleşmede ilave iş ve değişikliklerin bedeli ile ilgili bir düzenleme yoksa itilaf durumunda TBK m. 481 uyarınca işin değeri ve yüklenicinin masraflarına göre hâkim tarafından takdir edilmektedir<sup>104</sup>. Sözleşme kapsamı dışında yapılan ilave işlerin bedeli, yapıldıkları yılki mahalli serbest piyasa rayiçlerine göre alanında uzman bilirkişi veya bilirkişi kurulu aracılığıyla yapılacak keşif ya da inceleme sonucu belirlenir. Mahalli piyasa rayiçleri ise Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'nca hazırlanan birim fiyatların oluşturulmasında yararlanılan rayiçler değil, yapılan imalâtın, yapıldığı zamanki serbest piyasa rayiçlerine göre hesaplanması gerekir, buna yüklenici kârı da dâhildir<sup>105</sup>. Bir sözleşme ilişkisi olmamakla beraber, iş sahibinin yapılacak ilave işlere karşı çıkması durumunda, yüklenici yapmış olduğu bu ilave işlerin bedelini iş sahibinden isteyemez<sup>106</sup>.

<sup>91</sup> Kocaağa, s.207.

<sup>92</sup> Kocaağa, TBB Dergisi s.86.

<sup>93</sup> Baygın, s.54.

<sup>94</sup> Gökyayla, s.69.

<sup>95</sup> Gökyayla, s. 70 vd. bir işin İlave iş (ek iş) sayılmasının şartları için bkz.

<sup>96</sup> Kocaağa, TBB Dergisi, s.87; Kocaağa, s.209.

<sup>97</sup> Cenkçi, Esra, Yargıtay Kararları Işığında Arsa Payı Karşılığı İnşaat Sözleşmelerinden Doğan İlave İş ve İlave Bağımsız Bölüm Sorunlarının Değerlendirilmesi, Kazancı hakemli Hukuk Dergisi, Sayı Mart-Nisan, 2010, sf. 116; Baygın, s.54.

<sup>98</sup> <http://www.ilkerduman.av.tr/makaleoku.aspx?id=472&/MAKALELER/%C4%B0N%C5%9EAAT%20%C4%B0%C5%9ELER%4%BONDE%20%C4%BOLAVE%20%C4%B0%C5%9E> (E.T:16.03.2019).

<sup>99</sup> <http://www.ilkerduman.av.tr/makaleoku.aspx?id=472&/MAKALELER/%C4%B0N%C5%9EAAT%20%C4%B0%C5%9ELER%4%BONDE%20%C4%BOLAVE%20%C4%B0%C5%9E> (E.T:16.03.2019).

<sup>100</sup> Baygın, s.58.

<sup>101</sup> Kocaağa, TBB Dergisi, s.87.

<sup>102</sup> Kocaağa, TBB Dergisi, s.89.

<sup>103</sup> Kocaağa, TBB Dergisi, s.93.

<sup>104</sup> Baygın, s.58.

<sup>105</sup> Ayrıntı için bkz Yargıtay Hukuk Genel Kurulu, E. 2013/95 K. 2013/1431 T.2.10.2013 (Lexpera 15.04.2019)

<sup>106</sup> Kocaağa, TBB Dergisi, s.94.

## 4.2. İlave Bağımsız Bölüm

İnşaatın yapılması esnasında imar durumunda meydana gelen değişiklik sebebiyle, binaya ilave bağımsız bölüm yapma veya mevcut bağımsız bölümleri genişletme imkânı ortaya çıkabilir<sup>107</sup>. Yüklenici genel olarak, yasal bir engel söz konusu olmadığı sürece sözleşmeye uygun nitelikte ve sayıda bağımsız bölüm yapmakla yükümlü olup, imar durumunun elverdiğinden hareketle inşaat alanını yatay ve dikey olarak büyütemez; büyümesi inşaat sözleşmesinin ihlali sonucunu doğurur<sup>108</sup>. Bağımsız bölümlerin sözleşmede öngörülenden daha geniş yapılması durumunda ikili bir ayrıma gideriz. Eğer ilave bağımsız bölüm iş sahibine ait kısımda daha geniş yapılmış olması durumunda sözleşmedeki paylaşım oranına göre yüklenici talepte bulunabilir. Geniş yapılan kısım yükleniciye ait kısımda ise bu durumda da iş sahibi, yükleniciye karşı sözleşmedeki paylaşım oranına göre talepte bulunma hakkına sahip olur<sup>109</sup>.

Aynı talep hakkı hem yüklenici hem de iş sahibine ait bağımsız bölümlerde, farklı oranda gerçekleşmesi halinde de söz konusu olmaktadır. İlave bağımsız bölüm yapılması durumunda, bunların hangi esasa tabi olacağı hususu taraflar arasındaki sözleşmede kararlaştırılmış olabilir. Eğer sözleşmede herhangi bir hüküm öngörülmemişse ilave bağımsız bölüm yapılmasında, arsa sahibinin açık veya örtülü (zımnî) bir izninin bulunması gerekmektedir olup, onun izni olmaksızın ilave bağımsız bölümler yapan yüklenici, sözleşmeyi ihlal etmiş sayılır<sup>110</sup>.

Bağımsız bölümlerin hangi esasa tabi olacağı hususunda sözleşmede bir hüküm bulunmadığı ve arsa sahibinin bu fazla inşaata herhangi bir şekilde icazet vermiş olduğu hallerde, taraflar fazla kısımların nasıl paylaşılacağı konusunda aralarında anlaşabilirler<sup>111</sup>. Sözleşmede, taraflar açık biçimde “ileride yapılacak olan bağımsız bölümlerin tümü yükleniciye ait olacaktır, bu bölümler bakımından arsa sahibi bir hak talep etmeyecektir” hükümler koymadıkça, ilave bağımsız bölümler üzerinde tarafların, sözleşmedeki paylaşım oranında hak sahibi oldukları kabul edilmelidir<sup>112</sup>. Bağımsız bölümlere ilişkin hüküm yer almakla birlikte, hüküm açık değilse tarafların gerçek iradelerinin araştırılması gerekir<sup>113</sup>.

İş sahibi veya yüklenici ilave bağımsız bölüm yapıldığı veya bağımsız bölümlerin alanının genişletildiği durumlarda, sözleşmede aksine bir düzenleme mevcut olmadığı takdirde, kendi paylarına düşen fazlalığın bedelini değil, diğer tarafa düşen fazlalığın bedelini isteyebilirler.

İlave bölümlerin ruhsatsız olarak kaçak inşa edilmesi durumunda İmar Kanunu m. 32/III gereği yapı izni alınması için arsa sahibine bir aylık süre verilir. Yapılan ilave bölüm imar mevzuatına göre düzeltilebilir olup olmadığına göre hareket edilir. Düzeltilebilir nitelikteyse gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra yapı sahibine izin verilir. Düzeltilebilir nitelikte değilse de idare tarafından yıktırılır (İK 32/son).

## 5. BEDEL ÖDEME BORCUNUN İFASI

### 5.1. İfa Zamanı

Borcun ifa zamanı olarak, alacaklının borcun ifasını talep yetkisini kullanma imkânının başladığı anı ifade etmektedir<sup>114</sup>. Uygulamada inşaat sözleşmesi gibi ekonomik olarak ciddi büyüklüklere ulaşabilen bir ilişkide taraflar ifa zamanı gibi önemli bir hususu düzenlemeksizin neredeyse hiç sözleşme yapmamaktadırlar<sup>115</sup>. Bedel ödeme borcunun ifa zamanını düzenleyen TBK m. 479/I uyarınca iş sahibinin bedel ödeme borcu, inşaatın teslimi anında muaccel olur<sup>116</sup>. Muacceliyet kazanması için,

<sup>107</sup> Kocaağa, s.213.

<sup>108</sup> [http://www.ilkerduman.av.tr/makaleoku.aspx?id=472&/MAKALELER/%C4%B0NC5%9EAAT%20%C4%B0NC5%9ELER%20%C4%B0NC5%9E\(E.T:16.03.2019\).](http://www.ilkerduman.av.tr/makaleoku.aspx?id=472&/MAKALELER/%C4%B0NC5%9EAAT%20%C4%B0NC5%9ELER%20%C4%B0NC5%9E(E.T:16.03.2019).)

<sup>109</sup> Kocaağa, TBB Dergisi, s.96; Kocaağa, s.2013.

<sup>110</sup> Kocaağa, TBB Dergisi, s.97.

<sup>111</sup> Kocaağa, TBB Dergisi, s.98.

<sup>112</sup> [http://www.ilkerduman.av.tr/makaleoku.aspx?id=472&/MAKALELER/%C4%B0NC5%9EAAT%20%C4%B0NC5%9ELER%20%C4%B0NC5%9E\(E.T:16.03.2019\).](http://www.ilkerduman.av.tr/makaleoku.aspx?id=472&/MAKALELER/%C4%B0NC5%9EAAT%20%C4%B0NC5%9ELER%20%C4%B0NC5%9E(E.T:16.03.2019).)

<sup>113</sup> Kocaağa, TBB Dergisi, s.99.

<sup>114</sup> Gönen, s.234.

<sup>115</sup> Gönen, s.234.

<sup>116</sup> Gümüş, s.381; Kocaağa, s.215; Zevkliiler/Gökyayla, s.591; Yavuz, s.1018.

kural olarak, yüklenicinin yapılan inşaatı iş sahibine ayıpsız olarak sözleşmeye uygun şekilde tamamlamış ve teslim etmiş olması gerekir<sup>117</sup>. Bu hüküm emredici değil düzenleyici bir hükümdür<sup>118</sup>.

### 5.1.1. Kanun Tarafından Belirlenen İfa Zamanı

Taraflar arasında TBK 90. maddedeki genel kural olan “İfa zamanı taraflarca kararlaştırılmadıkça veya hukuki ilişkinin özelliğinden anlaşılmadıkça her borç, doğumu anında muaccel olur” ifadesine rağmen, kanun koyucu borcun İfa zamanına ilişkin özel bir düzenlemeye yer vermiştir. TBK 479/I hükmüne göre inşaat sözleşmesinde bedel ödeme borcunun muaccel olacağı tarih kural olarak eserin iş sahibine teslim anıdır<sup>119</sup>. Ancak ikinci fıkraya göre sözleşmede, inşaatın parça parça tesliminin kararlaştırılması halinde her kısmın bedeli o kısmın bedeli anında muaccel olacağı ifade edilmektedir. Burada eserin teslim edildiğini ispat külfeti yükleniciye aittir<sup>120</sup>. Bedelin parçalara göre belirlenmiş olmasına rağmen, taraflar farklı bir ödeme planı üzerinde anlaşmaları mümkündür<sup>121</sup>.

Ayıplı İfanın muacceliyete etkisi konusunda ise, ağırlıklı görüşe göre eserin ayıplı olması yüklenicinin bedel alacağını muaccel olmasını engellememektedir<sup>122</sup>.

### 5.1.2. Tarafların Sözleşme ile Belirledikleri İfa Zamanı

Tarafların sözleşmede bedel ödeme borcu için yasal düzenlemeden farklı bir İfa zamanı üzerinde de anlaşmaları mümkündür. Taraflar TBK 479. madde hükmünden, bedel ödeme borcunun kısmen veya tamamen eserin tesliminden bir süre sonra veya bir süre önce İfa edileceğini kararlaştırabilirler<sup>123</sup>.

İfa zamanının taraflar arasında belirlendiği konusunda itilaf söz konusu olursa TBK m. 479’un devre dışı bırakan bir anlaşmanın mevcut olduğunu iddia eden tarafın iddiasını ispat etmesi gerekir<sup>124</sup>.

## 5.2. İfa Yeri

Borçludan borcunu İfa etmesi için beklenen yer olarak anlaşılır<sup>125</sup>. Bu yerin doğru olarak tespiti önemlidir. Taraflar aralarında İfa yerini belirleme konusunda bir serbestiye sahiptir. Bu yer tarafların açık ve örtülü iradelerine göre belirlenir. Belirledikleri yer İfa yeri olarak kabul edilir<sup>126</sup>. Alacaklı kural olarak, İfa yerinden başka yerde yapılan İfa teklifini kabule mecbur değildir<sup>127</sup>. İnşaat sözleşmesinde bedel bir miktar paranın ödenmesidir. Bir İfa yeri belirlememeleri durumunda ise İfa yeri olarak TBK 89. maddeye göre para borçları, aksi kararlaştırılmadıkça alacaklının ödeme zamanındaki yerleşim yerinde İfa edilir hükmü gereği alacaklının ödeme zamanındaki ikametgâhında İfa edilecektir<sup>128</sup>. Burada götürülecek bir borç söz konusudur<sup>129</sup>.

## 6. BORCUN İHLALİ

### 6.1. Bedel Ödeme Borcunun İfasında Temerrüt

Borç hangi yolla doğarsa doğsun, eğer usulüne uygun olarak yerine getirilmezse borcun İfa edilmemesi söz konusu olur<sup>130</sup>. Eser (İnşaat) sözleşmelerinde kararlaştırılan bedelin ödendiğini ispat

<sup>117</sup> Aydoğdu/Kahveci, s.766; Kırmızı, s.305.

<sup>118</sup> Zevkliler/Gökyayla, s.591.

<sup>119</sup> Gönen, s.235.

<sup>120</sup> Eren, s.681.

<sup>121</sup> Kırmızı, s.304; Gönen, s.245.

<sup>122</sup> Gümüş, s.381.

<sup>123</sup> Yavuz, s.1018; Gönen, s.247.

<sup>124</sup> Gönen, s.248.

<sup>125</sup> Gönen, s.257.

<sup>126</sup> Kırmızı, s.305.

<sup>127</sup> Gönen, s.257.

<sup>128</sup> Gönen, s.258.

<sup>129</sup> Zevkliler/Gökyayla, s.594.

<sup>130</sup> Gönen, s.259.

yükü kural olarak iş sahibine düşer<sup>131</sup>. TBK'nun eser sözleşmesine ilişkin hükümleri arasında, bedel ödeme borcunun ifasında temerrüde ilişkin özel düzenlemeler yer almamaktadır<sup>132</sup>. Sözleşmede TBK m. 479/II'ye göre kısmi ödeme ve avans ödemenin kararlaştırıldığı durumlarda, iş sahibinin yükleniciye kısmi ödeme veya avans ödemesi yapmaması durumunda, yüklenici sonraki teslimlerden ya da işe devamdan kaçınabilir (TBK m.97)<sup>133</sup>. Eğer eserde (İnşaatta) önemli eksiklikler ve ayıplar söz konusu ise, iş sahibi bu eksikliklerin ya da ayıpların giderilmesini yükleniciden isteyebilir ve bu eksiklikler tamamlanıncaya kadar bedeli ödememekten dolayı da temerrüde düşmez<sup>134</sup>. Bu sebeple iş sahibinin bedel ödeme borcunun ifasında temerrüdün şartları ve sonuçları hakkında, kural olarak borçlu temerrüdüne ilişkin hükümler uygulanmaktadır<sup>135</sup>. Buna göre bedel ödemede temerrüde düşülebilmesi için dört unsura ihtiyaç vardır. Bunlardan ilki borcun muaccel olması, ikincisi alacaklının ihtarı gerekir<sup>136</sup>. Ancak bazen ihtara gerek olmayan hallerde mevcut olabilir. Üçüncüsü borcun ifasının imkânsız olmaması, son olarak da alacaklının ifayı kabule hazır olması gerekir. İş sahibinin muaccel olan bedel ödeme borcunda temerrüde düşülebilmesi için belli bir gün kararlaştırılmamışsa, yüklenici TBK 117/I' deki genel kural uyarınca ihtarda bulunması gerekir<sup>137</sup>. İhtar herhangi bir şekle bağlı olmamakla birlikte tacirler arasında yapılan ihtarların TTK 18/III' de yer alan kanuni ihtar ve ihbar şekillerine<sup>138</sup> uygun olması gerekir.

## 6.2. Bedel Ödemede Temerrüdün Sonuçları

Kanunumuzda buna ilişkin özel bir düzenleme bulunmamaktadır. Bu husus TBK'nun 117. Maddesi "Muaccel bir borcun borçlusu, alacaklının ihtarıyla temerrüde düşer. Borcun ifa edileceği gün, birlikte belirlenmiş veya sözleşmede saklı tutulan bir hakka dayanarak taraflardan biri usulüne uygun bir bildirimde bulunmak suretiyle belirlemişse, bugünün geçmesiyle; haksız fiilde fiilin işlendiği, sebepsiz zenginleşmede ise zenginleşmenin gerçekleştiği tarihte borçlu temerrüde düşmüş olur..." ifadesi yer almaktadır. Bedel ödemede temerrüt bu madde hükmü çerçevesinde çözüme kavuşturulacaktır<sup>139</sup>. TBK m.118 gereğince temerrüde düşen borçlu temerrüde düşmekte kusuru olmadığını ispat etmedikçe, borcunu geç ifa sebebiyle alacaklının uğradığı zararı gidermekle yükümlüdür<sup>140</sup>. İş sahibi bedelin ödenmesinde temerrüde düşerse yüklenici TBK 125. madde hükmüne göre aşağıdaki seçimlik haklarından birini kullanabilir<sup>141</sup>. Yüklenicinin kullanabileceği bu haklar;

Bedelin ödenmesi ve gecikme sebebiyle doğan zararın tazminini,

Bedelin ödenmesinden vazgeçip, ödememe sebebiyle uğranılan müspet zararını,

Sözleşmeden dönerek, sözleşmenin yerine getirileceğine inanarak uğradığı menfi zararı talep edebilir<sup>142</sup>.

Taşınmaz inşaatlarında TBK 125. maddeye göre sözleşmeden dönen yüklenici, kullandığı malzemeler ve harcadığı emeği için tazminat isteyebilir, yoksa MK m. 724 uyarınca inşaatın mülkiyetinin kendisine verilmesini talep edemez<sup>143</sup>.

<sup>131</sup> Karadağ, s.251.

<sup>132</sup> Zevkililer/Gökyayla, s.594; Kocaağa, s.219.

<sup>133</sup> Kırmızı, s.306; Öngören, s.176.

<sup>134</sup> Öngören, s. 170.

<sup>135</sup> Kocaağa, s.219.

<sup>136</sup> Öngören, s.171.

<sup>137</sup> Kocaağa, s.220.

<sup>138</sup> TTK 18/III "Tacirler arasında, diğer tarafı temerrüde düşürmeye, sözleşmeyi feshe, sözleşmeden dönmeye ilişkin ihbarlar veya ihtarlar noter aracılığıyla, taahhütlü mektupla, telgrafla veya güvenli elektronik imza kullanılarak kayıtlı elektronik posta sistemi ile yapılır." şeklinde belirtilmektedir.

<sup>139</sup> Gönen, s.264.

<sup>140</sup> Birinci Uzun, Tuba, *Götürü Tazminat*, Ankara 2015, s.44.

<sup>141</sup> Aydoğdu/Kahveci, s.766.

<sup>142</sup> Şenyüz, Doğan, *Borçlar Hukuku Genel ve Özel Hükümler*, 9.Baskı, Bursa 2018, s.436; Öngören, s.172.

<sup>143</sup> Yavuz, s.1020.



### 6.3. Zamanaşımı

Yüklenicinin sözleşme bedelini talep edebilmesi için, alacak hakkının zamanaşımına uğramamış olması gerekir<sup>144</sup>. İnşaat sözleşmelerinden doğan bedel alacakları bakımından TBK 147/b.6'ya göre, yüklenicinin yükümlülüklerini ağır kusuruyla hiç veya gereği gibi ifa etmemesi dışında, eser sözleşmesinden doğan alacaklar beş yıllık<sup>145</sup> zaman aşımı süresine tabidir<sup>146</sup>. Bedel alacağının hangi anda muaccel olacağı hususunda taraflar arasındaki anlaşmaya bakmak gerekir. Tarafların sözleşmede ifa zamanı hakkında bir düzenleme getirmemiş olmaları halinde, inşaatın parçalar halinde belirlendiği durumlarda her parçanın bedelinin teslim anında muaccel olacağı, bu durumun dışında bedelin tamamının eserin teslimi anında muaccel olacağı kabul edilmelidir<sup>147</sup>.

## 7. SONUÇ

İnşaat sözleşmesi, yüklenicinin bir inşaat yapmayı üstlendiği, iş sahibinin de bunun karşılığında bir bedel ödemeyi üstlendiği sözleşmedir (TBK m. 470). Eser (inşaat) sözleşmesi TBK'da daha önce belirttiğimiz gibi 479 ile 486. maddeler arasında düzenlenmiş, bu maddelerden sadece dört tanesi doğrudan bedelle ilgili olup, taraflara bedel konusunda çıkacak anlaşmazlıkların çözümünde doktrin ve uygulamaya çok geniş hareket alanı sağlanmaktadır<sup>148</sup>. Bedel başlıca iki şekilde belirlenmektedir. İlki götürü bedel, ikincisi ise yaklaşık bedeldir. Bedelin hangi türüne karar verildiği konusunda bir tereddüt yaşandığı takdirde ise yaklaşık olarak belirlendiği kabul edilmelidir. Çünkü götürü bedelde, bedel hiçbir tartışmaya mahal vermeyecek şekilde net olarak belirlenmektedir<sup>149</sup>.

İnşaat sözleşmelerinde, sözleşmenin zorunlu unsuru olan bedel uygulamada daha işin başında taraflar arasında genellikle belirlenmektedir. Belirtilmediği hallerde ise yüklenicinin yapmış olduğu giderlere uygun olarak hâkim tarafından TBK m. 481'e göre belirlenmektedir. Yine uygulamada yüklenici ilave iş ya da bağımsız bölüm yapılması durumunda yapılan iş yasal sınırlar dâhilinde yapılmış olup, iş sahibi açıkça itiraz etmemişse, yüklenici iş sahibine sağladığı fayda üzerinden bedelini alabilir. İş sahibi ödeme konusunda isteksiz davranırsa yüklenici TBK 481. madde hükümleri çerçevesinde alacağını mahkeme kanalıyla alabilmektedir. Yargıtay kararlarına bakıldığında, benzer yaklaşımın bu yönde olduğu görülmektedir.

## KAYNAKÇA

- Ayan, S. (2008). İnşaat Sözleşmesinde Yüklenicinin Temerrüdü. Ankara.
- Aydoğdu, M. Ve Kahveci, N. (2014). Türk Borçlar Hukuku Özel Borç İlişkileri. 2.Baskı, Ankara.
- Baygın, C. (1999). Türk Hukukuna Göre İstisna Sözleşmesinde Ücret ve Tabi Olduğu Hükümler. İstanbul.
- Birinci Uzun T. (2015). Götürü Tazminat. Ankara.
- Büyükcay, Y. (2013). Eser Sözleşmesi. Ankara.
- Eren, F. (2017). Borçlar Hukuku Özel Hükümler. Ankara.
- Erişen, M. (2011). Alt Müteahhitlik Sözleşmesi. Ankara.
- Gökyayla, E. (2009). Eser Sözleşmesinde Ek İş ve İş Değişikliği. İstanbul.
- Gönen, D. (2016). İnşaat Sözleşmesinde Bedel. 1. Baskı, İstanbul.
- Gümüş, M.A. (2017). Borçlar Hukuku Özel Hükümler Kısa Ders Kitabı. İstanbul.
- Karadaş, İ. (2013). Eser (İnşaat Yapım) Sözleşmeleri. 3.Baskı, Ankara.
- Kırmızı, M. (2014). Eser Sözleşmesi ve Arsa Payı Karşılığı İnşaat Sözleşmesi. Ankara.
- Kocaağa, K. (2014). İnşaat Sözleşmesi Ankara.
- Öz, T. (2016). İnşaat Sözleşmesi ve İlgili Mevzuat. 3. Baskı, İstanbul.
- Özdemir, H. (2018). Eser Sözleşmesinde İş Sahibinin Ücret Ödeme Borcu. İstanbul.

<sup>144</sup> Gönen, s.287.

<sup>145</sup> Eser sözleşmesinin beş yıllık zamanaşımı süresine tabi olduğun ilişkin, Yargıtay Hukuk Genel Kurulu E. 2013/15-169 K. 2013/1365 T. 18.09.2013. (Lexpera 20.02.2019)

<sup>146</sup> Kırmızı, s.302; Gönen, s.288; Gümüş, s.372; Zevkliiler/Gökyayla, s.594.

<sup>147</sup> Gönen, s.288.

<sup>148</sup> Gönen, s.291.

<sup>149</sup> Özdemir, s.101.

- Selimoğlu, Y.E. (2010). İstisna (Eser) Sözleşmesi. Ankara.
- Şenyüz, D. (2018). Borçlar Hukuku Genel ve Özel Hükümler. 9. Baskı, Bursa.
- Tunçomağ, K. (1977). Türk Borçlar Hukuku. İstanbul.
- Öngören, G. (2016). İnşaat Hukuku. İstanbul.
- Yavuz, C. (2014). Türk Borçlar Hukuku Özel Hükümler. 9. Baskı, İstanbul.
- Yılmaz, E. (1996). Hukuk Sözlüğü 5. Baskı, Ankara.
- Zevkliler, A. ve Gökyayla, E. (2016). Borçlar Hukuku Özel Borç İlişkileri. 16. Baskı, Ankara.
- Cenkçi, E. (2010). Yargıtay Kararları Işığında Arsa Payı Karşılığı İnşaat Sözleşmelerinden Doğan İlave İş ve İlave Bağımsız Bölüm Sorunlarının Değerlendirilmesi. Kazancı Hakemli Hukuk Dergisi, Sayı: Mart-Nisan, 111-139.
- Durak, Y. (2015). Arsa Payı Karşılığı Kat yapım Sözleşmesi. İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi , Özel Sayı, 1, 207-252.
- Kocaağa, K. (2009). Arsa Payı Karşılığı İnşaat Yapımında Ortaya Çıkan “İlave İş” ve “İlave Bağımsız Bölüm” Sorunu. Türkiye Barolar Birliği Dergisi, 85, 86-104.
- Demirel, T. (2014). İPA Fonlarıyla Finanse Edilen Götürü Bedel İnşaat Sözleşmelerinde Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar. Avrupa Birliği Uzmanlık Tezi.
- <http://www.ilkerduman.av.tr/makaleoku.aspx?id=472&/MAKALELER/%C4%B0N%C5%9EAAT%20%C4%B0%C5%9ELER%C4%BONDE%20%C4%BOLAVE%20%C4%B0%C5%9E> (E.T:16.03.2019).
- [http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com\\_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5cac85c2c020a5.90235293](http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5cac85c2c020a5.90235293)(E.T:04.04.2019).
- <https://docplayer.biz.tr/38651370-Turk-hukukunda-goturu-bedel-kavrami-ve-muhendislik-tedarik-ve-insaat-sozlesmelerinde-goturu-bedel-belirlenmesinin-avantajlari.html>(E.T:06.03.2019).

Geliş Tarihi / Received : 04.12.2021 / 12.04.2021

Kabul Tarihi / Accepted : 30.12.2021 / 12.30.2021

Araştırma Makalesi - Research Article



## TOPLUMSAL ANLAMDA İYİ İLE DOĞRUNUN TARİHSEL BİR İKİLİK BAĞLAMINDA İNCELENMESİ: KANT'IN "ÖDEV"İ İLE CİCERO'NUN "YÜKÜMLÜLÜK"Ü AYNI ANLAMA MI GELİRLER?

A REVIEW ON THE SOCIALLY GOOD AND RIGHT IN THE CONTEXT OF A HISTORICAL DICHOTOMY: DO KANT'S "DUTY" AND CICERO'S "OBLIGATION" MEAN THE SAME THING?


Mehmet ORPAK<sup>a</sup>, Özlem KOÇ<sup>b</sup>


**ÖZ:** Antik Yunan'dan itibaren "zoon politikon" olarak tanımlanan insan, bu anlamda toplumsal bir varlık olması sebebiyle davranışlarını yalnızca kendi istekleri doğrultusunda belirleme şansına sahip değildir. Bu durum, şans kavramından öte hak kavramıyla açıklanmaya girişildiğinde, karşımıza toplumsal değer yargılarıyla ilişkili iki kavram çıkmaktadır: ahlak ve hukuk. Bu iki kavram arasındaki ilişki tarih boyunca düşünürlerce farklı bakış açıları çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bu çalışmada, toplumsal anlamda iyi olan ile doğru olanın arasındaki bu ilişki, Cicero'nun yükümlülük anlayışı ile Kant'ın ödev ahlakı arasındaki bağlantı ya da bağlantısızlık bağlamında incelemeye tabi tutulacaktır.

**Anahtar Kelimeler :** *Ahlak, Hukuk, Ödev, Yükümlülük, Kant, Cicero.*

**ABSTRACT:** Human being which is described as "zoon politikon", because of being a social creature in that meaning, doesn't have the chance to determine its behaviors according to its wishes only. While this situation is tried to explain within not the concept of chance but the concept of right, we face with two notions, which are related with the social value judgments: morality and law. The relation between these two notions is commented in the frames of different perspectives by thinkers through the history. In this article, that relation which is between socially good and right will be examined in the context of the connection or disconnectedness of Cicero's conception of obligation and Kant's duty-based ethics.

**Keywords:** *Morality, Law, Duty, Obligation, Kant, Cicero.*

<sup>a</sup>  0000-0001-9283-3576, Yüksek Lisans Öğrenci, Kocaeli Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Siyaset ve Sosyal Bilimler Yüksek Lisans Programıorpakmehmet@gmail.com

<sup>b</sup>  0000-0003-4607-8869, Doktora Öğrenci, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Siyaset Psikolojisi Doktora Programı, ozlemkoc1703@gmail.com

## 1. GİRİŞ

İnsanların, bir arada topluluklar halinde yaşamasını iş bölümü ve uzmanlaşma temeline dayandıran Weberyen toplum kuramcılarında da aynı durumu, insanlar arasındaki sözleşmeye dayandıran sözleşme kuramcılarında da çok zaman önce yaşamış olan düşünür Aristoteles'in toplum felsefesi, insanın "*zoon politikon*", yani politik-medeni-toplumsal bir hayvan-varlık olduğu ön kabulüyle başlar. Bu ön kabul insanın yalnızca kendi arzu ve istekleri veyahut duygu ve düşünceleri doğrultusunda hareket edemeyeceği sonucunu doğurur. İnsan, kendisine dair yapılan tanımlamadaki varlık ya da hayvan (*zoon*) kısmından kaynaklı olarak bu şekilde davranmak istese dahi, onun toplumsal ya da politik (*politikon*) kısmı, bir takım sınırlar yaratmaktadır.

Bu anlamda, bireyin özgürlüğü toplumun üyesi olan diğer bireylerin özgürlükleri ile rastlaştığı noktada, insanın neyi, nasıl eylemeye hakkı olduğu sorusu ortaya çıkar. Buradaki hak kavramı, hukukun temelini oluşturmakla birlikte; hak olan ile doğru olan arasındaki ilişki, hukuk ile ahlak arasında çetrefilli bir bağlantı meydana getirmektedir. Bu bağlantı Türkçe'deki "*hak yol*" kavramı üzerinden anlaşılabilir. Bu kullanımda hak kavramının doğruluk ile olduğu kadar iyilik ile de ilişkili olduğu bilinmektedir. İslam felsefesinin iyi olanla doğru olanı bir ve aynı olarak tanımlaması bu durumun ilk sebebi değil, daha çok sonucudur. Bu durum İslam düşünürlerinin Platon ile Aristoteles'in eserlerinden yaptıkları çıkarımlara dayanır. Dolayısıyla, hak ile iyi ve doğrunun karmaşık ilişkisi evrensel bir konu durumundadır.

Ahlaki hukuk ile ilişkili hale getiren evrensel felsefi temeller bu konunun, farklı çağlarda, farklı yerlerde yaşamış olan iki düşünürün, toplum kuramlarının merkezlerine koydukları iki yakın ancak farklı kavram üzerinden incelenebileceğini göstermektedir: yükümlülük, ödev. Bu çalışmada, yukarıda kurulan bağlantılar ışığında; iyi olan (*ahlak*) ile doğru olanın (*hukuk*) arasındaki ilişki, Immanuel Kant'a ait "*ödev*" ve Cicero'ya ait "*yükümlülük*" kavramlarının birbirine benzeyen ve birbirlerinden ayrılan özellikler çerçevesinde araştırılacaktır. Bu bağlamda çalışmanın ilk bölümünde, yukarıda sözü edilen bağlantı, o bağlantının temellerinin kurucusu sayılan Aristoteles'in ahlak felsefesi ile politika felsefesi alanında birbirlerini tamamlayıcı biçimde yazdığı iki eser kapsamında incelenecektir. Gereken temel bu şekilde kurulduktan sonra, çalışmanın merkezi olan ikinci ve üçüncü bölümlerde, tarihsel sırayla, önce Cicero'nun *Yükümlülükler Üzerine* ve *Yasalar Üzerine* adlı eserleri üzerinden, onun yükümlülük kavramına yüklediği anlam; sonra Kant'ın *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi* ve *Pratik Aklın Eleştirisi* adlı eserleri üzerinden, onun ödev kavramına yüklediği anlam ve bu iki düşünürün fikirleri arasındaki ilişkiler araştırılacaktır. En nihayetinde, sözü geçen tüm eserlerdeki fikirler üzerinden yapılan karşılaştırmalar neticesinde; iyi olan ile doğru olanın ya da ahlak ile hukukun ilişkisi tarihsel anlamda incelenmiş olacaktır.

## 2. AHLAK İLE HUKUK İLİŞKİSİNİN TEMELLENDİRİLMESİ: ARİSTOTELES'TE ETİK VE POLİTİKA DÜŞÜNÇESİ

Antik Yunan felsefesinde 'doğru' üzerine Aristoteles'ten önce, onun hocası olan Platon akıl yürütmüştür. Ancak onun doğru olan ile iyi olanı ve bu bağlamda adil olanı bir ve aynı şeylermiş gibi ele alan bir tutum içinde olduğu bilinmektedir. Bu ilişki böylece adalet kavramı üzerinden kurulmaya çalışıldığı takdirde çetrefilli hale gelmektedir. Çünkü Erkızan'ın da ifade ettiği gibi, "adalet bir erdem olarak bireyin diğerleri ile ilişkisinde somutlaşırken, toplumsal kurumların sahip olması gereken en temel erdem olarak da kendini gösterir" (Erkızan, 2012, s. 33). Buna karşın Aristoteles, ahlak ve politika üzerine yazmış olduğu, birbirini tamamlayan iki eserinde ahlaki anlamda iyi olan ile politik yani toplumsal anlamda doğru/adil olan üzerine ayrımlar içeren tanımlamalara girişmiş görünmektedir.

Aristoteles, bu işe *Nikomakhos'a Etik* adlı eserinde önce iyi olanın ne olduğu üzerine bir arayış başlatmak suretiyle girişir. Buna göre; "yapılanlarda kendisi için istediğimiz, başka şeyleri de onun için istediğimiz bir amaç varsa ve her şeyi bir başka şey için tercih etmiyorsak bunun iyi ve en iyi olacağı açık"tır (Aristoteles, 2017, s. 9-10). Bu açıklama onun araştırmasına bizzat 'kendinde iyi olan' ile başladığı anlamına gelir. Bu anlamda, 'kendinde iyi olan' toplumsal yaşamdan ayrı bir kavram gibi

düşünülebilir. Ancak Aristoteles'te bireysel olan ile toplumsal olanın çizgileri çizilmişse bile bu çizgiler henüz müphem durmaktadır.

Aristoteles'e göre, iyi olanın hangi bilim ya da uğraş alanının işi olduğu şu şekilde açıklanır: "Siyaset böyle bir bilim olarak görünüyor, çünkü kentler için hangi bilimlerin gerekli olduğunu, hangilerini, kimlerin ne kadar öğrenmesi gerektiğini belirleyen odur" (Aristoteles, 2017, s. 10). Buradan bakıldığında Aristoteles'te siyasi/politik ya da toplumsal olanın iyi tanımında belirleyici olduğu noktasına varılır, ancak yine de bu araştırma bu noktada bitmez; yeni başlamaktadır. Çünkü Aristoteles, yaşam biçimlerini; haz yaşamı, siyaset yaşamı ve "teoria" yaşamı olarak üçe ayırdıktan sonra şöyle yazar: "Geneli araştırmak ve nasıl anlaşıldığını soruşturmak belki daha iyi olacak. (...) Hakikati korumak için alışkın olduklarımızı bir yana bırakmak daha iyi, hatta gerekli görünüyor, filozof olduğumuza göre; her ikisini de sevsek bile, hakikate öncelik tanımak yerinde olur" (Aristoteles, 2017, s. 13-14). Bu sözü ile onun artık toplumsal anlamda iyi olan ile teorik olarak iyi olanı ayırdığı anlaşılır. Böylece denilebilir ki hukuk ile ahlakın birbirinden ayrılıklarının olacağı kabul edilmiştir.

Yine de Aristoteles'in *Nikomakhos'a Etik* eserinin ilerleyen sayfalarında, iyi olanın temel amaç olduğu ve buradaki esas gayenin de 'mutluluk' olduğunu yazması işleri yine karmaşık hale getirecektir. Çünkü "yapılanların amacı olarak mutluluk, kendisi amaç ve kendine yeter bir şey olarak görünüyor". Ve 'kendine yeter' ile kastedilen; "kişinin tek başına olması, yalnız bir yaşam sürmesi değil, ana-babası, çocukları, karısı, dostları ve yurttaşlarıyla birlikte olmasıdır, çünkü insan doğal yapısı gereği toplumsaldır" (Aristoteles, 2017, s. 17). İşte 'zoon politikon' olarak tanımlanan insanın iyi olan ile adil olan arasındaki ayrımı burada ortadan kalkmış gibi görünmektedir ve bunlar neticede insanı mutluluğa götüren 'kendine yeter'lik ilkesinden başka bir anlama gelmezler.

Aristoteles, eserin devamında en iyi şeyin mutluluk olduğunu ve bunun da '*ruhun erdeme uygun etkinliği*' demek olduğunu ifade eder. Ona göre siyasetin de amacı '*en iyi*' olduğuna göre, siyaset adamı, erdemin ne olduğunu anlamalıdır. Bu doğrultuda, siyaset adamının önce ruhu araştırması gerekir. İşte bu araştırma sonucunda şu sonuca varılır ki, insan ruhunda ya da genel deyişle insanda "biri düşünce erdemi, diğeri ise karakter erdemi olmak üzere iki tür erdem vardır". Ve bu erdemlerden "düşünce erdemi daha çok eğitimle gelişir, bu nedenle de deneyim ve zaman gerektirir; karakter erdemi ise alışkanlıkla edinilir, adı da bu nedenle küçük bir değişiklikte alışkanlıktan; 'ethos'tan gelir" (Aristoteles, 2017, s. 29-30). Bu noktada yapılan bu ayrım, adaletin farklı anlamlarına ilişkin girişilecek tanımlamalara temel oluşturması bakımından önemlidir. Buna göre karakter erdemleri olarak; yiğitlik, ölçülülük, cömertlik ve yüce gönüllülük geniş açıklamalarla birlikte sayıldıktan sonra, söz gelir ve 'adalet'e dayanır.

Aristoteles'e göre, adalet bir anlamda, kendisinin bir atasözünü alıntılıyarak açıkladığı üzere, kendisinde "bütün erdemlerin bir arada bulun"duğu, "kendi amacını kendinde en çok taşıyan erdem"dir (Aristoteles, 2017, s. 92). Bunun yanında Aristoteles adaletin tek bir anlama gelmediğini de kabul eder. Buna göre, "adaletin birkaç çeşidi olduğu ve tüm erdemden başka bir adaletin de bulunduğu açık"tır (Aristoteles, 2017, s. 94). İşte bu noktada Aristoteles, toplumsal anlamda iyi olanla bireysel anlamda iyi olanın aynı şey olmayabileceğini kabul eder: "Çünkü iyi bir insan olmakla iyi yurttaş olmak belki de hep aynı şey değildir" (Aristoteles, 2017, s. 95). Burada yapılan ayrım *Politika*'da da kendine yer bulmuştur. Buna göre; "ahlak yasaları, yapılmış yasadandan hem daha bağlayıcıdır, hem daha temel niteliktedir" (Aristoteles, 2014, s. 125-126). Böylece Aristoteles'te ahlak ile hukukun bu noktada ayrıştıkları ve birbirleriyle ilişki içinde olsalar dahi, en nihayetinde birbirlerinden başka anlamlara geldikleri anlaşılır.

Sonuç olarak, Aristoteles amaç ya da erek olarak gördüğü mutluluğun erdemle, erdemin iyi olanla, iyi olanın kendine yeterlilikle olan bağlantıları ve kendine yeterliliğin toplumsal niteliği üzerine yazdıklarının oluşturduğu ilişkiler ağı içinde iyi olan ile doğru olan arasında bir ayrım yapmamış olduğunu düşündürmektedir. Ancak onun en nihayetinde, yukarıda gösterilen son örnekler çerçevesinde, çok belirgin olmayan çizgilerle de olsa ahlak ile hukuku birbirinden ayırmış olduğu iddia edilebilir.

### 3. KİŞİNİN BİREYSEL VE TOPLUMSAL SORUMLULUKLARI BAĞLAMINDA CİCERO'NUN 'YÜKÜMLÜLÜK' KAVRAMI

Cicero'nun M. Ö. son yüzyıl içinde yaşadığı ve ülkesinde devlet adamlığı görevi de yaptığı bilinen Romalı bir düşünür olarak Antik Yunan'ın düşünsel mirasından faydalandığı bilinmekte ve bu husus eserlerinden de anlaşılmaktadır. O bir Roma vatandaşı olarak, Aristoteles'in en nihayetinde ayrıştırdığı kavramlar olan ahlak ile hukuku, ikincisinin lehine olarak yeniden bir araya getirmiş ve bunları bir kılmış görünmektedir. Bu durumu araştırmak adına, onun *Yükümlülükler Üzerine* adlı eserini incelemek yerinde olacaktır.

Cicero bu eseri, tıpkı Aristoteles'in *Nikomakhos'a Etik*'te yaptığı gibi, oğluna hitaben yazmıştır. Oğlu Marcus'a seslenerek giriş yaptığı eserinin daha ilk sayfalarında, yükümlülük konusunun niçin önemli ve araştırılmaya değer bir konu olduğunu ifade edecektir. Buna göre, "sosyal ya da özel, işle ya da evle ilgili, kendi başına ya da başka birisiyle birlikte hareket ettiğin [edilen] yaşamın hiçbir kısmı yükümlülükten yoksun olamaz" (Cicero, 2018, s. 4). Bu açıdan düşünürü göre, kendisine filozof diyen herkes bu konuya değinmeli, değinmiş olmalıdır. Çünkü, "yaşamda ahlaken doğru olan her şey yükümlülüğün yerine getirilmesinden, yanlış olan her şey ise yine yükümlülüğün es geçilmesinden kaynaklanır" (Cicero, 2018, s. 4). Bu ifade, Cicero'nun yükümlülük kavramına ahlaki bir nitelik tanımlamış olduğunu açıkça göstermektedir. Bu açıdan da, düşünürün bu yaklaşımının ileride değinilecek olan Kant'ın ödev ahlakı ile bir benzerlik içinde olduğu düşünülebilir. Ancak, *Yükümlülükler Üzerine*'nin ilerleyen kısımlarında yükümlülük kavramının toplumsal anlamda, yasal bir sorumluluğa benzer şekilde açıklandığına şahit olunacaktır.

Cicero daha sonra yükümlülüğün ne olduğunu tanımlayacağını ifade eder, bu noktada, eserin temel oluşturan Yunan düşünür Panaetius'un aynı adlı eserinde bu tanımlama işini nasıl es geçmiş olduğuna şaşırdığını ifade eder. Ancak, talihin cilvesi diye tanımlanabilecek bir şekilde, kendi eserinin metninde de bu sözlerden sonraki küçük bir kısım kayıptır (Cicero, 2018, s. 5). Yine de yükümlülük derken neyi kastettiğini anlamak için, onun yükümlülük incelemesini kısımlara ayırma şekline bakmak yeterli olacaktır. Buna göre, "yükümlülük üzerine olan tüm inceleme iki kısımdan oluşur. Biri, iyi şeylerin sınırına, diğeri ise uygulaması yaşamın her alanında onaylanabilir olan ilkelerin önemine ilişkindir" (Cicero, 2018, s. 5-6). Bu bölümlendirme, teorik ve pratik yükümlülük biçimlerine işaret eder görünmektedir. Bu yöntem Antik Yunan düşünürlerinin erdemlere dair yaptıkları ayrımlardan esinlenerek kullanılmış olmalıdır.

Daha sonra ahlaken doğru olan şey ile yararlı olan arasında bir ayırım yapan Cicero, kendi yükümlülük kuramını ahlaken "doğru" üzerine inşa edecektir. Düşünür, yararlı olanı, güdülerin ve eğilimlerin alanında tanımladıktan sonra hızlıca ahlaki doğruluk konusuna eğilir ve ahlaken doğru olanın ne olduğunu araştırır. Ona göre, "ahlaki doğruluk (1) ya kişinin gerçekliği kavramasında ve pratik zekasında (2) ya insanlar arasındaki birlikteliğin gözetilmesinde, insanın kendisini bu birlikteliğe adanmasında ve yaptığı anlaşmalara sadık kalmasında, (3) ya ele geçirilmemiş olan soylu zihnin yüceliğinde veyahut gücünde (4) ya da ılımlılığın ve ölçülülüğün egemen olduğu düzene ve ölçüye uygun olarak yapılan ya da söylenen her şeyde bulunur" (Cicero, 2018, s. 9). Cicero, bu bölümlendirmenin ardından yukarıda saydığı dört durumdan ilkinin diğerlerinden ayırır ve bunu sağduyu, bilgelik ve erdem gibi kavramlarla açıklar. Buradan anlaşılan odur ki, onun ilk durumda ifade ettiği şey Aristoteles'ten tanışık olduğumuz teorik erdeme tekabül eder. Kaldı ki Cicero zaten diğer üç durumu birbirinden ayrı olarak saymış olsa bile, bir sonraki aşamada bunları bir bütün olarak ele alacaktır.

Düşünür tarafından, söz konusu üç durum içinden de diğerlerini kapsayan olarak seçilen ve odak noktası haline gelen ikinci durum olmuştur. Şöyle ki Cicero'ya göre, "diğer üç kaynaktan en geniş kapsamlı olanı, kendisi sayesinde insanın insanla birlikteliğinin ve ortak yaşamın mümkün olduğu düşüncedir" (Cicero, 2018, s. 11). Bu düşünce ise düşünür tarafından iki kısma ayrılacaktır; "birincisi, erdemin en parlak yüzü olup kendisine bağlı olan insanlara 'iyi insanlar' denilen adalet, ikincisi ise ilkiyle bağlantılı olup iyilikseverlik ya da yardımseverlik olarak da adlandırılabilen cömertliktir" (Cicero, 2018, s. 11). Bu ayırım, bu çalışmanın başlığının sorduğu sorunun cevabını verecek olan ayırımdır, denilebilir. Çünkü ilerleyen kısımlarda görüleceği üzere, Cicero, kendi yükümlülük kuramını buradaki adalet



kavramı üzerine tesis edecekken, Kant, kendi ödev kuramını yine burada bulunan iyilikseverlikten doğan bir özgürlük anlayışı üzerine kuracaktır. Bu da, bunlardan ilkinin daha çok doğru olana ve dolayısıyla hukuksal olana; ikincinin ise iyi olana ve dolayısıyla ahlaki olana odaklandıkları anlamına gelir. Bu noktada yapılan bu çıkarım çalışmanın sonuç bölümüne yarasır olsa da, söz konusu husus tam bu ayrımın yapıldığı sırada vurgulanmaktadır ki ileride hatırlanabilsin.

Cicero'nun adalet hakkındaki düşüncesine bakılacak olursa; o adaletin ne olduğunu tanımlamadan önce şöyle bir açıklama yapma gereği duyar: “Kendisine iyi bir adam diyebileceğimiz adil bir insan için ziyadesiyle değerli görünen yükümlülüklerin değişmeye zorlandığı ve aksi koşulların gerçekleştiği durumlar hasıl olur” (Cicero, 2018, s. 16). Burada Cicero tarafından, adaletle ya da doğruluğa dair Platon'un *Devlet*'in birinci kitabında Simonides'e atfedilen, Polemarkhos'un ağzından dile getirilen ve Sokrates'in derhal çürüttüğü; “Doğruluk herkese borçlu olduğumuz şeyi ödemektir” (Platon, 2015, s. 6) şeklindeki anlayış ele alınacak, yanlışlanacak ve Sokrates ya da Platon haklı çıkarılacaktır. Buna göre, “bazen hakkaniyetle ve sadakatle alakalı olan emaneti geri verme ve verilen sözü yerine getirme gibi davranışları sergilememek ya da gözetmemek adilane olur” (Cicero, 2018, s. 16). Bu açıklamaların ardından Cicero, adaletin temel unsurlarını sayar: “Adalet ilkin kimseye zarar vermeyecek, sonra müşterek yararlar hizmet edecek. Koşullar gerekli olarak değiştiğinde, yükümlülük de değişir, daima aynı kalmaz” (Cicero, 2018, s. 16). Burada sözü geçen unsurlar içinde en dikkat çeken ‘müşterek yarar’ gibi görünmektedir. Çünkü daha önce pratik erdemler olarak anılabilecek ilkelerin adaletten ayrı olarak tanımlananı; “iyilikseverlik ya da yardımseverlik olarak da adlandırılabilen olan cömertlik” de en nihayetinde ‘müşterek’ kavramı ile anlamını bulmaktadır.

Çünkü Cicero'ya göre, “karşılıklı iyilik yapılmasından doğan müşterek bağ da önem taşır, zira iyiliklerin karşılıklı ve istenilerek yapılması, insanları birbirine sarsılmaz bir dostlukla bağlar” (Cicero, 2018, s. 27). Fakat her ne kadar burada iyilikseverlik bağlamında ‘müşterek bağ’ gündeme gelmişse de, yine de adalet bağlamında ‘müşterek yarar’ ve bunun meydana geldiği alan olarak toplumsal alan, yani devlet, Cicero'nun yükümlülük kavramının gözde mekanı olacaktır. Çünkü düşünür, tüm bu tanımlamaların neticesinde şu düşüncesini dile getirir: “Her şeyi akılla ve kalben tartarsanız, görürsünüz ki hiçbir birliktelik her birimizin devletle olan birlikteliğinden daha ciddi ve daha değerli değildir” (Cicero, 2018, s. 27). Bu noktada Cicero'nun yükümlülük anlayışının ahlaki olandan ziyade hukuki olana dair olduğu, daha doğrusu bu iki alanın, ikincisi lehine bir kılındığı anlaşılmaktadır. Bunu anlamak için, düşünürün *Yasalar Üzerine* adlı diğer eserinde sağduyu ile hukuk arasında kurmuş olduğu ilişkiye bakmak yerinde olacaktır. Buna göre, “hukukun başlangıcını yasadan hareketle aramalıyız: Zira o ki doğanın gücüdür, o ki sağduyulu insanın zihni ve aklıdır, o ki hukukun ve haksızlığın kuralıdır. (...) Biz de ona buyurma ve yasaklama isteğini dayatan yazılı metin olarak ‘yasa’ diyeceğiz” (Cicero, 2019, s. 11-12). Burada Cicero'nun yazılı olan yasaların kökenini sağduyuya dayandırmasıyla birlikte, onun yükümlülük kavramının da iyi olandan çok doğru olana; ahlaki olandan çok hukuksal olana dair olduğu anlaşılmaktadır.

Dolayısıyla, iyi olan ile doğru olan arasında -belirgin olmayan çizgilerle de olsa- Aristoteles tarafından yapılmış olan ayrımın, Cicero tarafından Roma geleneği içinde doğru olanın lehine olacak şekilde daha da muğlaklaştırıldığı söylenebilir. Ondan asırlar sonra dünyaya gelen Alman düşünür Immanuel Kant ise bu ilişki üzerinde yeniden çalışacak ve Cicero'nunkilere benzer kavramlar ile dengeyi farklı bir şekilde kuracaktır.

#### 4. KİŞİNİN BİREYSEL VE TOPLUMSAL SORUMLULUKLARI BAĞLAMINDA KANT'IN “ÖDEV” KAVRAMI

Immanuel Kant 18. yüzyılda yaşamış bir Alman filozoftur. Onun ahlak üzerine geliştirdiği fikirler, özellikle de onun ‘ödev’ ahlaki, çağımızda dahi geniş yankılar uyandırmaktadır. Bu anlamda onun ahlak felsefesinden ahlak metafiziğine geçişi önerdiği *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi* adlı eseri, iyi olan ile doğru olan arasındaki ilişkinin anlaşılması açısından önemli görünmektedir.

Öncelikle, Kant'a göre ahlak metafiziğinin işi, “olanaklı bir saf ve istemenin idesini ve ilkelerini araştırmaktır; büyük kısmı psikoloji tarafından ortaya çıkarılan, insanın istemesinin eylem ve koşullarını araştırmak değil” (Kant, 2018, s. 6). Zira Kant'a göre bu ikincisi üzerinde çalışanlar, (ahlak yasalarını ve ödevleri) “kaynaklarının farkını dikkate almadan, yalnızca toplamlarının daha büyük ya da daha küçük

olmalarına göre ele alırlar, böylece de yükümlülük kavramlarını oluştururlar" (Kant, 2018, s. 6). Bu ifadedeki 'yükümlülük' kavramı dikkat çekicidir. Böylece Kant, daha eserinin en başında yükümlülükten başka bir ilk ilke tanımı yapacağını göstermektedir. O, bu tanımlamayı ahlak metafiziği bağlamında gerçekleştirilmeyi vaat eder.

Kant, ahlak metafiziğinin temellendirilmesine dair yürüteceği çalışmanın maksadını da en başta ifade eder. Buna göre, söz konusu "temellendirme, ahlaklılığın en yüksek ilkesinin aranıp bulunmasından ve saptanmasından öte bir şey değildir" (Kant, 2018, s. 7). Nasıl Aristoteles'in ahlak kuramı, en iyinin, kendinde iyinin araştırılmasıyla başlamışsa, Kant'ın çalışması da yine en üstün iyinin araştırılmasıyla başlar. Buna göre, "dünyada, dünyanın dışında bile, iyi [bir] istemeden başka kayıtsız şartsız iyi olabilecek bir şey düşünülemez", zira Kant'a göre ne doğa vergisi yetenekler ne de talihin başışladıkları kendi başlarına iyi değildirler; çünkü bunlar iyi isteme olmadığı sürece insanı haddini bilmez yapabilirler (Kant, 2018, s. 8). Dahası Kant'a göre, "iyi isteme mutlu olmaya layık olmanın bile vazgeçilmez koşulunu oluşturur" görünmektedir (Kant, 2018, s. 8). Bu noktada, iyilik ile mutluluk arasında kurulan bağlantı yine Aristoteles'in ahlak kuramını hatırlatmaktadır. Ancak Kant ılımlılık ve kendine hâkimiyet gibi erdemleri yine bunların kendi başlarına kötülüğe varabileceklerini düşündüğünden reddeder.

İyi istemenin kendi başına var olan değerini yararlılıkla ilişkilendirmem gerektiği hususu, Cicero'nun ahlaken doğru olan ile yararlı olan arasında yaptığı ayırmada olduğu gibi, Kant'ın düşüncelerinde de vurgulanır: "Yararlılık veya verimsizlik bu değere ne bir şey ekleyebilir, ne de ondan bir şey eksiltebilir. Yararlılık, denilebilir ki, onu günlük alışverişte daha iyi kullanabilmek veya onu henüz yeterince bilmeyenlerin dikkatini çekmek için bir çerçeve olur; onu bilenlere salık vermek ve değerini belirlemek için değil" (Kant, 2018, s. 9). Burada iyi istemenin yararlı olup olmayacağı bahsinden ziyade, meselenin özünün bu olmadığı, yani iyi istemenin kendi başına değerli olduğu vurgulanmaktadır.

Kant, iyi istemeyi ilk başta kalbî bir çağrışım yapabileceği için olsa gerek, daha başta akıl ile ilişkilendiriyor ve böylece yanlış anlamaları ve olası değersizleştirmeleri engelliyor. Yani, onun önerdiği ahlak metafiziği de yine ahlak felsefesinde olduğu gibi akıl kaynaklı olarak tanımlanıyor. Bu kapsamda, Kant'a göre, "akıl hakiki belirlenimi, başka herhangi bir amaç için araç olarak iyi olan değil, akıl mutlaka gerekli olduğu kendi başına iyi bir istemeyi ortaya çıkarmak olmalı. Bundan dolayı bu isteme gerçi tek ve tüm iyi olmayabilir; ama yine de en üstün iyidir ve başka her şeyin, hatta mutluluk isteminin bile, koşulu olmalıdır" (Kant, 2018, s. 11). Buraya kadar iyi istemenin, diğer iyi olarak sayılan şeylerden farkı ve bu anlamda onun kendine has değeri üzerinde duran Kant, ilerleyen kısımlarda nihayet bu iyi istemenin tanımını da yapacak ve söz konusu tanımla birlikte, okuyucuyu nihayet 'ödev' kavramıyla tanıştıracaktır.

Kant'a göre kendi başına saygı görmeye layık olan ve başka hiçbir amaç olmaksızın iyi olan bir isteme, "doğal sağduyuda zaten bulunan, öğretilmekten çok aydınlatılmayı gerektiren; eylemlerimizin bütün değerini belirlemede hep en üstte duran ve diğer her şeyin koşulunu oluşturan kavramdır" ve bununla ilişkili olarak 'ödev' kavramı "iyi isteme kavramını bazı öznel kısıtlamalar ve engellerle birlikte içerir", fakat düşünürü göre, "bunlar onu saklamaktan ve tanınmaz hale getirmekten çok uzaktırlar; tersine onu daha belirgin kılarlar ve daha da parıldayıp seçilmesini sağlarlar" (Kant, 2018, s. 12). Bu açıklamada geçen sağduyu kavramı dikkat çekicidir; çünkü aynı kavram, hatırlanacak olursa, Cicero'da doğa yasasının ve dolayısıyla buradan doğan yazılı yasaların kaynağı olarak sayılmıştı. Burada ise aynı sağduyu Kant için 'ödev'in kaynağıdır; tabiri caizse, sağduyunun emri olan iyi istemenin vücut bulduğu yer, ödevin varlığıdır.

Kant, ödev kavramını böylece açıkladıktan sonra, tıpkı yararlı olan ile iyi isteme arasında yaptığı ve yukarıda Cicero'nun yapmış olduğu bir benzeri ile ilişkilendirilen ayırma benzer bir ayırım daha yapmaktadır: ödevine uygun olan ile ödevden dolayı olan. Bu anlayışta ödevine uygun olan değil ödevden dolayı olan değerli addedilir, çünkü rastlantısallık ve hatta bizzat eğilim de ödevine uygunluğu meydana getirebilir, ancak iyi isteme insanın seçimleriyle ilgili bir kavramdır. Düşünür bunu kendi mutluluğunu koruma yasası üzerinden şöyle açıklar: "Eğer mutluluğa olan genel eğilim istemesini belirlemiyorsa, (...) eğilimden dolayı değil de ödevden dolayı kendi mutluluğunu koruma yasası (davranışının ilk defa burada) hakiki ahlaksal değeri vardır" (Kant, 2018, s. 14). Çünkü aslında, "ödevden dolayı yapılan bir

eylem, ahlaksal değerini onunla ulaşılabilecek amaçta bulmaz, onu yapmağa karar verdirten maksimde bulur” (Kant, 2018, s. 15). Burada karşımıza “maksim” kavramı çıkmaktadır. Bu kavram, Kant tarafından bir dipnotta şöyle açıklanır: “Maksim, istemenin öznel ilkesidir; nesnel ilke (yani akıl arzulama yetisine tam egemen olmasaydı, bütün akıl sahibi varlıklar için öznel olarak da pratik ilke işlemini görecektir ilke) ise pratik yasadır” (Kant, 2018, s. 16). Şimdi burada, parantez içinde verilen ifadede pratik ‘yasa’ya dair yapılan tanımlama, maksimin tanımlanmasından daha önemli görünmektedir. Çünkü Cicero’nun, kendisine uyulmasını yükümlülük olarak ifade etmiş olduğu yasanın, Kant’ta ancak insanların aklı, arzulama yetilerine egemen olmasaydı geçerli olacağı ifade ediliyor. Bu durumda, Kant’ın akıl sahibi varlık olarak tanımladığı insan, yasayı ve yükümlülüğü aşmış görünmektedir.

Kant’ın, eserin devamında yasa kavramına benzer bir kavram olan “buyruk” kavramını da ortaya attığı bilinmektedir. Fakat belki onun koşullu buyruk ile kesin buyruk arasında yaptığı ayırım, yükümlülükten ödev (ahlakî) yükselişi açıklayabilecek olan noktadır. Buna göre, buyruklar ya koşullu ya da kesin olarak buyurlar. Ve bunlardan “ilk buyruklar, insanın ulaşmak istediği (veya isteyebileceği) başka bir şeye araç olarak olanaklı bir eylemin zorunluluğunu ortaya koyarlar. Kesin buyruk ise, bir eylemi kendisi için, başka herhangi bir amaçla ilgi kurmadan, nesnel zorunlu olarak sunan buyruk olur” (Kant, 2018, s. 30). Şimdi Kant’a göre ahlaksal olan her ilginin yalnız ve yalnız yasaya saygı olduğunu (Kant, 2018, s. 17) ve ahlaksal iyiyi bulmak için sorulması gerekenin de “kendi maksiminin genel bir yasa olmasını da isteyebilir misin?” (Kant, 2018, s. 19) sorusu olduğunu bildiğimiz durumda, iyi isteme de kendisi için, başka herhangi bir amaçla ilgi kurmayan bir kavram olduğundan; denilebilir ki Kant kesin buyruk kavramını, klasik anlamdaki yasa, daha doğrusu doğa yasası kavramının öznel alternatifi olarak kullanmıştır. Çünkü zaten Kant’a göre, “ahlaklılık, eylemlerin özerkliğiyle, yani maksimleri aracılığıyla olanaklı bir genel yasamayla olan ilişkisidir” (Kant, 2018, s. 57). Bu durumda, ödev de insanın akılsal özgürlüğünün getirisi olarak ortaya çıkan eylemsel özerkliğinin neticesi gibi görünmektedir.

Nitekim “özgürlüğün bütün akıl sahibi varlıkların istemesinin özelliği olarak varsayılması” (Kant, 2018, s. 66) da yine Kant’ın önermelerinden bir tanesidir. Ancak onun *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi* adlı yapıtının son bölümünde giriştiği saf pratik aklın eleştirilmesi işini devam ettirdiği müstakil eseri *Pratik Aklın Eleştirisi*’nin, buraya kadar varılan sonuçları inançsal, vicdanî ve dolayısıyla daha öznel bir alana çektiği düşünülebilir. Çünkü bu eserin sonlarına doğru, “en yüksek iyiyi geliştirme buyruğu nesnel olarak (pratik akılda), bunun olanağı da aynı şekilde (buna karşı söyleyecek sözü olmayan teorik akılda) temellendirilmiştir” diye yazan Kant buradan şu noktaya varır: “Ancak bu olanağı nasıl tasarlamamız gerektiği, yani bunu, doğayı yöneten bilge bir yaratıcı olmaksızın, doğanın genel yasalarına göre mi, yoksa yalnızca böyle bir yaratıcıyı varsayarak mı tasarlamamız gerektiği konusunda akıl nesnel olarak karar verememektedir” (Kant, 1999, s. 157). Buradan hareketle de düşünür, ‘saf pratik aklın bir inancı’ diye bir kavram ortaya atmaktadır (Kant, 1999, s. 158) ki, bu kavram ahlaki, önce iyi isteme ve özgürlük kavramlarıyla; yani dolayısıyla özgür irade kavramıyla açıklayan Kant’ın kaderci bir anlayışa mı evrilmiş olduğu sorusunu gündeme getirebilir.

Ancak Kant, bu inancın bir buyruk olmadığını ifade eder ve onu “yargımızın, bu varoluşu kabul etmek ve onu aklın ileriki kullanımının temeline koymak hakkındaki serbest bir kararı” (Kant, 1999, s. 158) olarak tanımlar. Dolayısıyla, ne olursa olsun, Kant *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi* adlı eserinde, Aristoteles’in yaptığı gibi, en iyinin ne olduğunu aramakla işe girişmiş ve en nihayetinde insanın aklına ve özgürlüğüne dayanan bir ahlak kuramı, onun deyişiyle bir ahlak metafiziği kurmuş yahut en azından bu kuramı temellendirmiştir.

Burada sonuç olarak, Kant’ın ahlak kuramının, Cicero’nun kurumsal olarak tanımlanabilecek ahlak kuramından farklı olarak yükümlülük yerine ödevi öne sürdüğü söylenebilir. Dolayısıyla Kant’ın düşüncesinde hukuksal bir yasanın yerine, ahlaki bir buyruk merkeze alınmıştır.

## 5. SONUÇ

Çalışma boyunca, iyi olan ile doğru olan arasındaki ilişki, Immanuel Kant’ın “ödev” ve Cicero’nun “yükümlülük” kavramsallaştırmalarının benzeyen ve ayrılan yönleriyle ortaya koyulmaya çalışıldı. Öncelikle, bu bağlantının temellerinin kurucusu olan Aristoteles’in ahlak ve politika üzerine yazmış olduğu, birbirini tamamlayan iki eseri incelendi. Aristoteles’in, *Nikomakhos’a Etik*’te öncelikle iyi olanın ne olduğu üzerine bir arayışa girmiş olduğu görüldü. Burada onun, ahlaki anlamda iyi olan ile

politik yani toplumsal anlamda doğru/adil olan üzerine ayrımlar içeren tanımlamalara yer verdiği, bireysel olan ile toplumsal olanın sınırlarını çizmiş olduğu, fakat yine de bu sınırların kesin olmadıkları görüldü. Buna göre o, her ne kadar amaç ya da erek olarak gördüğü mutluluğun erdemle, erdemin iyi olanla, iyi olanın kendine yeterlilikle olan bağlantıları ve kendine yeterliliğin toplumsal niteliği üzerine yazdıklarının oluşturduğu ilişkiler ağı içinde iyi olan ile doğru olan arasında bir ayırım yapmamış olduğunu düşündürse de en nihayetinde, çok belirgin olmayan çizgilerle de olsa ahlak ile hukuku birbirinden ayırmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise, Cicero'nun *Yükümlülükler Üzerine* ve *Yasalar Üzerine* adlı eserleri üzerinden, onun yükümlülük kavramına yüklediği anlam incelendi. Cicero'nun, Aristoteles'in en nihayetinde ayırttığı kavramlar olan ahlak ile hukuku, ikincisinin lehine olacak şekilde yeniden bir araya getirdiği ve hatta bunları bir kıldığı görüldü. Buna göre, Cicero, yükümlülük kavramına ahlaki bir nitelik tanımlamıştır; bu açıdan da kavramın, Kant'ın ödev kavramıyla bir benzerlik gösterdiği söylenebilir. Ancak, söz konusu eserin ilerleyen kısımlarında yükümlülük toplumsal anlamda, yasal bir sorumluluğa benzer şekilde açıklanmıştır. Bu anlamda, Cicero, kendi yükümlülük kuramını adalet kavramı üzerine tesis ederken, Kant, kendi ödev kuramını iyilikseverlikten doğan bir özgürlük anlayışı üzerine kurmuştur. Bu da bunlardan ilkinin daha çok doğru olana ve dolayısıyla hukuksal olana; ikincinin ise iyi olana ve dolayısıyla ahlaki olana odaklandıkları anlamına gelmektedir. Bu noktada Cicero'nun yükümlülük anlayışının ahlakî olandan ziyade hukukî olana dair olduğu, daha doğrusu bu iki alanın ikincisi lehine bir kılındığı anlaşılmaktadır. Bu ilişkiyi daha iyi kavramak için, düşünürün *Yasalar Üzerine* adlı eserinde sağduyu ile hukuk arasında kurmuş olduğu ilişkiye bakmak gerekmektedir. Burada Cicero'nun yazılı olan yasaların kökenini sağduyuya dayandırmasıyla birlikte, onun yükümlülük kavramının da iyi olandan çok doğru olana; ahlaki olandan çok hukuksal olana dair olduğu anlaşılmaktadır.

Dolayısıyla, iyi olan ile doğru olan arasında belirgin olmayan çizgilerle de olsa, Aristoteles tarafından yapılmış olan ayırımın, Cicero tarafından Roma geleneği içinde doğru olanın lehine olacak şekilde daha da muğlaklaştırıldığı söylenebilir. Ondan asırlar sonra dünyaya gelen Alman düşünür Immanuel Kant ise bu ilişki üzerinde yeniden çalışmış ve Cicero'nunkilere benzer kavramlar ile dengeyi farklı bir şekilde kurmuştur.

Kant'ın ödev kavramına yüklediği anlam, çalışmanın üçüncü bölümünde, onun *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi* ve *Pratik Aklın Eleştirisi* adlı eserleri üzerinden incelendi. Nasıl Aristoteles'in ahlak kuramı, en iyinin, kendinde iyinin araştırılmasıyla başlamışsa, Kant'ın çalışmasının da yine en üstün iyinin araştırılması ile başladığı görüldü. Buna göre, iyi istemenin kendi başına var olan değerini yararlılıkla ilişkilendirmemek gerektiği hususu, Cicero'nun ahlaken doğru olan ile yararlı olan arasında yaptığı ayırmada olduğu gibi, Kant'ın düşüncelerinde de vurgulanmıştır.

Kant'ın sağduyu kavramı da düşünürün Cicero'nun düşünceleri ile karşılaştırılması bakımından dikkat çekicidir. Çünkü aynı kavram, hatırlanacak olursa, Cicero'da doğa yasasının ve dolayısıyla buradan doğan yazılı yasaların kaynağı olarak sayılmıştı. Aynı sağduyu Kant için ise 'ödev'in kaynağıdır; tabiri caizse, sağduyunun emri olan iyi istemenin vücut bulduğu yer, ödevin varlığıdır. Cicero'nun kendisine uyulmasını yükümlülük olarak ifade etmiş olduğu yasanın, Kant'ta ancak insanların akli, arzulama yetilerine egemen olmasaydı geçerli olacağı ifade edilmektedir. Bu durumda, Kant'ın akıl sahibi varlık olarak tanımladığı insan, yasayı ve yükümlülüğü aşmış görünmektedir. Dolayısıyla, Kant'ın ahlak kuramının Cicero'nun kurumsal olarak tanımlanabilecek ahlak kuramından farklı olarak yükümlülük yerine ödevi; hukuksal bir yasanın yerine, ahlaki bir buyruğu merkeze aldığı söylenebilir.

En nihayetinde, iyi olan ile doğru olan arasındaki ilişki; Antik Yunan'dan bu yana tartışılmış olsa bile, yine de mümkün olan en iyi/doğru yaşam biçiminin, sözleşmenin ve yasanın oluşturulması için temel araştırma konusu olma özelliğini sürdürmektedir. İyi olan ile doğru olan arasındaki ilişki bu bağlamda ahlakın, politikanın ve hukukun konusudur ve dolayısıyla günümüzde insan hakları alanındaki tartışmaların çözümüne kadar varacak geniş bir çerçevede yöntem vaat edebilecek önemi haiz bir husustur. Son tahlilde; Antik Roma döneminden bir düşünür olarak Cicero ile Aydınlanma Çağı düşünürü olarak Kant'ın -iyi olan ile doğru olan arasındaki ilişki bağlamında tartışılacak düşüncelerinin ele alındığı bu çalışmanın; ahlak felsefesi, politika felsefesi ve hukuk felsefesi

alanlarında, “yükümlülük” ve “ödev” kavramsallaştırmalarının arasındaki farklılığın kavranması ve bu temel üzerine fikirlerin geliştirilmesi için literatüre katkı sunması umut edilmektedir.

### KAYNAKÇA

- Adugit, Yavuz (2013). Etikte Akıl ve Duygu Çatışması –Akılcı Perspektif-. Kocaeli: Umuttepe.
- Aristoteles (2014). Politika (M. Tunçay, Çev.). İstanbul: Remzi.
- Aristoteles (2017). Nikomakhos’a Etik (S. Babür, Çev.). Ankara: BilgeSu.
- Cicero (2018). Yükümlülükler Üzerine (C. Cengiz Çevik, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Cicero (2019). Yasalar Üzerine (C. Cengiz Çevik, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Erkızan, Hatice N. (2012). Aristoteles Yazıları –Etik ve Politika Üzerine-. Bursa: Sentez.
- Kant, I. (1999). Pratik Aklın Eleştirisi (İ. Kuçuradi; Ü Gökberk; F. Akatlı, Çev.). Ankara; Türkiye Felsefe Kurumu.
- Kant, I. (2018). Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi (İ. Kuçuradi, Çev.). Ankara; Türkiye Felsefe Kurumu.
- Platon (2015). Devlet (S. Eyüboğlu; M. A. Cimcoz, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Yücel, Hasan A. (2015). İyi Vatandaş İyi İnsan. İstanbul: Türkiye İş Bankası.

Geliş Tarihi / Received : 10.09.2021 / 09.10.2021

Kabul Tarihi / Accepted : 11.10.2021 / 10.11.2021

Derleme Makalesi - Review Article



## KAMU YÖNETİMİNDE KAMUOYU DENETİMİNİN ARAÇLARI

### MEANS OF PUBLIC CONTROL ON PUBLIC ADMINISTRATION


Nazlı NALCI ARIBAŞ<sup>a</sup>

**ÖZ:** Çalışmanın konusu özü itibari ile kamu yönetimi – kamuoyu ilişkisidir ve aralarındaki tek yönlü denetim ilişkisi incelenen iki taraf vardır; denetlenen kamu yönetimi ve denetleyen kamuoyu. Çalışmanın amacı; daha önce yapılmış çalışmalardan yararlanarak kamuoyu denetimini ve bu denetimi sağlayan araçları açıklayabilmektir. Kamuoyu denetimi, kamu kurumları ve çalışanları üzerinde de etkili olduğu halde bilinen en önemli etkisi siyasal iktidarlara yöneliktir. Zaman zaman yasama ve yargı organları da resmi veya gayriresmî olarak kamuoyu denetimine tabii olmaktadır. Bu kapsamda, çalışmada, kamu yönetiminden anlaşılması gereken kamu politikalarını oluşturan siyasal iktidar ve bunları hizmete çeviren kamu kurum ve çalışanlarıdır. Derleme türünde olan bu çalışmayı ikincil veri analizi yöntemi şekillendirmiştir. Literatür taramasından elde edilen bilgiler analiz edilerek kamuoyu ve kamuoyu denetimi kavramları ile kamuoyunun kamu yönetimini denetleme araçları ayrıntılarıyla açıklanmıştır.

**Anahtar Kelimeler :** *Kamu Yönetimi, Kamuoyu, Denetim, Kamuoyu Denetimi.*

**ABSTRACT:** The core subject of the study is the public administration-public relationship and there are two parties whose one-way control relationship is examined. It is the public administration that is controlled, and the public is the one that controls it. The aim of the study is to explain public control and the means that provide this control by reviewing previous studies. Although public control is also effective on public institutions and employees, its most important effect is on political powers. Occasionally, legislative and judicial organs are also subject to public control, either formally or unofficially. As such, in this study, public administration refers the political power that creates the public policies and the public institutions and its employees that turn them into service. This review article is shaped by the secondary data analysis method. By analyzing the information obtained from the literature review, the concepts of public opinion and public control and the means of controlling public administration are explained in details.

**Keywords:** *Public Administration, Public Opinion, Control, Public Control.*

<sup>a</sup>  0000-0002-4001-7363, Dr. Öğr. Üyesi, İnönü Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Yönetim Bilimleri Anabilim Dalı, nazli.aribas@inonu.edu.tr



## 1. GİRİŞ

Amerikalı kadın hakları savunucusu Carrie Chapman Catt, 13 Şubat 1900 tarihinde Amerikan Senatosu'nda yaptığı bir konuşmada “Hiçbir yazılı yasa, yazılı olmayan ve kamuoyu tarafından desteklenen bir gelenekten daha bağlayıcı olmamıştır” (Oxford Reference, 2019) sözüyle, ataerkil bir gelenekle yetişen insanların oluşturduğu kamuoyunda, kadın haklarının yazılı olarak kabul edilmesinin bu geleneği değiştiremeyeceğini savunmuştur. Kamuoyunun eğilimi gerçekten bu kadar etkili midir? Bir ülkenin mevzuatı, kamu politikaları ve bunların uygulamaları kamuoyunun doğrudan etkisinde hatta gerisinde midir? Kamu yönetimi-kamuoyu ilişkisi içerisinde hangi taraf daha baskındır? Devlet mi kamuoyunu şekillendirir yoksa kamuoyu mu devleti? İşte bunlar yıllar boyunca, özellikle siyaset ve yönetim bilimcilerin cevabını merak ettiği sorular olmuştur. Kimi zaman Machiavelli’de olduğu gibi devlet, toplum karşısında korunarak ilahileştirilirken kimi zaman eski Türk devletlerinde olduğu gibi millet olmadan devletin olamayacağı düşünülmüştür. Bazı düşünürler ise ikisinin birbirinden ayrılmayacağını ve aslında aynı şey olduklarını savunmuştur.

Toplum ile devlet arasındaki ilişkinin biçimi değişse de bu ilişki hep devam etmiştir. Totaliter, otoriter veya demokratik ülkelerde, iktidarı elinde bulduranların farklı davranış biçimlerine rağmen, kamuoyu her zaman var olmuştur. Kamuoyunun, siyasal iktidarı ve bürokrasiyi denetimi, totaliter rejimlerde Fransız İhtilali benzeri şiddet içerebilen toplumsal hareketler ile kendini gösterirken, otoriter ülkelerde, verilen sınırlı hakları kullanma, demokratik ülkelerde ise yönetime dâhil olma yöntemleri ile görülmüştür. Yani; kimi zaman devlete rağmen, kimi zaman devletle birlikte hareket eden kamuoyu, denetimi elden bırakmamıştır.

Günümüzün anayasal demokrasilerinde kamu yönetiminin denetlenmesi yaygın kabul görmüş bir gerekliliktir. Anayasalar özünde, toplumu devletin gücüne karşı koruyan belgelerdir. Kamu politikalarını oluşturan siyasal iktidarın ve uygulayıcıların gücü, anayasa veya diğer düzenlemelerle denetlenmediği takdirde demokratik rejimlerden söz edilemez. Kamu yönetimi birçok farklı araç ile denetlenebilirken belki de bunların en anlamlısı kamuoyu denetimidir. Çünkü kamu yönetimine yönetime yetkisini veren ve meşruiyet sağlayan toplumun, verdiği bu yetkinin kullanılma biçimini denetlemesi en doğal haktır. Elbette bu denetimin farklı araçları vardır.

Gelişmiş demokrasilerde kamuoyunun farkında, katılımcı ve güçlü olması denetimin etkililiğini arttırırken gelişmekte olan demokrasilerde kamuoyunun daha zayıf, kolay yönlendirilebilir ve pasif olması denetimin etkililiğini azaltmaktadır. Kamuoyu denetiminin, halkın sadece bir kısmının seçimden seçime yönetime katıldığı ve sadece birkaç baskı grubunun adının geçtiği bir ortamda, sağlıklı işleyen bir kurum olduğu söylenemez. Denetimin büyük bir kısmı yasal/ussal çerçevede gerçekleştirilmekle birlikte belki de en önemlisi olan kamuoyu denetimi ülkemizde tam olarak yerleşmemiştir. Olması gereken; kamu politikalarının ve kamu hizmetlerinin vatandaş tarafından sürekli denetlenebilmesi, şikâyet ve önerilerin sunulabileceği yollar açılması ve daha da önemlisi bunların dikkate alınmasıdır. Kamuoyu denetiminin araçları hakkında farkındalık sağlamak amacıyla bu çalışmada kamuoyu denetimi ve bu denetimin araçları ayrıntılarıyla açıklanmıştır. Derleme türünde olan bu çalışmada sırasıyla; kamuoyu, denetim, kamuoyu denetimi kavramları ve kamuoyu denetiminin araçları tanımlanırken literatür taraması ile elde edilen ikincil veri, çalışmanın amacına uygun bir şekilde analiz edilerek okuyucuya aktarılmıştır.

## 2. KAMUOYU KAVRAMI VE KAMUOYUNUN TARİHSEL GELİŞİMİ

Kavram, Türk Dil Kurumu sözlüğünde, bir konuyla ilgili halkın genel düşüncesi, halkoyu, amme efkârı, efkârıumumiye (TDK, 2021) olarak tanımlanmıştır. “Efkar” kelimesi “fikirler” olarak Osmanlıcadan Türkçeye çevrilmiş olup “umumiye” ise “herkesle ilgili, genel” anlamındadır (Özön, 1977: 149). Yani kamuoyu, sözlük anlamı ile “halkın genel fikri” demektir. Kavram İngilizcede “publicopinion” ifadesi ile karşılanmaktadır. Public “kamu” anlamına gelirken opinion “fikir, görüş, kanaat” anlamındadır. Kavramı diğer “fikir”lerden ayıran özellik ise; açıklanmış, ortaya serilmiş olmasıdır. Bireyin kendisine sakladığı bir kanaat kamuoyu oluşturamaz. Elbette bu noktada önemli olan, fikrintoplumun genel ilgisini çekmesidir. Kamuoyu, toplumu ilgilendiren konularda, devletten olmayan

ancak fikirleri ile devletin uygulama, personel ve yapısını etkilemeye hakkı olan birileri tarafından serbestçe kamuya ilan edilen fikirlerdir.

Kamuoyu; geniş anlamda düşünüldüğünde kamu çıkarını ilgilendiren bir konu hakkında halkın genel kanaat ve düşünceleri anlamına gelmektedir. Belirli bir zamanda, belirli bir insan grubu arasında yaygın olan düşünce ve bakış açısını anlatan bir kavramdır. Daha dar ve sosyolojik anlamda ise kamuoyu ilgilendiren bir konuda halkın genel kanısının toplanması ve bunların analizinin yapılmasıdır (Eren ve Aydın, 2014: 198). Şüphesiz, kamuoyunun oluşabilmesi için rejimin buna müsaade etmesi gerekir. Otoriter bir rejimde oluşan genel fikir ancak gizli olabilir, kamusal olamaz. Ayrıca kamuoyunun oluşabilmesi için devletin açıklık ilkesini benimsemiş olması gerekir. Vatandaş ancak sağlıklı bilgi alabildiği durumda kamuoyu oluşturabilir. Kamuoyu öncelikle vatandaştan devlete bir iletişim ardından vatandaşlar arası bir iletişimi ihtiva eder (Speier, 1950: 376).

“Kamunun fikri” kavramının devletle ilişkilendirildiği durumların temelleri çok eskilere dayandırılrsa da (Örneğin; Sir William Temple’in 1672’de yazdığı “On the Original and Nature of Government” başlıklı makale) kavram modern anlamda ilk olarak Rousseau tarafından kullanılmıştır. O, bu kavramı özgür bir toplumun standartlarından saymıştır. Kavramı, Fransız İhtilali’nin arifesinde, Avrupa’da popülerleştiren ise Jacques Necker’dir. Dönemin maliye bakanı olan Necker, açıklık ilkesini benimseyen mali açıklamaları ile kamuoyuna verdiği önemi her zaman belirtmiştir. Count Vergennes ise aynı dönemde, kralı, kamuoyuna hâkim olanın kanun koyma gücüne de sahip olabileceği konusunda uyarmıştır (Speier, 1950: 376-387). Günümüz dünyasında kamuoyunu etkileyebilen baskı gruplarının kamu politikalarını da etkileyebildiği gerçeği Vergennes’i doğrular niteliktedir.

Avrupa’da öncelikle orta sınıfın ekonomik olarak güçlenmesi, ardından okuma yazma oranının artması kamuoyunun gelişmesinde en önemli iki etkidir. Sonrasında edebiyatın dini konulardan ayrılması ile konuların çeşitlenmesi ve yazarlıktan para kazanılması, düşüncenin yayılmasını ve dolayısıyla kamuoyunu geliştirmiştir. Avrupa’da geçmişi 17. yy. ortalarına rastlayan ve özellikle İngiltere’de yaygın olan kahvehaneler (coffee house) ise kamuoyunun gelişmesine büyük oranda katkıda bulunmuştur. Kahvehaneler orta sınıfın eğitimlerinde gelişme sağladığı ve özellikle kamuyu ilgilendiren konularda fikir paylaştığı yerlerdir. Fransa’nın 18. yy.’da yaygınlaşan salonları da aynı işlevi görmüş, kadın ve erkeklerin fikir paylaştığı yerler olmuştur. 18. yy. sonlarında, İngiltere, Fransa ve Almanya ‘da kütüphanelerin kurulması ve orta sınıfın politik konulara gittikçe daha çok önem vermesi kamuoyunu güçlendiren diğer nedenlerdir. Fransız İhtilali ve Viyana Kongresine kadar sadece iç meselelerde dikkate alınan kamuoyu bu olayların ardından dış meselelerde de dikkate alınmaya başlanmıştır (Speier, 1950: 376-387).

19. yy’a gelindiğinde Avrupa’da kamuoyu; seçilmişlerin, gazetelerin ve bazı orta sınıf mensuplarının veya örgütlerinin fikirlerini açıklaması ile eşanlamlıydı. Avrupa’da sınıf ayrımı devam ederken siyasiler sınıf ayrımının kamuoyunu zayıflattığının farkındalardı. Amerika’da ise durum farklıydı. Örneğin; ABD başkanı Woodrow Wilson, kamuoyunu dünya politikasını temizleyecek bir güç olarak görüyordu. De Tocqueville, 1948 yılında yazdığı "Amerika'da Demokrasi" adlı eserinde, Amerikan halkının karşılaştığı her sorunu vakıf ve dernekler kurarak, yani sivil toplum kuruluşlarıyla çözdüğünü saptamış ve buradan hareketle, aristokrasinin olmadığı toplumlarda siyasi ve hukuksal statüsü birbirine eşit olan halk yığınlarının kendi sorunlarını ancak bu kurumlar vasıtasıyla çözebileceğini ve devlete bağımlılıktan kurtulacağını ileri sürmüştür. Sivil toplumu ilk defa ayrı bir örgütlenme alanı olarak tanımlamıştır. Kamuoyunun temel taşlarından olan sivil toplum kuruluşlarını (özellikle politik nitelikli olanlarını) ise demokrasinin ihtiyacı olan güven, uzlaşma, tolerans, yurttaşlar arasında eşitliği sağlama gibi değerlerin üretildiği "büyük ve özgür okullar" olarak nitelendirmektedir (Gözübüyük Tamer, 2010).

I. ve II. Dünya Savaşları sırasında ve arasında kamuoyu etkililiğini yitirmiştir. Faşist rejimler, savaş mahkemeleri vb. uygulamalar kamuoyunun özellikle dış politika meselelerinde zayıflamasına neden olmuştur. Ayrıca dış politika, güvenlik gibi konularda devletin gizli bilgilerinin olabileceği anlayışı yayılmış ve halk daha sınırlı bilgilendirilmiştir. Dünyadaki kaos ortamı hükümetlerin daha kapalı bir yönetimi tercih etmelerine neden olmuştur (Speier, 1950: 376-387). Yönetimlerin tüm kapalılığına rağmen bilgi toplumuna ve sonrasında toplum 5.0’a geçiş ile birlikte kitle iletişim araçlarının gelişmesi,

teknolojinin inanılmaz boyutlara ulaşması, insanların fikirlerini söylemek, paylaşmak, kabul ettirmek konusunda daha cesaretli olmaları kamuoyunu geliştiren nedenlerdir.

Bununla birlikte; günümüzde teknolojinin tüm desteklerine rağmen kamuoyunu zayıflatan geleneksel nedenler de vardır. Özellikle, Türkiye kamuoyunun geleneksel olarak zayıf olduğu bilinmektedir. Köse (2007: 293-300) bu konuda şu tespitlerde bulunmuştur:

- Türkiye kamuoyunun (TK) siyasi bilinci zayıftır,
- TK oluşumu ve sürekliliği anlık olaylara dayalı, tutarsız ve istikrarsız bir görünüme sahiptir,
- TK spontane değildir, oluşmak için araçlara gereksinme duyar,
- Kamuoyunun önemli öğelerinden sivil toplum niteliğine sahip kuruluşların kurumsallaşma süreci henüz yeterince tamamlanmamıştır,
- TK “itidal üzere” kurulu değerlerin bir ürünüdür,
- TK etkiye açıklık düzeyi yüksektir,
- TK için dayanışma, küçük grup dayanışmasıdır,
- TK devleti metafizik bir değer olarak algılanmaktadır,
- TK değişimi güdüleyici etkilere sahip ama bu etkileri sağlıklı değerlendirebilme gücünden yoksundur,
- TK toplumsal belleği zayıftır, hatırlamak için şok dalgalarına gereksinme duyar,
- TK gelecek ve umut algılayışı, kurtarıcı/ mesih beklentisi temellidir,
- TK milliyetçi-mukaddesatçı bir yaşam biçimine eğilimli ve ataerkil iktidar yapılarına yatkın oluşunun ardında, askeri bir toplumsal nitelik yatmaktadır.

Bu tespitler oldukça olumsuz olmakla birlikte gerçeklikleri göz ardı edilemez. Kamuoyu bireylerin kişisel kanaatlerinin toplamıdır ve bu kanaatlerde psikolojik ve sosyolojik etkiler görülür. Kişilik yapısı, bireyin yetiştiği aile ve sosyal çevre, aldığı eğitim, yüz yüze ve/veya çevrimiçi iletişim araçları bu kanaatlerin oluşumunu etkiler. Bu faktörlerin Türkiye’de kamuoyunun zayıf olmasına neden oldukları görülmektedir.

### 3. DENETİM VE KAMU YÖNETİMİNDE DENETİM

Denetim kavramı, farklı dillerde bu anlama gelen kelimeler düşünülürken, bir güçlü anlam birde zayıf anlam taşımaktadır. Anglo-Sakson kültürün dili olan İngilizcede ağırlıklı olarak güç, baskı, otorite, üstünlük zorlama anlamları ön plana çıkarken, Kıta Avrupa’sı ve ülkemizde inceleme, araştırma, düzeltme, düzenleme anlamları ağır basmaktadır (Atay, 1999: 18). Türk yönetim hayatına Arapça “murakaba” kelimesi ile giren kavram “bakma, gözetme” anlamlarına gelmektedir (Özön, 1977:444).

Yönetimin temel unsurlarından biri olan denetim; örgütsel eylemlerin ve işlemlerin öngörülen amaçlar doğrultusunda benimsenen ilke ve kurallara uygunluğunun belirlenmesidir (Öztürk, 2007: 19). Yönetimi farklı unsurlara ayıran teoriler olsa da “denetim” bunların hepsinde ortaktır. Yazıcı’ya göre ise yönetim bilimciler için denetim, planlanan amaçlara erişilip erişilmediğini tespit etmek, erişilmemiş ise bunun nedenlerini araştırarak değerlendirmek ve bunları gerçekleştirmek için yapılan iş ve işlemlerdir (aktaran Tortop vd., 2010: 111).

Henri Fayol’ a göre denetim; üstlenilen bir işin kontrolünün uygulanan plana, verilen emirlere ve belirlenen prensiplere uygun yürütüldüğünün görülmesidir (Özer, 2012: 72). Denetimi, iç denetim, dış denetim ve yönetim denetimi olarak ayıran Hodgetts’a (1997: 146) göre kontrol (denetim) üç aşamalıdır; standartların ortaya koyulması, performansın bu standartlar ile karşılaştırılması ve oluşan sapmaların düzeltilmesi. Görüldüğü gibi denetimde standartlar önemli bir yer tutar. Önceden belirlenen hizmet standartları denetçilere yol gösterir. Eryılmaz ve Biricikoğlu (2011: 24) bu görüşü destekleyerek denetimi şöyle tanımlamıştır: “Bir faaliyetin önceden planlanan şekilde sonuçlandırılması için standartlar konulması, ortaya çıkan sonucun bu standartlarla karşılaştırılması ve gerekli konularda düzeltici önlemlerin alınmasını anlatır.”

Yukarıda verilen tanımlara göre denetimin yapılabilmesi için üç ön koşul bulunmaktadır. Birincisi; kabul edilmiş planların, emirlerin ve ilkelerin varlığı, ikincisi; bu plan, emir ve ilkelere uygun yönetim faaliyetinin bulunması, üçüncüsü ise; denetimi yapacak bir organ veya kişinin bulunmasıdır (Tortop vd.,2010:111-112; Atay, 1999: 18-21). İşte denetim, yönetim işinin önceden belirlenen plan, ilke ve emirlere uygun bir şekilde yapılıp yapılmadığını kontrol eder. Yönetimin unsurlarından olan

planlama ve yönetim birbirinin içine o kadar girmiştir ki birinin nerde bittiği diğerinin nerede başladığı belli değildir (Hodgetts,1997: 145).

Kamu yönetiminin denetlenmesi açısından bakıldığında ise anayasal demokrasilerin; ad hoc kurumların kurulması ile pekiştirilen güçler ayrılığı ilkesine ve sosyal kontroldeki artışa dayanan karmaşık bir kamu denetimi sistemi inşa ettikleri görülür. Kamunun denetimi kökensel olarak farklı erklerin kontrol-denge (check-balance) sistemine bağlı olsa da liberal demokrasilerin evrimi-Rousseau'nun hukukun önceliği ile ilgili fikirlerini ve Locke'ın yürütme fonksiyonunun ereksel bağını temel alan- yürütmenin kendi kendini denetlemesi, yasama ve yargının politik ve yargısal otoritesini kullanması ve kamu yönetimi ile sivil toplumun teftişinden oluşan birleşime bağlı bir denetim sistemini yavaş yavaş yerleştirmiştir. Bu bağlamda Rubio Lorent'inde belirttiği gibi "denetim kurumları", anayasal devletin tarihinde, gücün sınırlanması için bir gereklilik olan hukukun üstünlüğü gibi anayasa fikrinin temeli ve toplumun garantisidir (Ajenjo, 2013: 3). Anlaşıldığı gibi kamu yönetiminin denetimi; yasama, yürütme, yargı erkleri ile kamuoyunun ortaklaşa oluşturduğu karmaşık bir sistemdir.

Kamu yönetiminde denetim, idari faaliyetin sonuçlarını önceden belirlenen ölçütlere uyup uymadığının belirlenmesi ve kamu idaresinin hukuka ve mevzuata uygun hareket etmesinin yanı sıra, etkin ve verimli çalışabilmesi için gerekli bilgi ve rehberlik faaliyetlerini de kapsayan bir içeriğe sahiptir (Önen ve Özmen, 2011: 93). Türk kamu yönetiminin denetlenmesi hususu da farklı kurum ve araçların devrede olduğu karmaşık bir sistemdir. Öyle ki; tüm yönetim bilimciler sınıflandırma konusunda farklı düşünmektedir. Kamu yönetimleri büyüdükçe ve teknoloji geliştikçe farklı araçlar işin içine girmekte ve denetim gittikçe karmaşık bir hal almaktadır. Bu durum Türkiye için de farklı değildir. İşte bu karmaşıklık sınıflandırmada da farklılıklara yol açmaktadır. İncelenen tüm kaynaklar sentezlenerek kamu yönetiminde denetim şu şekilde sınıflandırılabilir; Siyasi denetim, İdari denetim, Yargı denetimi, Yüksek Denetim, Kamu Denetçiliği, Yönetimde Açıklık, Hesap Verebilirlik ve Etik, Uluslararası Denetim ve Kamuoyu Denetimi. Bu çalışma kapsamında kamuoyu denetimi ayrıntılı olarak açıklanmıştır.

#### **4. KAMUOYU DENETİMİ KAVRAMI VE ÖTESİ**

Kamuoyu denetimi; kamu yetkisi ve kamu kaynağı kullananların kararlarını, işlem ve eylemlerini kamunun denetimi ve gözetimi altında, açıklık, hesap verebilirlik ve etik ilkelere uygun olarak gerçekleştirmesi ve bununla birlikte, kamuoyunun bu karar, işlem ve eylemlerde farklı yol ve yöntemlerle söz sahibi olmasıdır (Eryılmaz, 2012: 372). Demokratik ülkelerde kamuoyu denetimi sadece kamu yönetiminin en önemli bölümü olan bürokratlar üzerinde değil tüm devlet organları üzerinde etkilidir.

Vatandaş olarak halk, kamu yönetimini çoğu zaman güçlü, sorun çıkaran ve tek taraflı hareket eden bir örgüt olarak değerlendirirken müşteri olarak baktığında da verimsiz ve bürokratik olarak nitelendirmektedir (Eryılmaz, 2012: 369). YKY anlayışında daha yüksek yönetim kapasitesini gerçekleştirmek için, daha etkin, verimli, kar ve müşteri odaklı, uzmanlığa dayalı, çabuk hareket edebilen, çabuk karar verilebilen, girdilerden çok çıktılara önem veren bir yönetime ihtiyaç vardır; daha fazla demokratik kontrol ise seçilmişlere daha fazla hesap veren, halkı politika üretim sürecine daha fazla katan, belli kurallara göre davranan (öngörülebilir) ve daha saydam bir yönetim ortaya çıkaracaktır. Bu noktada ikisi arasında çelişki ortaya çıkmaktadır (Demir, 2011: 77).

Demokrasi ile bürokrasi arasında yaşanan gerilim hakkındaki araştırmalar Max Weber'e kadar dayanır (Durant, 2010:6). Kamu yönetiminin kamuoyu tarafından denetimi işleyiş açısından düşünüldüğünde negatif bir etki yaratırken, demokratik rejimlerin vazgeçilmezidir. Vigoda- Gadot'un da belirttiği gibi bürokrasi ve demokrasi aynı anda ve aynı yerde çok istenen iki şeyin paradoksu gibidir. Biri etkili ve sorumlu bir yönetim arzularken diğeri siyasi özgürlük ve seçimin ve sesin seviyesinin daha yüksek olduğu bir yönetim arzular. Bununla birlikte bürokrasinin ve demokrasinin birbirini desteklediğini düşünenler de vardır (aktaran Ariely, 2013: 749).

Her durumda, temsili demokrasi ile seçilen iktidarların meşruiyet krizi yaşadığı günümüzde (Castells, 2004) toplumsal destek kamu yönetimleri için önemlidir. Siyaset ve yönetim hem kurum olarak hem de siyasetçi ve yöneticiler olarak, neredeyse bütün ülkelerde bir güven sıkıntısı yaşamaktadır (Eryılmaz,2012: 406; Castells, 2004). Kamu yönetiminin yaşadığı güven krizini çözebilmek için ortaya çıkan hesap verebilirlik kavramı kamuoyu denetimine kapı aralamaktadır. Çünkü hesap

verebilirlik ilkesine göre hesap soranın hesap sormak için bir hakkı ve bir üstünlüğü vardır (Eryılmaz ve Biricikoğlu, 2011: 22-23). Dolayısıyla devletin hesap verebilirlik anlayışı ne kadar gelişirse kamuoyu denetimi de o kadar gelişir.

Hizmetlerin iyi ve kötü yönlerinin en iyi hizmet alanlar tarafından görüleceği kabul edildiğinde, hizmet alanların şikâyet, öneri ve yönetime katılımlarının önemi daha iyi anlaşılmaktadır. Şikâyet ve önerilerin vatandaş memnuniyetinin artırılması için kullanılması, maksimum düzeyde katılımın sağlanması için dilekçe hakkı, yurttaş şartları uygulaması, stratejik yönetim çerçevesinde stratejik plan ve performans programlarının ve uygulama sonuçlarının topluma açıklanması gibi somut düzenleme ve kriterlerle çaba sarf edilmesi, sunulan hizmetin amacına ulaşmasına, denetimin toplumun her kesimi tarafından yapılabilmesine en büyük katkıyı sağlayacaktır (Okur ve Ateş, 2009: 119). Dünyada hiçbir otorite (demokratik, otoriter vs) kararlarının denetlenmesini istemez ancak anayasal demokrasilerde bir kişi, kurum veya organın gücünün denetlenmesi ve sınırlanması hukukun üstünlüğü ilkesinin ve anayasanın temelidir.

Bununla birlikte kamuoyunun siyasi kararları ne kadar etkilediği konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bunlar olumlu ve olumsuz olmak üzere iki kategoride değerlendirilebilir. Olumsuz kategori kamuoyunu görünmez hayalet olarak nitelemekte ve siyasi hayattaki rolünü büyütmemek gerektiğini dile getirmektedir. Olumlu kategori ise tam tersine bütün önemli tarihsel olayların, siyasal toplum üyelerinin kanaatleri tarafından biçimlendiğinden söz etmektedir. Siyasal iktidar kendi uygulamaları hakkındaki değerlendirmeleri kamuoyu sayesinde öğrenir ve ona göre önlem ve tavır alır. Bu görüşü benimseyenlere göre kamuoyu, iktidarı yapan ve yıkan bir güçtür (Page ve Shapiro, 1983: 175).

Amerika’da Page ve Shapiro(1983) tarafından 1935-1979 yılları arasındaki verilerle yapılan bir araştırmada kamuoyu ile kamu politikaları arasında %43 uyumlu değişim, %22 uyumsuz değişim ve %33 sıfır değişim görülmüştür. Hiç değişmeyen siyasetlerin bir kısmı ise zaten sıfır olan kemer takmama cezasının kamuoyu tepkisi sebebiyle aynen kalması gibi durumlardır. Yani kamuoyu tepkisi sebebi ile değişiklik yapılmamış mevcut durum korunmuştur. Değişen politikaların ise %66’sı kamuoyunun istediği yönde değişmiştir. Kamuoyu tepkisinin zayıf veya dalgalı olduğu durumlarda ise uyumsuz değişim söz konusudur. Kamu politikası öne çıkan ve görünür bir konuda ise kamuoyunun fikri ile uyumluluk gösterir. Ancak politika ve kamuoyu arasındaki uyum, demokratik cevap verebilirlik, liderlik veya kamuoyunun manipüle edilmesi veya hepsi ile ilgili olabilir. Page ve Shapiro kamuoyunun kamu politikalarını etkilediği sonucuna ulaşmışlardır ancak bunun sebebi kamuoyunun hükümetten etkilenmesi de olabilir. Hükümetin yaptıklarının doğru ve yararlı olacağını düşünen bir kamuoyu, her siyasete olumlu tepki verebilir.

Elbette kamuoyunun denetimi için öncelikle bu denetime olanak sağlanması gerekir. Bu olanağı veren ise demokratik ve laik hukuk devletidir. Önceki bölümlerde, kamuoyu denetiminin tanımı yapılırken kamuoyunun kamu yönetiminin karar, işlem ve eylemlerinde farklı yol ve yöntemlerle söz sahibi olmasından bahsedilmişti. Günümüz anayasal demokrasilerinin çeşitli araçlarla kamuoyu denetimine ortam hazırlaması gerekir. İlerleyen bölümlerde bu araçlar ayrıntılı olarak açıklanmıştır.

## 5. KAMUOYU DENETİMİNİN ARAÇLARI

Avrupa’da kahvehaneler ile başlayan fikir açıklama ve alışverişi, günümüzde teknolojinin yardımıyla çok daha hızlı ve düşük maliyetle yapılabilmektedir. Bilgi ve iletişim teknolojileri geliştikçe kamuoyunun kamu yönetimini denetlemesini sağlayacak araçlar da çeşitlenmektedir. Ayrıca vatandaşların demokratik hassasiyetleri artmakta ve yönetimler bu hassasiyete cevap vermek zorunda kalmaktadırlar. Geçmişten günümüze hukuki düzenlemeler başta olmak üzere kamuoyu denetiminin çok farklı araçları vardır.

### 5.1. Hukuki Düzenlemeler

Kamuoyu denetiminin gerçekleştirilmesi için öncelikle hukuki düzenlemelerin buna elvermesi gerekir. Anayasa ve diğer hukuki düzenlemelerin desteklediği bir kamuoyu, sesini daha fazla duyurabilir. Bu düzenlemelere örnek olarak; anayasal haklar, idari yargıya başvurma hakkı, bilgi edinme hakkı, şikâyet kanalları (CİMER, Alo 170, Beyaz Masa vb), toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkı, haber alma



## **Nazlı NALCI ARIBAŞ**

hakkı, haberleşme hakkı, sendika ve dernek kurma hakkı verilebilir. Elbette ki bunların en önemlisi anayasanın kişiye verdiği hak ve özgürlüklerdir. Kamuoyu denetimine olanak veren hukuki düzenlemeler aşağıda kısaca açıklanmıştır.

**Anayasalar:** Kamuyu ilgilendiren bir konu hakkında kamuoyu oluşabilmesi için öncelikle anayasanın temel hak ve özgürlükleri tanınması ve bu hak ve özgürlüklerin sınırlanmasını mümkün olduğu kadar azaltması gerekir. Demokratik çerçevede tepkilerin oluşabilmesi için anayasada, düşünce özgürlüğü, basın özgürlüğü, toplantı ve gösteri yürüyüşü gibi temel hak ve özgürlüklerin var olması gerekir.

**Bilgi Edinme Hakkı:** İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin 19. maddesinde (BM, 2012) yer alan bu konu ile ilgili olarak birçok ülkede benzer isimlerde yasalar çıkarılmış ve bilgi edinme hakkı vatandaşlara garanti edilmiştir. Kamu yönetiminde açıklığı ilke edinen ülkeler bunu vatandaşa istediği bilgi ve belgeyi verme olarak yorumlamışlardır. Birçok ülke bu konuda yasal düzenlemeler yapmıştır. Elbette hukuki düzenlemeler ile belirlenen gizlilik alanları da vardır. Uluslararası literatürde "right to know" veya "freedom of information" olarak bilinen bilgi edinme hakkı ilk defa 1700'lü yılların ikinci yarısında İsveç yönetimi tarafından kabul edilen bir insan hakkıdır. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'nın ardından yönetim anlayışında yaşanan değişikliklerle bu hak uluslararası insan hakları sözleşmelerinin hepsinde yer almıştır (Arklan, 2009: 180-185). 20. yy'ın ikinci yarısından itibaren daha çok halkın yönetime katılma ve yönetimi denetleme aracı olarak görülmeye başlanan bilgi edinme hakkı, halkın yönetimin bir aktörü haline gelerek yönetişimin gerçekleşebilmesi ile doğrudan ilişkilidir. Temelde bilgi edinme bir insan hakkıdır ve herkes bu hakka sahiptir. Bu hakkı karşılayan ödev ise; kurum ve kuruluşun istenen bilgi ve belgeleri kanuni süresi içinde ilgiliye ulaştırmasıdır.

**Başvuru Hakkı:** Tüm ülkelerde vatandaşların haksız durumlar karşısında başvurabilecekleri bir kurum bulunmaktadır. Bu kurum yerel veya ulusal olabileceği gibi uluslararası da olabilir. Anayasa mahkemesi, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Ombudsman vb. örgütlenmeler bu kurumlara örnektir. Türkiye gibi demokratik ülkelerde vatandaşların mağdur olduklarını düşündükleri durumlarda yasama, yargı ve yürütme organlarına başvuru hakkı vardır.

**Uluslararası Anlaşmalar:** İçinde bulunduğumuz yüzyılda insan hakları alanında en önemli gelişme, bireylerin ulusal hukuk öznesi olmasının yanı sıra uluslararası hukuk öznesi durumuna gelmesidir (Öztürk, 2007: 33). Küresel dünyada hiçbir devlet bir diğerine kayıtsız kalamamaktadır. Özellikle BM gibi uluslararası ve AB gibi uluslararası kuruluşlar ile bunların yanında karşılıklı imzalanan anlaşmalar devletleri bağlamakta ve vatandaşlara daha fazla imkân sağlamaktadır. Bunların en önemlisi ise Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesidir. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) ile bireyin, haklarını çiğneyen devlete karşı İnsan Hakları Komisyonuna başvurmasının yolu açılmıştır (Öztürk, 2007: 33). Maalesef, hakların korunması konusu Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) ile Türkiye arasında en çok dava edilen konudur.

## **5.2. Bilgi ve İletişim Teknolojileri**

Bilindiği gibi özellikle kamu politikaları konusunda kamuoyu denetiminin gerçekleşebilmesi için en önemli öge bilgidir. Vatandaş bilgi alabildiği oranda denetimde bulunabilir. Bu nedenle bilgi ve iletişim teknolojilerinin gelişmesi kamuoyu denetiminde olumlu adımlar atılmasını sağlar.

Günümüzde, bilgi, artık insanların parmaklarının ucundadır. Sanayi devrimi ile buharlı makinelerin yol açtığı sosyo-ekonomik değişimin çok daha fazlası enformasyon teknolojileri ile birlikte günümüzde yaşanmaktadır (Dolgun, 2005: 1). Teknoloji öyle bir boyuta ulaşmıştır ki bugün evlerde kullanılan bilgisayarların işlem gücü, ilk insanı aya götüren bilgisayarından daha yüksektir (Buick ve Jevtic'ten aktaran Dolgun, 2005: 114). İşte bu gelişen teknoloji bilgilenme ve geribildirim yollarıyla kamuoyunun denetimine imkân sağlamaktadır.

Ancak bu durumun tam tersini savunanlar da vardır. Bazı teorisyenler bilgi ve iletişim teknolojilerinde yaşanan "korkunç" gelişimin insanlığın aleyhine olduğunu düşünmektedir. Dolgun (2005: 1-86) "gözetim toplumu" kavramını kullandığı eserinde bilgi ve iletişim teknolojilerinin kamuoyu denetimine değil kamuoyunun denetimine yol açtığını belirtmektedir. Günümüzde insanlar doğumundan ölümüne kadar sürekli kayıt altındadır. Sosyal medya hesapları ve e-postaların takibi, cep telefonlarının dinlenmesi, mobese benzeri sistemler, kredi kartlarının takibi ve hatta beyin dalgaları



yolu ile insana hükmetmenin mümkün olması toplumu sürekli gözetlenir hale getirmiştir. Özellikle Amerika’da yaşanan 11 Eylül olaylarının ardından iktidarlar halkı daha fazla kontrol eder hale gelmiştir. Bu teorisyenlere göre bürokrasi dünyaya gelen herkesi doğumundan ölümüne kadar izleyen ve onun hakkında bilgi toplayıp depolayan dev bir ağıdır. Bu olumsuz yaklaşım tartışılabilir ancak bu çalışmada üzerinde durulan bilgi ve iletişim teknolojilerinin, vatandaşa, bilgi alma ve vermede sağladığı yararları. Kamuoyu denetimine olanak veren bu teknolojiler aşağıda kısaca açıklanmıştır.

*Mobil Cihazlar:* Mobil cihazlar iletişimi evrensel hale getiren ve mesafeleri ortadan kaldıran en önemli araçlardır. Kişisel bilgisayarlardan daha önce var olmaları ve daha yaygın, daha ucuz, daha ulaşılabilir olmaları mobil cihazları iletişimin merkezine oturtmaktadır. Bilindiği gibi internet üzerinden halk katılımının aldığı en önemli eleştiri elitçi olması ve her kesime hitap etmemesidir. Mobil cihazların ise en önemli özelliği; çocuklar, fakirler, ev hanımları vb. dışlanmış grupları da iletişim ağının içine alabilmesidir. Bu nedenle mobil cihazlar 15-20 yıl gibi bir sürede hatırı sayılır derecede yaygınlaşmış ve teknolojik olarak ilerlemiştir. Mobil cihazların kamuoyu denetimine sağladığı destek ise alanda çok konuşulan Filipinler örneği ile pekiştirilebilir. 2001 yılının 16 Ocak gecesi Manila bölgesinde cep telefonlarına “Go 2EDSA Wearblck” (EDSA’ya git, siyah giy) yazan bir mesaj gelir. Bir saat içinde on binlerce insan adı geçen yerde toplanır ve devlet başkanının istifasını ister. Bu yer daha önce iktidarların devrildiği bir alandır. Sonraki dört günde siyah giyen on binler milyonlara ulaşır. Bu sürecin sonunda devlet başkanı Erap 20 Ocak’ta görevini fiilen bırakır (Bociurkiw, 2001). Kamuoyunun oluşabilmesi için ön gereklilik fikrin yayılabilmesi ve birleşebilmesidir. Filipinler örneğinden de anlaşılacağı gibi mobil cihazlar aynı anda birçok insana ulaşabilmeyi sağladığı için önemli bir iletişim, fikir yayma ve çoğunluk oluşturma aracıdır.

*İnternet ve Web 2.0 Teknolojisi:* Kamuoyu denetimi tanımlanırken kamu yetkisi ve kamu kaynağı kullananların kararlarını, işlem ve eylemlerini kamunun denetimi ve gözetimi altında, açıklık, hesap verebilirlik ve etik ilkelere uygun olarak gerçekleştirmesi ve bununla birlikte, kamuoyunun bu karar, işlem ve eylemlerde farklı yol ve yöntemlerle söz sahibi olmasıdır denilmiştir. İşte günümüzde bu yol ve yöntemlerin en önemlisi internet ve içinde gelişen uygulamalardır. İnternet; bilgisayar ağlarının birbirine bağlanması sonucu ortaya çıkan, herhangi bir sınırlaması ve yöneticisi olmayan uluslararası bilgi iletişim ağıdır (TDK, 2021). Web 2.0 teknolojisi ile kastedilen ise Facebook, Tweeter, Instagram, Wikipedia gibi kullanıcının da veri paylaşımına izin veren internet uygulamalarıdır. Bu teknolojilerin sınırlaması ve yöneticisinin olmaması iletişimde olumlu ve olumsuz sonuçlar doğurmaktadır.

Devletlerin internet üzerinden vatandaşa bilgi ve hizmet sunumu giderek artmaktadır. Bu gelişim sadece demokratik ülkelerde değil otoriter olarak bilinen ülkelerde de üst seviyededir. Bilgisayar teknolojisinin kamu yönetiminde kullanılması olarak tanımlanan e-devlet; devletin vatandaşa ve işletmelere sunduğu bilgi ve hizmetlere kolay ulaşılabilmesini, hizmetlerin kalitesini arttırabilmeyi ve vatandaşlara demokratik sürece katılabilme fırsatını sağlamayı hedeflemektedir (Lampe vd., 2011: 6). Kamuoyu denetimi ve e-devlet arasındaki olumlu etkilerden biri de e-belediyecilik uygulamaları ile birlikte belediye meclis kararları gibi yönetsel kararların yerel halkla elektronik ortamda paylaşılabilmesidir. Bu tip uygulamalar, yönetilen-yöneten döngüsünü ve adlandırmalarını giderek değiştirebilecek bir yapıda olup, günümüz yönetim anlayışına “paydaş” olgusunu katmaktadır. Böylece kamu hizmetinin paydaşı sayılan vatandaşın denetim fırsatı artmaktadır (Karatepe ve Nalcı Arıbaş, 2012).

İnternet ve web 2.0 teknolojisini kullanarak vatandaş kamu politikalarının belirleyicileri arasına almak kimi zaman olumsuz sonuçlar verebilir. Örneğin; çevrimiçi katılımın en önemli uygulamalarından olan ve Obama yönetimince hayata geçirilen “Citizen’s Briefing Book” uygulamasında ortaya çıkan taleplerden birincisi marihuana kullanımının serbest bırakılması diğeri ise Obama’nın yurtdışında doğup doğmadığının araştırılmasıdır (Leighninger, 2011: 25). Bununla birlikte internetin kamuoyu denetimine sağladığı en önemli fayda vatandaşın farkındalığını arttırmasıdır. İnternet vatandaşın tüm dünya ile iletişim kurduğu ve dünya devletlerinde olan olaylardan, uygulamalardan haberdar olabildiği bir ortamdır. Daha iyisinden haberdar olmak vatandaşın kendi ülkesindeki kamu politikalarını sorgulamasına fırsat vermektedir. Bunun sonucunda bir kamuoyu oluşmaktadır. Elbette ki internetin diğer bir faydası da yönetimlerin vatandaşların görüşlerinden, araçlar olmadan, haberdar olabilmesidir. Yani internet teknolojileri her iki taraf için de farkındalık yaratmaktadır.

*Sosyal Medya:* Sosyal medya; Web 2.0 teknolojisi ile konumlandırılmış, kullanıcı üretimi içerik (user generated content) ile değişen ve gelişen internet kökenli uygulamalar bütünüdür (Kaplan ve Haenlein, 2010: 59-68). Sosyal medyanın iletişim yolu ile kamuoyu oluşturma konusunda ne kadar etkili olabildiği “Arap Baharı” kapsamında değişen ülke rejimleri ile birlikte kanıtlanmıştır. Lampe vd. (2011: 2) Web 2.0 uygulamalarını yönetim ile özdeşleştirerek vatandaşın geri bildirim alma imkanı, onları devletin sağladığı fırsatlardan haberdar etme ve yönetim ile sürece dahil olmanın artırılması gibi Yönetim 2.0 uygulamalarının sosyal medya ile sağlanabileceğini dile getirmiştir. Cole’a göre (2009: 11) sosyal medya halk katılımını “tazelemek” için kullanılacak güçlü bir küresel iletişim aracıdır. Kendisi de bir yerel yönetici olan Cole (2009: 12) bu uygulamadan kaçınan kurumlar için “Öncü olmak risklidir ama süratle değişen dünyada arkada kalmakta risklidir” diyerek yerel kurumları sosyal medya kullanımına teşvik etmektedir. Elektronik iletişim yurttaşlar arasında yatay iletişimi güçlendirir. Ancak bu yöntemde bu teknolojiye ulaşamayanların fikirlerinin temsil edilmediği ve bireyselciliğin ön planda olduğu unutulmamalıdır (Castells, 2004: 498-528).

Sosyal medyanın kamuoyu denetimi aracı olarak kullanıldığını ve bu denetimi güçlendirdiğini gösteren birçok örnek vardır. GDO’lu ürün kullanmak için Tarım Bakanlığı’na başvuru yapan Gıda Üreticileri Birliği, Greenpeace’in sosyal medyada devam ettirdiği eylemler ve bu eylemlerin sosyal medyada taraf bulması sonucu başvurularını geri çekmiştir. Başka bir örnek ise ülkemizde yaşanan “gezi parkı” olaylarıdır. Bu olaylar sırasında yaklaşık 13,5 milyon tweet atıldığı söylenmektedir. Olayların birçok insan tarafından duyulması ve desteklenmesi sosyal medya ile gerçekleşmiştir. Sonuç olarak tüm Türkiye’de eylemlere neden olan konu hakkında hükümet kayıtsız kalamamıştır.

Sosyal medyanın iletişimi kolaylaştırmasının yanında en önemli sıkıntısı denetimsiz olmasıdır. Yazılanların doğruluğu ya da bazı hesaplarda kimin tarafından yazıldığı bilinmemektedir. Bununla birlikte günümüzde birçok insanın hayatının merkezinde yer alan sosyal medya, bireylerin fikirlerini yayarak kamuoyu oluşturabileceği güçlü bir sanal ortamdır.

*E-demokrasi Araçları:* Temsili demokrasinin uygulamada sahip olduğu çıkmazlar 18. yy’da, modern demokrasinin yeni şekillendiği yıllarda bile Fransız yazar Sieyes tarafından dile getirilmiştir. Temsili demokrasi uygulamalarında politika belirleme sürecine halkın dâhil edilmesi gerekmez çünkü halk bu görevi eşit ve adaletli oylama ile seçtiği “seçkin” bir gruba verir (Uslu, 2012: 131). Temsili demokrasi “halkın kendi kendini yönetmesi değil kamu görevlilerini seçme yöntemidir” (Schumpeter’den aktaran Uslu, 2012: 133). Schumpeter’in görüşlerinin radikalliği bilinmektedir bununla birlikte e-demokrasi gibi doğrudan demokrasi modelleri de katılım konusunda daha radikaldir.

Temsili demokrasinin düzgün işleyebilmesi için önemli olan seçilen kişilerin belli bir eğitim ve bilgi seviyesine sahip olması, dürüst ve elbette adaletli olmasıdır. Maalesef, günümüz toplumlarında seçimlerin bile dürüstlüğü şüphe taşıdığı ve seçilenlerin büyük bir çoğunluğu özellikle adalet ilkesini gözetmedikleri için halk sesini duyurabileceği doğrudan demokrasi araçlarına yönelmek istemektedir. Bunların başında da internet vb. teknolojiler gelmektedir.

İşte bu çıkmazlar sebebi ile ortaya çıkan e-demokrasi bilgi ve iletişim teknolojilerinin (BİT) politik müzakere ve karar verme süreçlerinde geleneksel medya ile bütünleştirilerek veya ayrılarak kullanılmasıdır (Paivarinta ve Saebo, 2006: 3). E- demokrasi uygulamaları seçimler dışında, halk katılımını sağladığı için önemli denetim araçlarındandır. E-katılım, e-müzakere, e-lobicilik, e-parti, e-oylama vb. uygulamalar en çok kullanılan e-demokrasi uygulamalarıdır (Çetin, 2010: 66-78).

### **5.3. Kitle Haberleşme Araçları**

Kamuoyu denetiminin etkili olabilmesi için kitle haberleşme araçlarının gelişmiş olması şarttır (Öztürk, 2007: 31). Bu gelişmişlik için öncelikle hukuki düzenlemelerin, bu araçların ve bu araçları kullananların hürriyetini tanıması ve koruması gerekir. Günümüzde demokratik sıfatıyla anılan birçok ülkede bile bu araçlar resmi olarak olmasa da gayri resmi olarak bazı egemen güçlerin etkisi altındadır.

Medyanın, topluma kök saldı, ikisi arasında siyasi süreçte etkileşimin belirsiz olduğu ve toplumun içinde bulunduğu siyasi, toplumsal ve kültürel etkileşimlere dayandığı söylenebilir. Medyakrasi veya demokrasi sistemlerinden hangisinde yurttaşların daha fazla katılım gösterdiği tartışmaya açık bir konudur. Kesin olan şudur ki medyada faal olmayan biri geniş kapsamlı destek toplayamaz. Medyanın siyasi ve mali yardım alabilmesi ve bilgiye erişebilmesi için siyasete ve

hükümete yakın olması ancak aynı zamanda bağımsızlığını koruyacak kadar mesafeli olması gerekir. Bu şekilde kamuoyu oluşturma sürecince tarafsız bir aracı olabilir (Castells, 2004: 470-477). Türkiye Cumhuriyeti mevzuatı ve dünyadaki birçok ülkenin mevzuatı kitle iletişim araçlarının özgürlüğünü teminat altına almaktadır. Anayasanın 28-30. maddeleri basın hürriyetinin korunması ile ilgilidir. Ancak kitle iletişim araçlarının kamuoyunu etkilemedeki tartışılmaz gücü bu araçların taraflı kullanılmasına neden olmaktadır. Elbette, kamuoyunun denetiminden söz edildiğinde öncelikle muhalif medyanın gelişmesinden bahsedilmelidir. Muhalif bir medya yoksa denetim söz konusu olamaz.

Kitle iletişim araçlarının kamuoyu denetimini sağladığı veya nasıl sağladığı yönünde çok fazla örnek vermek mümkündür. Özellikle Amerika’da, basın, halkı etkilemek için fazlasıyla kullanılmaktadır. Medyada çıkan haberlerin hükümetleri yıkma gücü vardır. Buna Clinton skandalı veya Almanya’da yaşanan Kohl ve Alman Hıristiyan Demokratları veya İtalya’da Berlusconi örnek gösterilebilir. İspanya’da siyasi kampanyalarda, mitinglerde konuşan aday, televizyonda naklen yayın yapılacağı zaman kırmızı bir ışıkla uyarılır ve aday o sırada başka bir şeyden bahsediyor olsa da daha önceden hazırlanmış olduğu bir konuşma ile devam eder (Castells, 2004: 476-513). Yani geniş kitlelere ulaşıldığı bilindiği zaman kamuoyunu etkileme yönünde siyasi yöntemler kullanılır.

Kitle iletişim araçlarının kamuoyunu etkilediği bir gerçektir bu nedenle belli bazı kişilerce tekel altına alınması önemli bir sorundur. İngiltere, Fransa gibi bazı ülkeler bunun önüne geçmek için bireylere iletişim araçlarına sahip olma konusunda sınırlama getirmiştir. Örneğin bir gazete patronu bir radyo veya televizyona ancak belli bir oranda ortak olabilir. Böylece tüm bilgilendirme araçlarının aynı görüşe sahip kişilerce bilgi aktarması ve kamuoyunun hep tek yönde bilgilendirilmesi engellenmektedir (Erinç, 2005: 12-13). Bu noktada alternatif medya adı ile anılan ve yerel veya sivil toplum kuruluşlarına ait yayın kanallarının önemi ortaya çıkmaktadır (Köse, 2007).

#### 5.4. Sivil Toplum Kuruluşları ve Baskı Grupları

Bir şekilde devletle ilişkili olan fakat iktidarı ele geçirme amacı taşımayan (Özbudun’dan aktaran Aslan, 2010a: 262) sivil toplum, devletten bağımsız bir toplumsal alan olup, vatandaşların, aile veya devlet tarafından temsil edilmeyen ortak çıkarlarının alanıdır (Erdoğan, 2005: 668). Sivil toplum, yalnızca devletin (dar anlamda politik toplum) dışında olmakla kalmayıp, aynı zamanda geniş anlamda politik toplumun da dışında olan (Gönenç, 2001: 42) ve politik toplumu etkilemek ve ulaşmak için çalışan grup ve sınıfları kapsamaktadır (Tuncel, 2005: 711).

AB’ de geçerli olan anlayış ve uygulamaya göre sivil toplum kuruluşları olarak kabul edilecek kuruluşlar arasında şunlar sayılabilir (DDK, 2009):

- Sosyal ortaklar olarak da adlandırılan işçi ve işveren birlikleri ve sendikalar
- Sosyal ortaklar dışındaki ekonomik ve sosyal aktörler, meslek kuruluşları sosyal ve ekonomik örgütler,
- Çevre ve insan hakları örgütleri, tüketici dernekleri, hayırsever kuruluşlar, eğitimle ilgili sivil toplum kuruluşları,
- Halka yakın ve üyelere yönelik faaliyet gösteren gençlik örgütleri, aile dernekleri, dinsel örgütler ve yerel yaşama katılımı sağlayan cemaat anlayışına dayalı kuruluşlar.

STK’lar, devletle dört tip ilişki içine girebilirler; devletle eklenip, rant dağıtma mekanizmasından daha fazla pay almaya çalışabilirler, devletle temas halinde olmakla birlikte ondan bağımsız hareket edebilirler, devletin karşısında yer alıp mücadele edebilirler, son olarak da devleti görmezden gelerek, ilişki kurmadan varlıklarını devam ettirebilirler. Türkiye’de STK’larla devlet arasında bu dört ilişki biçimini de gözlemlemek mümkündür (Erdoğan Tosun, 2005).

Türkiye’de Osmanlı’dan gerçek anlamda bir sivil toplum mirası alınmamış olması ve Cumhuriyet’in kurulmasının ardından 80’li yıllara kadar geçen çalkantılı dönemde sivil toplum oluşumuna olanak verecek ortamın olmaması bu siyasi kurumun günümüzde de zayıf olmasına neden olmuştur. Tüm dünyada sivil toplumun öneminin yeniden algılanması ve ortaya çıkışı ile birlikte, özellikle Özal döneminde ekonomide yaşanan değişimle birlikte, Türkiye’de gerçek anlamda sivil toplumun kurumsallaştığını söylenebilir. Ancak; Türk devlet geleneği bu kurumun tam olarak bağımsızlaşmasını ve devletten ayrışmasını engellemektedir (Tuncel, 2005; Çopur, 2009; Çaha, 2007; Özer, 2008).

1990-1991 yıllarında Michigan Üniversitesi'nde yapılmış olan Dünya Değerler Araştırması'na göre [sonraki yıllarda yapılan araştırmada da veriler benzerdir], Türkiye'de ciddi boyutlarda hoşgörüsüzlük ortamı vardır, bireysel güven son derece düşüktür, toplumsal ve siyasal kurumlara güvensizlik duyulmaktadır, siyasal etkinlik duygusu ve siyasete olan ilginin demokrasinin işleyişine katkısı düşük bir düzeyde kalmaktadır. Türk toplumunda bulunan bu özellikler, STK'ların çoğulcu yapısını ve niteliğini zayıflatmaktadır (Tuncel, 2005: 730).

Sivil toplumun devlet üzerindeki etkisi, devletin yerini almak değil, onu bilgilendirme, gözetleme, denetleme ve baskı yapma etkisidir. Sivil toplumun demokrasiye katkısı sivil toplum alanındaki örgütlenmelerin sayısından ve çeşitliliğinden çok söz konusu oluşumların bir araya gelerek birbirleriyle kuracakları demokratik ilişkilerde ve kendi iç ilişkilerinde demokratik değerleri özümsemiş olmalarıyla mümkündür. Sivil toplumun demokrasiye katkısı, devlet iktidarını kontrol etme, devletin azınlık bir grup tarafından ele geçirilmesini önleme, katılımı sağlama, demokratik tutumları yerleştirme, toplumsal ihtiyaç ve talepleri biçimlendirme, kutuplaşmaları yumuşatma, yeni siyasal liderleri yetiştirme ve sosyal sorumluluk düzeyini yükseltme olarak sıralanabilir (Aslan, 2010b: 369-371).

Baskı grupları ortak çıkarları etrafında birleşen ve bunları gerçekleştirmek için siyasi ve idari otoriteler üzerinde etki yapmaya çalışan örgütlü ve bilinçli gruplardır. Özellikle Amerika'da lobicilik adı ile bilinen baskı grubu faaliyetleri yönetimde önemli rol oynar. Amerika'da bu faaliyetler Avrupa ülkelerine kıyasla daha normal karşılanmaktadır. Ayrıca meslek kuruluşları ve dernekler baskı grubu olarak denetime katkı sağlarlar. Elbette ki kimi baskı grupları sadece kendi çıkarları için çalışırken bazıları toplum yararına çalışmaktadır. Ancak burada önemli olan açıklık ve verimliliğe, katılımcılığa ve temel hak ve hürriyetlerin geliştirilmesine yapılan katkıdır (Eryılmaz, 2012: 397-400; Öztürk, 2007: 31). Baskı grupları basın-yayın yolu ile kamuoyunu etkilemeye çalışırlar. Komisyonlarda yer alarak kamu siyasalarını etkilemek baskı gruplarının tercih ettiği bir diğer yoldur.

### **5.5. Özerkleştirme - Özelleştirme**

Özelleştirme veya yeni bir yöntem olan özerkleştirme kamuoyunun kamu hizmetini denetleyebilmesi için bir yol olabilir. Bilindiği gibi vatandaş-devlet ilişkisinde devletin üstün taraf olması çözülemeyen bir problemdir ve kamuoyu denetiminin zayıf kalmasına neden olmaktadır. Hizmetin özelleştirilerek devletin gücünü kullanmaktan bertaraf edilmesi vatandaşın denetimini kolaylaştırır. Özelleştirilen bir hizmette vatandaş artık müşteridir. Bir tüketici olarak hakları daha fazladır ve adli yargı yollarını kullanabilir. Kamu hizmetlerinin özerk kurumlara devredilmesi ise yeni bir yaklaşımdır. İsveç'te bu kurumların yönetim kurullarında bulunan vatandaşlar denetim işini gerçekleştirirler (korporatizm). Böylece özerk kurumlarda hesap verebilirlik sıkıntısı yaşanmaz. Bu durumda halkın gözünde seçilmişler sorumluluk sahibi olmaya devam ederken hizmet başkaları tarafından verilmektedir (Demir, 2011: 77). Bir diğer yöntem ise yönetim yaklaşımı ile ortaya çıkan birlikte yapma anlayışıdır. Bu yöntemde devlet, özel sektör ve STK'lar ortak iş yaparlar. Devlet ve özel sektör ile birlikte bir hizmetin paydaşları sayılan sivil toplum kuruluşları, kamuoyu denetimini gerçekleştirir. Bu yöntemlerin hepsi de yeni kamu yönetimi anlayışının çıktılarıdır. Ancak özelleştirme uygulamalarının kamu hizmetinin sürekliliği ve kalitesini olumsuz etkilediği ve günümüzde yeniden belediyeleştirme gibi uygulamalarla hizmetlerin tekrar devletin tekeline alındığı bilinmektedir. Özerkleştirme her toplum için (özellikle demokrasiyi içselleştirememiş toplumlar) uygun bir yöntem olmadığı gibi özelleştirme de dikkatle kullanılması gereken bir uygulamadır.

### **5.6. Kamuoyu Araştırmaları**

Kamuoyunun bir konu hakkında düşünce, kanaat ve eğilimlerini öğrenmenin en iyi yolu kamuoyu araştırmalarıdır (Güz vd., 2017: 7). Heath vd.'ne (2005: 300) göre kamuoyu araştırmaları en iyi ihtimalle vatandaşların seslerini duyurmaları için bir yol en kötü ihtimalle ise siyasi manipülasyon aracı olabilir. Kamuoyu araştırmalarının yapılmasının bir nedeni de toplumdaki talep ve beklentileri anlayabilmektir. Günümüzde bilgi ve iletişim teknolojilerinin gelişmesi ile birlikte uluslararası düzeyde kamuoyu araştırmaları bile rahatlıkla yapılabilmektedir. Kamuoyu araştırmaları tüm dünyaya örnek verilebilecek edilebilecek standart ürünler değildir. Farklı ülkeler ve farklı araştırma kurumlarının farklı örnekleme yöntemi, mevzuatı, gelenekleri vardır. Örnekleri sınıflandırma yöntemi, teknik tecrübe,

görüşme metodları, araştırmacılar ve onların danışmanları farklılık gösterebilir. Katılımcıların araştırmalara katılıp katılmama istekleri de değişebilmektedir (Heath vd., 2005: 314).

Kamuoyu araştırmaları ile 1700'lerin sonunda İngiltere'de, Fransa ile savaş konusunda toplumun (erkeklerin) bir yasa hakkındaki görüşleri derlenirken Amerika'da 2. Dünya Savaşı sırasında askerlerin moralleri ölçülmüştür. İstatistik kullanılarak yapılan kamuoyu araştırmalarının başlangıcı genellikle George Gallup'un iç savaş yıllarında Amerika'da yaptığı anketlere dayandırılır. Daha sonra başta batı ülkeleri olmak üzere diğer ülkelerde de kullanılmaya başlanmıştır. Bu araştırmaların amacı genellikle seçim sonuçlarının tahmini üzerine olmuştur. İkinci dalga ise hükümet destekli araştırmaların gelişmesidir. Bu araştırmalar daha çok vatandaşları etkilemek üzerine yapılmıştır. Elbette ticari amaçlı araştırmalardan daha iyi niyetli oldukları söylenebilir (Heath vd.,2005: 299; Osborne ve Rose, 1999). Maalesef kamuoyu araştırmaları, bu araştırmaları yapan/yaptıran kişi ve kuruluşlar tarafından kamuoyunu/hedef kitleyi manipüle etme aracı olarak da kullanılabilir. İster bilimsel ve objektif ister sübjektif yapılsın kamuoyu araştırmaları hedef kitesini bilgilendirmekle kalmaz aynı zamanda siyasal konularda tutum ve kanaat oluşturmaya da yardımcı olur (Güz vd., 2017: 2-3).

Elbette kamuoyu araştırmalarında seçilen örneklemin tüm nüfusu kapsamaması önemli bir sorundur. Örneğin; çoğu araştırmada çocuklar, kadınlar, maddi durumu yetersiz olanlar, kırsal kesimde yaşayanlar yeterince temsil edilememektedir (Heath vd., 2005: 315-316). Kanada'da yapılan "Citizen First" isimli kamuoyu araştırması başarılı örneklerden bir tanesidir. Ödüllü bir kamuoyu araştırması olan bu uygulama vatandaş merkezli kamu hizmeti anlayışının sonucunda ilk olarak 1998 yılında vatandaşın kamu hizmetinden beklentilerini, memnuniyetini ve önceliklerini ölçmek üzere Kanada Yönetimi Geliştirme Merkezi (Canadian Centre for Management Development- CCMD) tarafından kurulan Vatandaş Merkezli Hizmet Ağı (The Citizen-Centred Service Network- CCSN) tarafından yapılmıştır. Araştırma başarısından ötürü belirli aralıklarla ulusal çapta tekrarlanmaktadır. Elbette ki teknolojik ilerlemeler her araştırmayı bir öncekinden farklı kılmaktadır. Araştırmada Hizmet Kalitesi Endeksi'ne dahil edilen ve vatandaşlardan memnuniyet düzeyleri sorulan hizmetlerden bazıları şunlardır: Sağlık kartesi başvurusu ve yenileme, vergi ödemeleri ile ilgili belediyeden alınan hizmetler, kamu kütüphaneleri, aşılama hizmetleri, üniversite eğitimi, doğum, ölüm, evlilik kayıtları, bir hastanede yatarak hizmet almak, bir hastanede refakatçi olarak hizmet almak, pasaport işlemleri, müze ve sanat merkezlerinden alınan hizmet, milli parkları veya kültür miraslarını ziyaret vb.. Engelli vatandaşlara verilen hizmetleri için ayrıca bir bölüm bulunmaktadır (ICCS, 2021).

## 6. SONUÇ

Kendisi de devasa bir örgüt olan kamu yönetimi büyük, karmaşık, kamu gücü ve kamu kaynağı kullanan, seçilmişler ve atanmışlardan oluşan, kamu yararı gözetmesi gereken ve vergi verenlerin sürekli denetimi ve gözetimi altında olan, etkili ve verimli çalışması beklenen kamu örgütlerinden oluşur. Halkın kendi seçtiği hükümetler eli ile kurulan ve yönetilen kamu yönetiminden beklentisi çok büyüktür. Bununla birlikte dünyanın her yerinde seçilmişlere ve atanmışlara duyulan güven gittikçe azalmaktadır. Halk kamu yönetiminden hatasız hizmet beklerken bir taraftan da bu hizmetin her aşamasını bilmek istemektedir. Ancak tersine, bu kadar karmaşık bir yapının yönetimi zor olduğu gibi gizliliği yüksektir. İşte bu noktada kamu yönetimi ve halk karşı karşıya gelir. Bu ikili ilişkide kamu yönetiminin bir üstünlüğü olduğu bilinmektedir ancak yeni yaklaşımlar bu üstünlüğün aslında halk eli ile verildiğini kabul etmekte ve halkın önceliğini sağlamaya çalışmaktadır.

1980'li yıllardan bu yana kamu yönetimi bir yenilenme evresi içindedir. Bu öncelikle özel sektörde görülen, verimlilik ve etkililiği sağlayan yöntemlerin kamu yönetimine transfer edilmesi ile başlamıştır. Stratejik yönetim, kriz yönetimi, sonuç yönetimi gibi yeni kamu yönetimi enstrümanları özel sektörden kamu sektörüne aktarılmıştır. Bu değişiklikler yapılırken diğer tarafta halkın demokratik bilinci de gelişmiştir. Teknolojinin gelişmesi, eğitim seviyesinin yükselmesi, küreselleşme vb olgular vatandaşın farkındalığını arttırmıştır. Öteden beri seçilmişlere ve atanmışlara güvenmeyen vatandaş kamu yönetiminden dürüstlük talep etmeye başlamıştır. Bunun sonucunda hesap verebilirlik, açıklık, etik, standartların belirlenmesi gibi uygulamalar hem kanunlara hem de örgütlere yerleştirilmeye çalışılmıştır.



İşte bu değişim ve gelişim içinde kamu yönetiminin üzerindeki baskı artmıştır. Denetim araçları ve nedenleri çoğalmıştır. Denetim; üstlenilen bir işin kontrolünün uygulanan plana, verilen emirlere ve belirlenen prensiplere uygun yürütüldüğünün görülmesidir. Eskiden sadece mali açıdan denetlenen örgütler verimlilik, etkililik, açıklık, hesap verebilirlik, hizmet standartları, yolsuzluk, yozlaşma gibi birçok konuda denetlenmektedirler. Bu denetimi sağlayan yasama, yürütme, yargı organları olduğu gibi uluslararası ve uluslararası örgütler, sivil toplum kuruluşları, baskı grupları, medya ve kamuoyu da denetim görevinin ayaklarıdır.

Bu çalışmaya konu olan kamuoyu denetimi ise geçmişten günümüze adı geçen ancak son dönemlerde bilgi ve iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişme ile birlikte adı daha çok duyulan bir denetim yöntemidir. Kamuoyu “halkın genel düşüncesi” demektir. Yani bu yöntemde kamu yönetimini denetleyen, ona bu gücü veren ve bu gücü kullanabilmesi için maddi kaynak sağlayan halktır. Kamu yönetimi gücünü ve kaynağını halktan almaktadır, bu nedenle öncelikle halka karşı sorumludur. Kamu hizmeti eksiksiz, modern ve kaliteli olması gerektiği gibi adaletli de olmalıdır. Vergisini ödeyen bir vatandaşın bu beklentiler içinde olması en doğal haktır. Verilen hizmetin yetersiz veya yanlış olduğunu, dürüst olmayan yollar içerdiğini düşünen vatandaş bu düşüncesini paylaşan diğerleri ile birleşip kamuoyu oluşturarak, kamu yönetiminin karar, eylem ve işlemlerini etkileyebilmeli ve denetleyebilmelidir.

Çalışmada bu denetimi sağlayan araçlardan bahsedilmiştir. Kamuoyunun tek denetim aracı seçimler değildir. Kaldı ki 4-5 yılda bir yapılan seçimlerin denetimi gerçekleştirilmesi beklenemez. Bu nedenle ara dönemde kullanılacak yol, yöntem ve araçlar bulunmaktadır. Bunların en önemlisi yasal düzenlemelerdir. Anayasa ve diğer kanun, yönetmelik, tüzük benzeri düzenlemelerin öncelikle temel hak ve özgürlükleri koruması, sınırlamaları makul seviyede tutması önemlidir. Kamuoyu oluşturmak için gerekli olan basın özgürlüğü, düşünce özgürlüğü, toplantı ve gösteri yürüyüşü yapma hakkı gibi temel hak ve özgürlüklerin otoriter uygulamalarla engellenmesi demokratik denetimi engelleyeceği gibi konunun demokratik olmaktan çıkıp anarşik yollara sapmasına neden olabilir. Halk kamu yönetimi karşısında kendini çaresiz hissetmemelidir. Her zaman başvurabileceği bir merci veya yol bulunmalıdır. Aksi durumda kamuoyu denetimi söz konusu olamayacağı gibi yönetim demokratik meşruiyetini yitirir.

Kamuoyu denetimini sağlayacak olan en önemli araç kitle iletişim araçlarıdır. Gazete, dergi, radyo, televizyon gibi aynı anda çok fazla sayıda kişiye ulaşan araçlar kamuoyunun oluşması ve sesini duyurabilmesi için en etkili yollardır. Özellikle televizyon modern dünyada siyasilerin halka ulaşmasında en çok kullanılan araçtır. Kamu yönetiminin yürütücüsü olan hükümetler medyanın desteği ile iktidar olabildiği gibi tersi bir tepki ile iktidardan düşebilmektedir. Bu kadar güçlü bir aracın elbette ki egemen güçlerin etkisi altında olmaması gerekir. Ülkedeki medya kuruluşlarının tekellerinin elinde olması kamuoyunun sağlıklı oluşmasını engeller. Ne yazık ki tarafsız olması beklenen medya kuruluşlarının taraf tuttuğu, hatta tuttuğu tarafı desteklemek yönünde yalan haber yaptığı bilinmektedir. Medya kuruluşlarının siyasi amaç gütmemesi, iktidarı ele geçirmeye çalışması, halkı tek yönlü bilgilendirmesi kamuoyu denetiminin varlığını tehlikeye sokar.

Medya gruplarının taraflı tutumlarından rahatsız olan halkın, bilgi ve iletişim teknolojileri vasıtasıyla geliştirdiği sosyal medya vardır. İnternet ortamı egemen güçlerin baskısından biraz olsun kurtulmuş bir alandır. Sosyal medya halkın özgür sesi olarak kabul edilmekte ve yönetimlerce dikkate alınmaktadır. Ancak bu denetim aracının da kendi iç denetimi sorunludur. Bu ortamlarda paylaşılan haberlerin doğruluğu bilinmemektedir.

Baskı grupları yönetimin kararlarını etkilemek için oluşturulan halk grupları olsa da sadece belli amaçlar içinde oldukları için arzulanan anlamda kamuoyu denetimi sayılamaz. Bununla birlikte bu grupların yönetimde etkili olduğu bilinmektedir. Sivil toplum kuruluşları kamuoyu denetimi sağlamada başarılı yollardan biridir. Bu örgütler daha tarafsız, iktidar amacı gütmeyen, evrensel değerlere önem veren oluşumlardır. Özellikle uluslararası STK'lar çevre, insan hakları, insani yardım gibi konular üzerinde birleşerek ciddi bir güç oluştururlar. Bu gücün karşısında yönetimler kayıtsız kalamamaktadır. Türkiye’de ise bu örgütlerin yeterince güçlü olmadığı bilinmektedir. Bu durum kamuoyu denetiminin sağlıklı ve demokratik olmasını engellemektedir.

Çalışmanın önceki bölümlerinde Köse'nin (2007) Türkiye kamuoyu üzerine yaptığı tespitler aktarılmıştı. Bu tespitler fazla kötümser olmakla birlikte doğrudur. Türkiye kamuoyu siyasi olarak fazla



bölünmüştür. Halkın güçlü geleneksel ve ulusal değerleri suiistimale açıktır. Kısa zamanda darbeler, çatışmalar, siyasi cinayetler, başarısız koalisyonlar, erken seçimler, otoriter hükümetler, askeri hükümetler, seviyesiz siyasi kavgalar gibi çok fazla siyasi mesele ile karşılaşmış olan kamuoyunda bıkkınlık görülmektedir. Siyasilere güven azaldığı gibi daha iyi yönetimler için umut kalmadığından pek adım atılmamaktadır. Medya fazlasıyla taraflıdır. Hatta birçok medya kanalı siyasilerin elindedir. Yaşanan siyasi çekişmeler ve otoriter yönetimler kamuoyunun tepkisizleşmesine neden olmuştur. Böyle bir ortamda kamuoyunun kamu yönetimini denetiminden verim beklemek mümkün değildir. Bilgi ve iletişim teknolojilerinin sağladığı fırsatlar bu resmi bir nebze değiştirmiş olsa da halkın demokratik bilinci zayıftır. Türkiye’de kamuoyunun gücünü daha ziyade seçimlerle kullandığı görülmektedir.

Bu durumu değiştirmeye yönelik düzenlemeler geliştirilebilir. Sivil toplum kuruluşlarını geliştirmek, halkın büyük bir kesimini kapsayacak sivil toplum kuruluşları kurarak parçalanmışlığı gidermek, kanunlarla medyanın tekelleşmesini engellemek, halka daha fazla başvurarak özgüveni arttırmak kamuoyu denetiminde olumlu gelişmeler sağlayabilir ve bu yönde yapılabilecekler başka bir araştırmaya konu olabilir.

### KAYNAKÇA

- Ajenjo, J. A. F. (2013). The Control of Public Administrations and the Fight Against Corruption: Special Reference to the Court of Audit and the General State Comptroller, Erişim 10 Ağustos 2021, chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/viewer.html?pdfurl=https%3A%2F%2Fwww.eca.europa.eu%2FLists%2FECADocuments%2FPRIX\_LAZARO\_FERNANDEZ%2FPRIX\_LAZARO\_FERNANDEZ\_EN.PDF&clen=1025675&chunk=true
- Ariely, G. (2013). Public Administration and Citizen Satisfaction With Democracy: Cross-National Evidence, *International Review of Administrative Sciences*, 79(4), 747–766.
- Arklan, Ü. (2009). Halkla ilişkiler ve bilgi edinme hakkı. İstanbul: Literatürk.
- Aslan, S. (2010a). Türkiye’de Sivil Toplum. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(31), 260-283.
- Aslan, S. (2010b), Sivil Toplum ve Demokrasi, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(2), 357-374.
- Atay, C. (1999). Devlet yönetimi ve denetimi. İstanbul: Alfa Yayınları.
- BM (2012), United Nations Universal Declaration of Human Rights, Erişim 6 Eylül 2021, <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>
- Bociurkiw, M. (2001). Revolution by Cell Phone. Erişim 5 Eylül 2021, <https://www.forbes.com/asap/2001/0910/028.html>
- Castells, M. (2004). Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür, İkinci Cilt: Kimliğin Gücü. (E. Kılıç, Çev.). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Cole, R. (2009). Social Media What Does it Mean for Public Managers?, *Public Management*, Erişim 15 Şubat 2012, [www.icma.org/](http://www.icma.org/).
- Çaha, Ö. (2007), Aşkın (transandantal) devletten sivil topluma. Plato Film Yayıncılık: İstanbul.
- Çetin, S. (2010). Kamusal karar alma sürecinde e-demokrasi uygulamaları ve Yürkiye. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Çopur, H. (2009). Teoriden Pratiğe Sivil Toplum. Erişim 1 Mayıs 2013, [http://www.ekopolitik.org/images/cust\\_files/070522142001.pdf](http://www.ekopolitik.org/images/cust_files/070522142001.pdf).
- DDK (2009), T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Denetleme Kurulu Araştırma ve İnceleme Raporu. Erişim 8 Eylül 2021, chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/viewer.html?pdfurl=https%3A%2F%2Ftodab.org.tr%2Ffiles%2FFAYDALI%2520B%25C4%25B0LG%25C4%25B0LER%2520KLAS%25C3%2596R%25C3%259C%2FYeni%2520klas%25C3%25B6r%2FT.C.%2520Cumhurba%25C5%259Fkanl%25C4%25B1%25C4%259F%25C4%25B1%2520Devlet%2520Denetleme%2520Kurulu%2520ARA%25C5%259ETIRMA%2520VE%2520%25C4%25B0NCELEME%2520RAPORU.pdf&chunk=true

- Demir, F. (2011). Bürokrasi-Demokrasi İlişkisi ve Bürokratların Seçilmişlerce Kontrolü Sorunu, *Yönetim ve Ekonomi*, 18(2), 63-84.
- Dolgun, U. (2005). Enformasyon toplumunda gözetim toplumuna 21. yüzyılda gözetim, toplumsal denetim ve iktidar ilişkileri. Ankara: Ekin Kitabevi.
- Durant, R. F. (2010). Oxford handbook of American bureaucracy. Oxford University Press.
- Erdoğan Tosun, G. (2005). Birleştirici Demokrasi Devlet-Sivil Toplum İlişkisinin Yeniden Yapılandırılması için bir Analiz Aracı Olabilir mi?. *Sivil Toplum ve Demokrasi* (L. Sunar, Ed.) içinde (23-54). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Eren, V. ve Aydın A. (2014). Sosyal Medyanın Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü ve Muhtemel Riskler. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 16 (Özel Sayı I), 197-205, Erişim 1 Eylül 2021, chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/viewer.html?pdfurl=http%3A%2F%2Fdergi.kmu.edu.tr%2Fuserfiles%2Ffile%2FMayis20141%2F28m.pdf&clen=298003&chunk=true
- Erinç, O. (2005). Demokrasiye kitakse. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Eryılmaz, B. (2012). Kamu yönetimi düşünceler, yapılar, fonksiyonlar, politikalar. İzmit-Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Eryılmaz, B. ve Biricikoğlu, H. (2011). Kamu Yönetiminde Hesap Verebilirlik ve Etik. *İş Ahlakı Dergisi*, 4(7), 19-45.
- Gözübüyük Tamer, M. (2010). Tarihsel Süreçte Sivil Toplum. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 27(1).
- Güz, N., Yanık, H., Yegen, C., Özbulduk Kılıç, I., Bingöl, M. (2017). Kamuoyu Araştırmaları ve Medyaya Güven. *İletişim ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 16, Jel Kodu: M0-I03
- Heath, A., Fisher, S., Smith, S., (2005). The Globalization of Public Opinion Research. *Annual Review of Political Science*, 8(1), 297-333.
- Hodgetts, R. M. (1997). Yönetim Teori, Süreç ve Uygulama. (C. Çetin ve E. Can Mutlu Çev.). İstanbul: Der Yayınevi.
- ICCS, (2021). Citizen First, Institute for Citizen-Centred Service, <https://citizenfirst.ca/>
- Kaplan, A. M. ve Haenlein, M. (2010). Users of the World, Unite! The Challenges and Opportunities of Social Media. *Business Horizons*, 53(1), 59-68, Erişim 9 Ağustos 2021, <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0007681309001232>
- Karatepe, S., Arıbaş Nalci, N. (2012). Yerel Yönetişimde Demokratik Katılımın Teşvik Edilmesi: Halkla İlişkiler ve Kamuoyunu Bilgilendirme Çalışmaları. Turgut Özal Uluslararası Ekonomi ve Siyaset Kongresi II e-kitabı, s.1126-1153, 19-20 Nisan 2012, Malatya.
- Köse, H. (2007). Küresel "akıntıya karşı" sivil arayışlar alternatif medya, İstanbul: Yirmidört.
- Lampe, C., La Rose, R., Steinfield, C., De Maagd, K. (2011). Inherent Barriers to the Use of Social Media for Public Policy Informatics. *The Innovation Journal: The Public Sector Innovation Journal*, 16(1), Article 6.
- Leighninger M., (2010) "Teaching Democracy in Public Administration: Trends and Future Prospects", *Journal of Public Deliberation* 6(1). doi: <https://doi.org/10.16997/jdd.100>
- Okur, Y. ve Ateş, H. (2009). Kamu Kurumlarında Performans ve Denetimin Etkinliğinin Artırılması İçin Bir Alternatif: Yurttaş Şartları. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18(2), 101 - 125.
- Osborne, T. ve Rose, N. (1999). Do The Social Sciences Create Phenomena? : The Example of Public Opinion Research. *The British Journal of Sociology*, 50, 367-396. doi:10.1111/j.1468-4446.1999.00367.x
- Oxford Reference. (1 Temmuz 2019). <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780191843730.001.0001/q-or-ed5-00002756>
- Önen, M., Özmen, B. (2011), Kamu Mali Yönetiminde Kontrol ve Sorumluluk, *Sayıştay Dergisi*, SAYI: 81 2011, s. 91-110.
- Özer, M. H. (2008). Günümüz İtibariyle Sivil Toplum Kuruluşlarının İktisadi ve Sosyal Fonksiyonları, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(26), 86-97.

- Özer, M. A. (2012). “21. yüzyılın modern yönetimi için” geleceğe yön veren yönetim guruları. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Özön, M. N. (1977). Osmanlıca Türkçe sözlük, Ankara: Remzi Kitabevi.
- Öztürk, T. (2007), Türk kamu yönetiminde bireyden devlete yönetsel denetim süreci; sorunlar, öneriler ve çözüm yolları. Ankara: Pilatin Yayınları.
- Paivarinta, T. ve Saebo, Q. (2006). Models of E-Democracy. Communications of the Association for Information Systems, 17, <https://doi.org/10.17705/1CAIS.01737>
- Page, B. I., Shapiro, R. (1983). Effects of Public Opinion on Policy, *The American Political Science Review*, 77(1), 175-190.
- Speier, H. (1950). Historical Development of Public Opinion, *American Journal of Sociology*, 55(4), 376–388, Erişim 5 Eylül 2021, <http://www.jstor.org/stable/2772299>
- TDK (2021), Güncel Türkçe Sözlük, <https://sozluk.gov.tr/>
- Tortop, N., İsbir E. G., Aykaç B., Yayman, H., Özer M. A. (2010). Yönetim bilimi. Gözden geçirilmiş 8. Baskı. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Tuncel, G. (2005). Türkiye’de Sivil Toplum Kuruluşlarının Tarihsel Gelişimi. S. Bakan, A. Küçük ve A. Karadağ (Ed.), *21. Yüzyılın Eşiğinde Türkiye’de Siyasal Hayat Cilt 2* içinde. İstanbul: Aktüel Yayınları.
- Uslu, Ateş (2012). Demokrasi. G. Atılğan, E. A. Aytekin (Ed.) , *Siyaset Bilimi Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler* içinde. İstanbul: Yordam Kitap.

Geliş Tarihi / Received : 22.10.2021 / 10.22.2021

Kabul Tarihi / Accepted : 10.12.2021 / 12.10.2021

Derleme Makalesi - Review Article



## SAĞLIK TURİZMİ KAPSAMINDA MEDİKAL TURİZMDE ÖNE ÇIKAN SAĞLIK UYGULAMALARI

### HEALTH TOURISM PROMINENT IN MEDICAL TOURISM WITHIN THE SCOPE OF HEALTH PRACTICES


Oğuz ÇAM<sup>a</sup>, Hakkı ÇILGINOĞLU<sup>b</sup>

**ÖZ:** Sağlık, insan yaşamında çok önemli bir yere sahiptir. Sağlık, insanların yaşamlarını iyi bir şekilde devam ettirebilmesi için mutlaka göz önünde bulundurulması gereken mühim bir öge olarak görülmektedir. Sağlık turizmi, turizm çeşitlerinden birisi olup, bu turizm çeşidiyle ilgilenen ülkelerin ekonomik gelirlerine önemli katkılar sağlamaktadır. Sağlık turizmi alanında sunumu yapılan ürün ve hizmetlerin; yüksek kaliteli, istek-ihityacı karşılayıcı ve tatmin edici olması gerektiği düşünülmektedir. Ülkelerin sağlık turizmi alt yapı ve üst yapılarının zengin ve gelişmiş olması, sağlık turistlerinin ilgi ve tercihlerini etkilemektedir. Sağlık turistleri tarafından önemli olarak görülen sağlık turizminin alt dallarından olan medikal turizmin değeri günden güne artmaktadır. Sağlık turistleri çeşitli sağlık nedenlerinden dolayı seyahat etmektedirler. Sağlık turistlerinin istek ve gereksinimleri, bu turistlerin tercih aşamalarında yönlendirici ve etkili olmaktadır. Medikal turizm uygulamaları, sağlık turizmi açısından büyük bir öneme ve potansiyele sahip olmaktadır. Bu çalışmada, medikal turizmde öne çıkan sağlık uygulamalarına değinmek amaçlanmaktadır. Çalışma, derleme biçiminde olup, turizm ve sağlık konularında önemli görülen bir kaynak görevi üstlenmektedir.

**Anahtar Kelimeler :** Sağlık Turizmi, Sağlık Turisti, Sağlık, Medikal Turist, Medikal Turizm.

**ABSTRACT:** Health has a very important place in human life. Health is seen as an important element that must be taken into account in order for people to continue their lives well. Health tourism is one of the types of tourism and contributes significantly to the economic income of the countries interested in this type of tourism. Products and services offered in the field of health tourism; It is thought that it should be of high quality, satisfying wants-needs and satisfying. The rich and developed health tourism infrastructure and superstructure of countries affect the interests and preferences of health tourists. The value of medical tourism, which is one of the sub-branches of health tourism, which is seen as important by health tourists, is increasing day by day. Health tourists travel for various health reasons. The wishes and requirements of health tourists are guiding and effective in the preference stages of these tourists. Medical tourism applications have a great importance and potential in terms of health tourism. In this study, it is aimed to mention the prominent health applications in medical tourism. The study is in the form of a compilation and acts as an important resource in tourism and health issues.

**Keywords:** Health Tourism, Health Tourist, Health, Medical Tourist, Medical Tourism.

<sup>a</sup>  0000-0003-3222-3367, Yüksek Lisans Öğrenci, Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Turizm İşletmeciliği ABD, İnanç Turizmi Bölümü, oguzcam911@gmail.com

<sup>b</sup>  0000-0002-6787-3397, Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları ABD, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, hcilginoglu@kastamonu.edu.tr

## 1. GİRİŞ

Sağlık, insan yaşamında çok önemli bir yere sahiptir. Sağlık, insanların yaşamlarını iyi bir şekilde devam ettirebilmesi için mutlaka göz önünde bulundurulması gereken mühim bir öge olarak görülmektedir.

Sağlık turizmi, turizm çeşitlerinden birisi olup, bu turizm çeşidiyle ilgilenen ülkelerin ekonomik gelirlerine önemli katkılar sağlamaktadır. Ülkelerin sağlık turizmi alt yapı ve üst yapılarının zengin ve gelişmiş olması, sağlık turistlerinin ilgi ve tercihlerini etkilemektedir.

Sağlık turistleri tarafından önemli olarak görülen sağlık turizminin alt dallarından olan medikal turizmin değeri günden güne artmaktadır. Sağlık alanındaki bilim ve teknolojilerin gelişmesiyle beraber ülkelerin sağlık uygulamalarının da gelişeceği ifade edilebilir. Bilim ve teknolojilerin gelişmesinde ise ülkelerin kullandıkları eğitim sistemleri önemli bir rol oynamaktadır. Bilim ve teknolojilerin etkisi olmadan sağlık alanında önemli ilerlemelerin kaydedileceği düşünülmemektedir. Bu yüzden dolayı da bilim ve teknolojilere önem verilmesi ve bu kapsamdaki yeniliklerin ve gelişmelerin takip edilmesi gerekmektedir.

Bir turizm türü olan sağlık turizminde, profesyonel sağlık iş gücünün yüksek oranda olduğu ülkeler sağlık turistlerinin ilgilerini cezbetmektedir. Söz konusu ülkelere de sağlık turisti ziyaret akışının yüksek olacağı tahmin edilmektedir.

Dünyada sağlık turizmiyle ilgilenen ülkelerin çoğunlukla alt yapılarının, üst yapılarının, sağlık teknolojilerinin gelişmiş ve nitelikli sağlık elemanları sayılarının ise yüksek olduğu görülmektedir. Dünya üzerinde son zamanlarda sağlık turistlerinin saç, göz ve diş tedavileri ile diğer tedavi türleri için sağlık turizmine yoğun olarak katıldıkları düşünülmektedir. Sağlık uygulamalarının gelişmemiş ya da yetersiz olduğu şehirler / ülkeler / bölgeler sağlık turistleri tarafından pek tercih edilmemektedir.

Sağlık turizmiyle ilgilenen ülkelerin gelirlerinin önemli bir bölümünün sağlık turizminden sağlandığı tahmin edilmektedir. Ekonomik gelir yönünden önemli bir gelir kalemini oluşturan sağlık turizmine ülkeler tarafından gerekli önemin verilmesi gerektiği belirtilebilir.

Sağlık turistleri çeşitli sağlık nedenlerinden dolayı seyahat etmektedirler. Sağlık turizmi alanında sunumu yapılan ürün ve hizmetlerin; yüksek kaliteli, istek-ihtiyacı karşılayıcı ve tatmin edici olması gerektiği düşünülmektedir. Sağlık turistlerinin istek ve gereksinimleri, bu turistlerin tercih aşamalarında yönlendirici ve etkili olmaktadır.

Salgın hastalıklar, doğal afetler, krizler, terör olayları ve benzeri gibi durumlar turizmi olumsuz etkilemektedir. Sağlık turizmi de bir turizm çeşidi olarak bu durumlardan olumsuz olarak etkilenmektedir. Sağlık turistleri de bu olumsuz durumları göz önünde bulundurarak seyahat tercihlerini değiştirmekte, ertelemekte ya da iptal etmektedirler.

Bu çalışmada, medikal turizmde öne çıkan sağlık uygulamalarına değinmek amaçlanmakta olup, çalışma derleme biçimindedir. Bu çalışma, turizm ve sağlık konularında önemli görülen bir kaynak görevi üstlenmektedir.

## 2. SAĞLIK KAVRAMI

Sağlık; fiziki, sosyal ve psikolojik olarak iyi olma durumu olarak tanımlanabilmektedir (Abels ve Kipnis, 1998, s. 695; Yirik, 2014, s. 3). “Sağlık” kavramı, zaman zaman karmaşık manalar taşıyabilir. Zaman içerisinde sağlık kavramına çeşitli manalar da yüklenmiştir. Sağlık kavramına olumsuz bir mana yüklenildiği zaman, hareket noktası hastalıklardır ve bu kelimedden “hastalıklı olmama” hali anlaşılmaktadır. Bu konseptte ilişkin olumlu yaklaşımlar ise zihinsel ve fiziksel uyum gibi farklı yönlerden bedensel kaliteye vurgu yapmaktadır. Hâlihazırda daha çok bu ikinci mana geçerli olmaktadır. Bu duruma benzer olarak, Dünya Sağlık Örgütü (WHO) bu konsepti şöyle tanımlamaktadır; “sağlık, yalnızca hastalıklı olmama durumu değil, aynı zamanda zihinsel, fiziksel ve toplumsal konum olarak iyi olma durumudur” (Jones, 2005; İçöz, 2009, s. 2260).

En genel manada sağlık, topluluktaki kişilerin hastalıklarının, rahatsızlıklarının ve sakatlıklarının olmamasıyla beraber, o topluluktaki kişilerin ussal, fiziki, iktisadi ve toplumsal yönlerden de tam olarak huzur ve uyum içerisinde olmaları halidir (Kızılcılık, 1996, s. 3; İnan ve Canoğlu, 2016, s. 114).



Sağlık hususunun insanlar için büyük önem taşıması nedeniyle sağlık ve tedavi maksatlı seyahatler, hâlihazırda git gide artan iktisadi, teknolojik, toplumsal ve benzeri olanaklara paralel bir şekilde önemli artış göstermektedir. Zira sağlık ve sağlık maksatlı yolculuklar, bir açıdan zorunlu bir nitelik taşımaktadır (Bayer, 1992, s. 160; Öztürk ve Bayat, 2011, s. 142).

İnsanları turizme yönlendiren etmenlerden birisi sağlıktır. Bu etmen, kimi zaman kaybedilen sağlığı tekrardan kazanmak için meydana geldiği gibi, kimi zaman da ise sağlığı muhafaza edebilmek için meydana gelmektedir (Öztürk ve Yazıcıoğlu, 2002, s. 9; Öztürk ve Bayat, 2011, s. 142).

### 3. SAĞLIK TURİZMİ

Literatürde sağlık turizmine ilişkin birden fazla tanım bulunmaktadır. En sade haliyle sağlık turizmi, kişilerin tedavi olmak için gerçekleştirdikleri yolculuklardır. Diğer bir söyleyişle sağlık turizmi, insanların kendi ikamet ettikleri bölgelerden diğer bölgelere tedavi edici, koruyucu, rehabilite edici ya da sağlığı geliştirici sağlık hizmetlerini almak amacıyla gerçekleştirdikleri yolculuklardır (Ross, 2001, s. 7; Denizli, 2020, s. 4). Sağlık turizmi, kişinin sağlığına ilişkin farklı tedavi, uygulama ve iyileştirme süreçlerinin içerisinde olduğu bütün girişimlerin yolculuk yapma ve konaklama hizmetleriyle bir araya getirilip, bir paket halinde sunulduğu bir turizm çeşididir (Baykal, 2008, s. 4; Denizli, 2020, s. 4). Sağlık turizmi, bir varış yerine ya da bir turistik mekâna turist getirebilmek amacıyla çeşitli turistik uygulamalar ile beraber tıbbi bakım hizmetlerini de sunarak meydana gelmektedir. Sağlık turizmi, kişilerin bilhassa sağlık sorunlarını gidermek amacıyla iklim, deniz, mağara, çamur, kaplıca, şifalı su gibi saf kaynaklardan ve başka sağlık hizmetlerinden faydalanmak ve bunlara ilave olarak dinlenme, eğlence, kür, konaklama, beslenme amacıyla bir yerden diğer bir yere seyahat gerçekleştirmeleri neticesinde meydana gelen bir turizm hareketidir (Tunç ve Saç, 1998, s. 22; Denizli, 2020, s. 4-5).

Sağlık turizmi, kişilerin sağlık nedenlerinden dolayı ikametlerinin buldukları yerlerden kalkarak yolculuk gerçekleştirmeleri olarak ifade edilebilir. Bu tanımlama, geleneksel sağlık hizmetlerine ilave olarak, kozmetik / estetik operasyonlarını, alternatif sağlık hizmetlerini, tamamlayıcı tedavileri içerir. Buna göre, doğal sağlık tedavileri ile genel turizm beraber hizmet sektörünü büyütmektedir (Kostak, 2007, s. 117).

Sağlık turizmi, genel olarak sağlığın muhafaza edilmesi, sağlığın geliştirilmesi ve sağlığın geri kazanılması için başlayan ve sağlık hizmetleri ilkelerinin beraberinde tatil ilkelerini de içeren yolculuklar, konaklamalar ve organizasyonlardan oluşan olayların - ilişkilerin bir bütünü olarak tanımlanabilmektedir (Gençay, 2007, s. 172; Yıldırım, 2012; Özer ve Sonğur, 2012, s. 70).

Sağlık turizminde; turistler hasta olabilirler ya da hastalar turist olabilirler. Kişiler rahatsızlıkları sebebiyle tedavilerini görürken de turizmden faydalanabilir. Bu konuda ise sağlık turizmi devreye girmektedir (Gümüş ve Büyük, 2008, s. 434; Öztürk ve Bayat, 2011, s. 142).

Sağlık turizmi alanyazını sağlık amaçlı yolculukları 3 grupta toplamaktadır. Bunlar (Aktepe, 2013, s. 171); “medikal turizm”, “termal ve spa-wellness turizmi”, “ileri yaş ve engelli turizmi”dir.

Sağlık turizmi uygulamaları, tıbbi muayene, fizyoterapi, hidroterapi, su uygulamaları, doğal tedavi metotları, güzellik - bakım uygulamaları gibi hizmetlerin sunulmasıyla senenin on iki ayı işlerliğini muhafaza etmektedir (Meler, Ruzic ve Kovacevic, 1996).

Özalp'e (2005: 98; Hastürk, 2011, s. 29-30) göre sağlık turizminin özellikleri aşağıdaki gibi sıralanabilmektedir:

- Sağlık turizmi, iş gücü - teknik donanım gerektiren bir turizm çeşidi olmaktadır.
- Sağlık turizminde, hizmet sunumu yapan sağlık kuruluşunun enternasyonal standartlara uygun hizmet göstermesi önem teşkil etmektedir.
- Hizmet sunumu yapan sağlık kuruluşunda, ortak yabancı lisan bilen çalışanların kesinlikle bulunması gerekmektedir.
- Hasta ve hastanın refakatçileri için çeşitli turizm çeşitlerinin geliştirilmesine katkı sağlayan, katma değeri yüksek olan bir turizm çeşididir.
- Seçilen hedef pazara dönük devlet katkılı, çeşitli lisanlarda tanıtım - pazarlama çalışmalarının yapılması gerekmektedir. Gerçekleştirilen bu tanıtımlarda hedef olarak

öncelikle hastaların yurt dışında hizmet almasına destek verecek sigorta ve sağlık kuruluşlarının seçilmesi gerekmektedir.

Gelişmiş ülkelerde hayatını devam ettiren kişiler turizmin, medyanın, internetin ve öbür kitle iletişim araçlarının etkisiyle başka ülkelerdeki seçenek tıp olanakları, ekonomik ve kaliteli sağlık hizmetleri hususunda daha çok bilgiye erişebilmektedirler. Bilinç kazanan hastalar, sigorta kuruluşlarını ve hükümetleri sağlık turizmi hususunda yeni arayışlara sevk etmektedirler. Bu durum neticesinde de, gün geçtikçe sağlık turizmi pazarı büyümekte ve geniş kitleler tarafından bir ilgi görmektedir (Kostak, 2007, s. 122).

Glinos, Baeten, Helble ve Maarse (2010; Yalçın, 2013, s. 13) enternasyonal sağlık hizmetlerine olan talebin altında yatan etkenleri beşe ayırmışlardır. Bu etkenleri ise: kalite, maliyet, bulunabilirlik, aşinalık ve biyoetik mevzuat (ötenazi, tüp bebek turizmi ve kürtaj turizmi) olarak ifade etmektedirler. MacStravic (1985; Yalçın, 2013, s. 13) sağlık hizmetleri sağlayıcılarının tercihine etki eden minimum sekiz sebep belirtmiştir. Bunlar ise: uyumluluk, duyarlılık, bulunabilirlik, gizlilik, rahatlık, maliyet, yetenek ve sonuç odaklılıktır. Başka yerde sağlık turizmini tetikleyen etkenler, yaşanılan yerdeki yüksek hizmet fiyatlarını, bekleme sürelerini, mevcut veya yasal olmayan tedavileri içermektedir. Gizlilik içinde alınmak istenilen tedavilerin geleneksel turistik çekim mekânlarında konaklama, iklim, yemek - kültürel ziyaretlerle birleştirilmek istenmesi bir diğer konudur. Birtakım ülkeler belli uygulamalar ve tedaviler ile popüleritesini artırırken; birtakım ülkeler de kültürel yakınlık, coğrafi yakınlık ve coğrafi konum gibi özellikleriyle çekici hale gelmektedir (Joppe, 2011; Yalçın, 2013, s. 13). Konunun cinsiyet, toplumsal ve kültürel boyutları üzerine vurgu yapan araştırmalar da bulunmaktadır (Sobo, 2009; Perfetto ve Dholakia, 2010; Whittaker ve Manderson, 2010; Mazzaschi, 2011; Solomon, 2011; Speier, 2011; Yalçın, 2013, s. 13).

Sağlık hizmetleri alanında pek fazla ülkenin üst seviye teknolojilerde ve standartlarda sağlık hizmeti vermesi, enternasyonal yolculuğun daha basit ve ekonomik bir hale gelmesi, bekleme listeleri ve maliyet avantajı sağlık turizminin dünya üzerinde çok geniş bir alana yayılmasını sağlamıştır (Kostak, 2007, s. 122).

Dünya üzerinde gerçekleştirilen çalışmalar ele alındığında sağlık turizminin gelişimini sağlayan etkenlerin (Bookman ve Bookman, 2007; Burkett, 2007, s. 223-245, Horowitz ve Rosensweig, 2007, s. 24-30; Cohen, 2011, s. 7-8; Kurumlu, 2016, s. 11-12); fiyat farkı, sağlık hizmeti kalitesi farkı, yetersiz sigorta kapsamı, uzun bekleme listeleri, özel - gizlilik hususları, yasal - etik hususlar, hem sağlık turizminden yararlanma hem de gezme maksadı, sağlık hizmetlerinin enternasyonal seviyeye taşınması, teknolojinin ulaşımı ve bilgiye erişimi basitleştirmesi etkenlerinin olduğu ortaya çıkmaktadır.

Sağlık turizminde birden fazla ülke cazibe merkezi halini almak amacıyla önemli faaliyetler yürütmekte ve rekabet edebilirlik yönünden sunulan sağlık hizmetini kaliteli ve uygun maliyetler ile elde edebilmeyi ve uluslararası platformda etkili pazarlamayı amaçlamaktadır (Aksoy ve Yılmaz, 2019, s. 37).

Bundan böyle kişiler, sağlık problemlerinin çözüme kavuşması için, yalnızca kendi ülkelerindeki sağlık olanaklarını ve giderlerini değil; diğer ülkelerdeki en iyi tedavi - fiyat imkânlarını da kıyaslayarak hareket etmektedirler. Sağlık sektörü problemleri, yüksek tedavi maliyetleri, hastanelerdeki yığılmalar ve uzun bekleme süreleri, hizmet sunum kalitesi ve benzeri problemlerle karşı karşıya gelen bilinçli hastalar için de başka ülkelere de yararlanabilme olanaklarının bulunması, sağlık turizmini başlı başına bir sektör haline getirmiş bulunmaktadır (Tontuş, 2017).

Sağlık turizmi kapsamında hizmet sunan kuruluşların çalışmalarının kaliteli ve etkili olması, sağlık turistlerinin memnuniyet ve sadakatının kazanılması, beklentilerinin karşılanması bakımından olabildiğince önem taşımaktadır.

Sağlık turizmi kapsamında hizmet gösteren kuruluşlar gerçekleştirdikleri anlaşmalar kapsamında; gidiş ve dönüş uçak bileti, özel vasıtalar ile transfer, kaliteli otel işletmelerinde konaklama, muayene, ön tetkikler, ameliyat kontrolleri ve ameliyat sonrası kontroller, özel rehber eşliğinde turistik etkinlikler sağlamaktadır (URL-1, Tarih Belirsiz).

Sağlık turizminde; cerrahi girişimler, kısırlık tedavisi, tüp bebek, kalp - damar ve eklem protezleri, estetik, göz, diş gibi başlıklar öne çıkmaktadır. Fakat neredeyse her çeşit sağlık hizmetinin talep edildiği görülmektedir. Basit tetkikler için ya da bir hastalığa yönelik olarak kontrol - muayene

yapmak için sınır aşırı sağlık hizmeti alan hastalar da azımsanmayacak bir sayıdadır. İlk zamanlar, ileri teknoloji modern bir alt yapıya sahip olması, sağlık bakım hizmetlerinin kalite standartlarının yüksek olması, ulaşımın basit olması sağlık turizminde ön planda olan ülkelerin ortak özellikleri olarak tanımlanırken, bundan böyle ülkeden ziyade sağlık merkeziyle ilgili özelliklerin öne çıktığı göze çarpmaktadır (Tontuş, 2017).

#### 4. SAĞLIK TURİSTİ

Sağlık turisti, öncelikle yaşamını sürdürdüğü yerlerde bulamadığı sağlığını dışarılarda arayan insan demektir. Bundan dolayı bu insanda ön plana çıkan, turist kimliği olmaktadır. Sağlık turisti; sağlık hizmetlerinin beraberinde eğitim, boş zaman, eğlence ve spor gibi etkinlikler aracılığı ile ev - iş meşguliyetlerini gidermek için eski sağlığını koruyacak veya mevcut sağlık problemlerini giderecek ürünleri ve hizmetleri satın almaktadır (Kostak, 2007, s. 117).

Dünya genelinde milyonlarca kişi, kendi ülkelerindeki sağlık sistemine erişmede yaşanan zorlukları, sağlık sistemine yönelik katı hukuki düzenlemeler gibi kısıtlılıkları aşmak amacıyla, tedavinin daha erişilebilir olduğu ülkelere seyahat gerçekleştirmektedir (Ormond, 2020, s. 373; Kurar ve Baltacı, 2021, s. 178).

Gerçekleştirilen farklı çalışmalar, sağlık turistlerinin hizmet alacağı sağlık kuruluşunu seçme ölçütlerini belirleyen etmenlerin; maliyet avantajı, coğrafi yakınlık, hizmet kalitesi, sağlık profesyonellerinin başarısı gibi etmenler olduğunu göstermektedir (Aksoy ve Yılmaz, 2019, s. 37).

Ehrbeck, Guevara ve Mango (2008) sağlık hizmetleri satın almak amacıyla yurt dışına çıkan kişileri güdüleyen sebepleri ortaya koymak için kapsamlı bir çalışma yapmışlardır. Bu çalışmada, 49.980 hastayla yapılan görüşme neticesinde yolculuk yapmak için birden fazla çeşitli sebep saptanmıştır. Bu saptanan sebepler (Ehrbeck vd., 2008; Baynazoğlu ve Serce, 2014; Görener, 2016, s. 163); az maliyet, daha fazla ilgi gösterilmesi, daha kısa tedavi - bekleme süreleri, daha kaliteli hizmet, gizlilik ihtiyacı, deneyim talebi, uzmanlık talebi, üstün teknik donanım talebidir.

#### 5. SAĞLIK TURİZMİNE KATILAN TURİST TİPLERİ

Sağlık turizmi pazarı yönünden ziyaretçiler veya turistler gruplara ayrılmaktadır. Bu gruplar şöyle belirtilebilir (Cohen, 2006, s. 87; Üçpınar, 2013, s. 88-89):

Yalnızca turist: Ziyaret gerçekleştirdikleri ülkede herhangi bir tıp hizmetinden faydalanmayan ziyaretçiler veya turistlerdir.

Tatilde hastalanıp tedavi edilen turist: Yolculuğu esnasındaki rahatsızlanma veya kaza sebebiyle tıp hizmeti ve tedavi alan turistlerdir.

Tatil ve tedavi amaçlı turistler: Bu turistler, ziyaret gerçekleştirdikleri ülkeye veya bölgeye tam manasıyla tıbbi sebepler ile gitmezler. Lakin ziyaret gerçekleştirdikleri bölgede birtakım rahatsızlıkları için tedavi imkânlarının olması tercih sebepleridir. Bir başka ifadeyle, tatilde tedavi amaçlı turistlerdir.

Tatil yapan hastalar: Bu ziyaretçiler aslında bir bölgeye tedavi olmak amacıyla gitmektedirler. Lakin iyileştikten sonra veya tedavi sonrası gittikleri bölgede tatil de gerçekleştiren ziyaretçilerdir.

Yalnızca hastalar: Bu grup altındaki medikal turistlerin bir bölgeye gitme maksatları sadece o bölgede tedavi olmak veya operasyon geçirmektir. Bu kişilerin tatil yapma gibi maksatları bulunmamaktadır.

#### 6. SAĞLIK TURİZMİNDE ÜLKELERİN TERCİH SEBEPLERİ

Sağlık turizminde ülkelerin tercih edilmesinin birtakım sebepleri bulunmaktadır. Tontuş (2017) söz konusu sebepleri şöyle ifade etmektedir:

- Ülkenin başlıca gelirlerinin turizm geliri olduğu için tercih edilmektedir (Kosta Rika, Kıbrıs Rum Kesimi, Singapur, Tayland gibi).
- Ülkenin politik ve coğrafi konum avantajları sebebiyle tercih edilmektedir (Malezya, Brezilya, İran, Ürdün gibi).
- Ülkenin sağlık hizmetleri kalitesinin ve teknolojik donanımının iyi olmasından dolayı tercih edilmektedir (Güney Kore, Amerika Birleşik Devletleri, Almanya gibi).

- Ülkede geçmişten gelen turizm ve sağlık turizmine önem verme politikaları sebebiyle tercih edilmektedir (İspanya; yaşlı turizmi, Macaristan; termal turizm, Hindistan; tıp turizmi gibi).
- Yabancı sermaye girişi ve yurt dışında eğitim almış hekim avantajlarını değerlendirmeleri sebebiyle tercih edilmektedir (Brezilya, Ürdün, Hindistan, Malezya, Malta gibi).
- Birden fazla yönden (kaliteli sağlık hizmeti sunumu, sağlıkta ileri teknoloji, ekonomik fiyat, turizm ülkesi olması, coğrafi konum vb. yönden) avantajları bir arada bulunduran ülkeler tercih edilmektedir (Türkiye, Malezya, İsrail gibi).

## 7. MEDİKAL TURİZM

Medikal turizm, tedavi olmak için diğer ülkelere gerçekleştirilen yolculuklardır. Gelişmiş ülkelerde sağlık hizmetleri fiyatlarının yüksek olması ve uzun bekleme sürelerinin verilmesi gibi sebepler ile hastalar, uzak mesafede bulunan pek fazla ülkeye yüksek standartlarda olan medikal uygulamalardan dolayı yolculuk gerçekleştirmektedirler. Öncelikli amaç “tedavi” olmakla beraber hastalar; seyahat programları, yiyecek - içecek, konaklama, ulaşım gibi turizm sektörünün sağlamış olduğu hizmetlerden faydalanmaktadır (Tengilimoğlu, 2013, s. 59; Özgül, 2014, s. 16-17). Medikal turizmin başka bir ismi ise “tıbbi turizm”dir (Özgül, 2014, s. 17).

Klasik tıbbın konusu içerisinde bulunan, doktorlar tarafından hastanelerde yapılan bazı tedavi metotlarını almak için gerçekleştirilen enternasyonal seyahatleri “medikal turizm” olarak isimlendirmek uygundur. Bu grup içinde de; plastik cerrahi ve estetik cerrahi ameliyatları, git gide tanınırlığı artan göz kusuru düzeltme ameliyatları, her çeşit kanser ve diş tedavileri, açık kalp cerrahisi tedavileri, ayrıca organ nakli ameliyatları gibi türlü tıbbi tedaviler bulunmaktadır (Kiremit, 2008: 6-7). Medikal turizm, tıbbi tedavi amaçlı olmaktadır ve buna tüm tıbbi tedaviler dâhildir (Caballero-Danell ve Mugomba, 2007). Medikal turizm kapsamına; ileri tedaviler olarak isimlendirilen kardiyovasküler cerrahi, cyberknife tedavileri, radyoterapi, transplantasyon, infertilite kapsamında tüp bebek IVF uygulamaları; cinsiyet değiştirme operasyonları, diyaliz tedavileri, göz tedavileri, diş tedavileri, estetik cerrahi tedavileri girmektedir (Zengingönül vd., 2012; Demir, 2013, s. 7).

Medikal turizm; genel olarak cerrahi bir müdahale ya da özel uzmanlık bilgisi gerektiren başka müdahaleleri kapsayan uygulamaları da içermektedir. Bu yönde hastaların taleplerinin yerine getirilmesine yönelik olarak, maliyet etkin özel tıbbi bakım hizmeti verilmesi için programlar düzenlenmekte ve bu süreç içinde turizm endüstrisiyle iş birliği ve eşgüdüm içinde çalışmalar gerçekleştirilmektedir (Kantarci ve Kurban, 2014; Çilginoğlu, 2018, s. 37). Bu nitelikleri doğrultusunda hem sağlık hem de turizm sektörlerinin etkinliğinin artırılmasını sağlayan medikal turizm, günümüz itibarıyla tıp teknolojilerinin gelişmesiyle beraber, bilhassa denizaşırı ülkelerde tıbbi amaçlı tedavilerin uygulanması ile tatil imkânı da sağlayan yaklaşımları kapsamaktadır (Connell, 2013; Çilginoğlu, 2018, s. 37).

Medikal turizmin gün geçtikçe bir ivme kazanması, hem sağlık hem de turizm sektörleri için fırsatlar sunmaktadır (Hume ve DeMicco, 2007, s. 81). Bilhassa, bir niş pazar olarak meydana gelen medikal turizm kavramı, cerrahi, tıbbi ya da diş müdahalelerinin yapılması gerektiği hallerde kullanılmaktadır (Lunt ve Carrera, 2010, s. 7). Medikal turizm, yalnızca diş ameliyatları ve kozmetik ameliyatlar gibi seçmeli ameliyatları değil, teknoloji ve uzmanlık bilgisi gerektiren karmaşık bir yapıya sahip, mecburi ameliyatları da kapsamaktadır (Heung, Kucukusta ve Song, 2011, s. 996). Medikal turizm, zorunlu medikal turizm ve seçmeli medikal turizm olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Birtakım medikal turistlerin akut müdahale gerektiren tıbbi tedavileri olarak tanımlanan zorunlu medikal turizm; karmaşık ameliyatları (koroner bypasslar, organ nakilleri, eklem replasmanı vb.) ve ameliyatsız kanser tedavilerini (radyoterapi, kemoterapi vb.) kapsamaktadır. Buna karşılık, tümüyle tıbbi yönden gerekli olmayan ve hastalar tarafından gönüllü bir şekilde tercih edilen tıbbi tedaviler, seçmeli medikal turizmdir. Bu düşünceye göre ise medikal turizm; tanılamayı (kan taraması, kalp stresi gibi koruyucu sağlık taramaları vb.), estetiği (botoks, kozmetik dişçilik, plastik cerrahi vb.), cinsiyet değiştirmeyi (erkek-kadın, kadın-erkek, ses cerrahisi) ve yardımcı üremeyi kapsamaktadır (Voigt vd., 2011, s. 31; Gülenç, 2019, s. 8).

Kişilerin tıbbi amaçlarla gerçekleştirdikleri uluslararası yolculukları içeren medikal turizm etkinliklerinde sağlık turizminin başka alt kollarından farklı olarak; doktor, sağlık çalışanları, hastane, klinik gibi tıbbi donanımına ilişkin kaynakların varlığı daha çok önem arz etmektedir (Kitapçı, 2014, s. 76).

Medikal turizmin tanınırlığının git gide artmasında etkili olan pek fazla etmen bulunmaktadır. Bu duruma ilişkin olarak da gelişmiş ülkelerdeki tedavi edici sağlık hizmetlerinin gereğinden fazla pahalı olması, sağlık sistemlerinin eskimesine ve nüfus oranının yükselmesine bağlı olarak tedavi amaçlı bekleme zamanlarının uzaması akla ilk gelenler arasında yer almaktadır. Almanya, Hollanda veya İngiltere gibi Avrupa ülkelerinde hastalara birtakım operasyonlar için seneler sonrasına randevu verilirken, dünyanın geriye kalanındaki tedavi edici sağlık hizmetleri, gelişmiş ülkelere göre kıyasla hem çok daha ucuz olmakta hem de her çeşit tedavi için neredeyse hiç bekleme listesi bulunmamaktadır. Hâlihazırda enternasyonal yolculuğun epey azalan maliyetler ile basit satın alınabilir bir duruma gelmiş olması ve artık dünyanın pek fazla bölgesindeki tıp merkezlerinde ileri teknoloji imkânlarının ve standartlarının bulunabilmesi, tedavi maksatlı medikal turizmi tanınan bir hale getiren başka etmenlerdir (Kostak, 2007, s. 25; Polat, 2014, s. 24).

Medikal turizm hususunda çeşitli tanıtımların etkili ve ilgi uyandırıcı bir şekilde yapılmasıyla medikal turistlerin taleplerinin daha da artacağı düşünülmektedir. Medikal turizm konusunda önemli ve etkili tanıtımların daha fazla gerçekleştirilmesiyle birlikte hem sağlık sektörüne hem de turizm sektörüne kayda değer seviyede bir ekonomik katkının sağlanacağı düşünülmektedir.

Medikal turizmin tanıtımında dikkat edilmesi gereken birtakım noktalar bulunmaktadır. Bu noktalar şöyle belirtilebilir (URL-2, Tarih Belirsiz):

- Sağlık hizmeti sunan çalışanların niteliklerinin ve bilimsel çalışmalarının tanıtılması gerekmektedir.
- Kalite standartları kesinlikle vurgulanmalıdır.
- Tanıtımlarda reklamdan ziyade medyada makalelerin ve haberlerin yayınlanması için enternasyonal medyanın desteği sağlanmalıdır.
- Sağlık turizminde hizmet sunumuna talip olan ülkelerin bu alanda gerçekleştirdikleri çalışmaların takip edilmesi gerekmektedir.
- Hedef kitleye erişimi sağlayacak nitelikte kongre, fuar ve benzeri organizasyonlara katılım gösterilmelidir.
- Tanıtımlarda bilgilendirmeye önem verilmesi gerekmektedir.
- İnternet, enformasyon aracı olarak değerlendirilmeli ve tedavilere ilişkin ayrıntılı bilgiler internette belirtilmelidir.
- İnternet üzerinde başarılı sağlık turizmi öykülerinin paylaşımı yapılmalıdır.
- Medikal turizmin gelişmesini engelleyen bazı durumlar söz konusudur. Bu durumlar ise şöyle ifade edilebilir (Binler, 2015, s. 39; Tökü, 2017, s. 14):
- Kalite problemi: Bilhassa gelişmiş ülkelere tıbbi maksatlı ziyaret gerçekleştirecek olan hastalarda hizmet kalitesi konusunda güven problemi yaşanmaktadır. Bu kişiler, kendi ülkelerinde teknoloji ve kalitenin sağlanamayacağını düşünmektedirler.
- Geri dönüşte sağlık güvencesinin eksikliği: İnsan, tedavisi tamamlandıktan sonra ülkesine geri döndüğünde meydana gelebilecek sıkıntılar konusunda tedirgin olmaktadır. Hastalığının takibi ve denetiminin gerçekleştirilememesi korkusu insanları endişelendirmekte, bu durum da insanların tedavide yurt dışı tercihlerini olumsuz yönde etkilemektedir.
- Ekonomik etkenler: Ülkesinde sigortası bulunmayan ya da kısıtlı sigortası bulunan hastalar her ne denli medikal turizm adayları arasında yer alsalar da gelir azlığı buna engel teşkil etmektedir.
- Dil problemi: Hastalar seyahat ettikleri ülkenin dilini ve genel kabul görmüş ortak dil olan İngilizceyi bilmeyebilirler. Bundan dolayı hastanelerin hasta geleceği vakit hasta ile iletişimi sağlayacak uygun bir tercüman buldurması gerekmektedir.



- Vize problemi: Bilhassa gelişmiş ülkeler, kaçak işçi sıkıntısı nedeniyle vize verirken daha dikkatli davranmaktadır. Bu hal de, tedavi amacıyla seyahat eden insanların da vakit kaybetmelerine yol açmaktadır.
- Akreditasyon problemi: Uluslararası hasta kabul edecek kurumlar, kontrolden geçerek akredite olmalıdır. Bu kurumların kalitesini yükselten bir süreçtir. Bu sürece dikkat edilmediği hallerde kamuoyunun bu durumdan haberdar olması sonucunda insanların bu kurumları seçmemelerine neden olmaktadır.
- Kalifiye iş gücü eksikliği: Birtakım kurumlar masraflarını azaltmak amacıyla personel kalitesine önem vermemektedir. Bu durum da hizmet kalitesini azaltmaktadır.

## 8. MEDİKAL TURİZM PAYDAŞLARI

Medikal turizmde birden fazla paydaşın tıpatıp bir domino etkisi gibi yapacakları kesintisiz hizmetlerle başarıya ulaşmak mümkündür. Medikal turizmin ana paydaşları ise; turizm şirketi (transfer şirketi, nakil şirketi, uçak şirketi, yetkili satış acentesi, tur operatörü), turizm rehberi, konsolosluk hizmetleri şirketleri, medya şirketi, organizasyon şirketi, sigorta şirketi, sosyal güvenlik kuruluşu, sağlık kuruluşu, paramedikal tur şirketi, tanıtma şirketi olarak ifade edilebilir (hospitalmanager, 2018).

## 9. MEDİKAL TURİZMDE ÖNE ÇIKAN UYGULAMALAR

Medikal turizmde sunulan hizmetler Tablo 1’de belirtilmektedir.

**Tablo 1.** Medikal Turizmde Sunulan Hizmetler

<b><i>Plastik Cerrahi</i></b>
Göğüs küçültme, göğüs büyütme, göğüs dikleştirme, penis büyütme, kalça implantları, kimyasal cilt soyma işlemleri, göz kapağını kaldırma, göz torbalarını yok etme, yüz implantları, yüz gerdirme, karın germe, kaş / alın kaldırma, liposuction, saç implantları ve nakilleri, burun şekillendirme, kulak şekillendirme, kol sarkmaları operasyonu, çene operasyonları, varisli damarların temizlenmesi vs.
<b><i>Diş Bakım İşlemleri</i></b>
Apikektomi, eksik dişlerin tamamlanması, diş arası boşlukların giderilmesi, hasarlı diş düzeltmeleri, diş beyazlatma, diş dolgusu, kanal tedavisi, diş implantları, porselen diş taçları, diş kaplama, diş düzeltmeleri vs.
<b><i>Tıbbi İşlemler</i></b>
Sağlık kontrolleri ve taramaları, organ nakli operasyonları, cinsiyet değiştirme operasyonları, kanser tedavisi, kardiyoloji işlemleri, kulak-burun-boğaz (ENT), göz hastalıkları tedavisi ve cerrahisi, kadın hastalıkları tedavisi, erkek hastalıkları tedavisi, mide ve bağırsak hastalıkları tedavisi, tüp bebek tedavisi, obezite tedavisi, kök hücre tedavileri, ortopedi cerrahisi tedavisi, genel cerrahi tedavisi, omurilik işlemleri tedavileri vs.

**Kaynak:** Peršić ve Janković, 2012, s. 91; Doğan, 2014, s. 10.

Turistler, medikal turizm çerçevesinde en çok şu sağlık hizmetlerini almak amacıyla diğer ülkelere seyahat etmektedirler (Lunt vd., 2015; aktaran Gönül, 2019, s. 28; Ekinci, 2020, s. 71-72): Bunlar; dental tedaviler, infertilite / kısırlık tedavisi, estetik cerrahi, göz cerrahisi, organ naklidir. Bunlara ilave olarak ise (Ekinci, 2020, s. 72); kalp yetmezliğiyle ilgili tedaviler ve koroner arter bypass vb. işlemler, omurga cerrahisi ve ortopedik cerrahi alanları, kök hücre tedavisi; seçenek tıp ve benzeri alanları (Muzaffar ve Hussain, 2007, s. 217), saç ekimi (Klavuz, 2018, s. 50), kanser ile ilgili tedaviler ve check-up hizmetleri (Yeşil, 2018, s. 28) medikal turizm kapsamında ön plana çıkan alanlar olarak ifade edilmektedir.

İlk zamanlar estetik ameliyatı gibi kozmetik maksatlı cerrahi masraflarını azaltmak için gelişmekte olan ülkelere yönelen hastalar, zaman içerisinde daha karmaşık ve mühim olan tedaviler için de ülkeler arasında yolculuk yapmaya başlamışlardır (TÜSiAD-Sağlık Çalışma Grubu, 2009, s. 7; Özkan Demirel, 2010, s. 15):



Küresel tıp turizminde öne çıkan tedavilere ilişkin şu bilgiler verilebilir (TÜSİAD-Sağlık Çalışma Grubu, 2009, s. 7; Özkan Demirer, 2010, s. 16):

- Karmaşık tedavi gerektiren hastalıklar; ağrı yönetimi, diyaliz, kalp ve damar tedavileri, kanser tedavisi, nöroloji ve beyin cerrahisi, nükleer tıp, ortopedi, rehabilitasyon, romatizma, transplant, tüm ileri tanı ve tedavi yöntemleri (pet bt, gamma knife, cyberknife, ileri radyoterapi yöntemleri), tüp bebek uygulamalarıdır.
- Estetik tıp hizmetleri; cilt hastalıkları, cilt tedavisi, dengeli beslenme - teori & pratik, kilo formunu geri kazanma, masaj ve SPA, plastik cerrahi, sağlık kontrolüdür.
- Diş tedavisi; diş bakımı (çocuklar ve bebekler için), diş beyazlatma, diş eti hastalıkları, diş hekimliği, estetik, gülme hattı tasarımı, implant, kron ve köprü, lazer tedavisi, porselen kaplama, seramik dolgudur.
- Görme bozuklukları tedavileri; lasik ameliyatları, diğer göz hastalıklarıdır.
- Medikal turizmde ön plana çıkan bazı tedavilere ilişkin bilgiler şu şekilde belirtilebilir (Sağlık Bakanlığı, 2012; Özgül, 2014: 18-19)
- Kozmetik cerrahi alanında; estetik cerrahi meme büyütme / mastopeksi / meme küçültme, facelift / blefaroplasti, liposuction / vücut şekillendirme.
- Organ ve doku nakli alanında; böbrek, karaciğer, kemik iliği transplantasyonu, kalp yetmezliği, kök hücre tedavisi, nörolojik hastalıklar, solid organ transplantasyonudur.
- Diş hekimliği alanında; diş onarım / protez, kozmetik diş hekimliğidir.
- Kardiyoloji ve kalp cerrahisi alanında; kalp kapak replasmanı / yeniden, kalp yetmezliği için kök hücre tedavisi, koroner arter bypass, perkütan koroner anjiyoplasti / stenttir.
- Göz alanında; lasik göz ameliyatıdır.
- Ortopedi ve omurga cerrahisi alanında; kalça cerrahisi / yenileme, diz protezi, artroskopi / eklem rekonstrüksiyonunda, laminektomi / spinal dekompresyon, disk alanı imar / disk değiştirmedir.
- Obezite alanında; gastrik bypass, laparoskopik ayarlanabilir gastrik bantlama (Lap-Band; Inamed / Allergan, Inc, Irvine, California), vücut büyük kilo kaybı sonra konturlamadır.
- Kısırlık alanında; cinsiyet değiştirme işlemleri, histerektomi, in vitro fertilizasyon, prostatektomi / transüretal rezeksiyondur.
- Medikal turizmde en sık talep edilen sağlık hizmeti türleri şunlardır (Tontuş, 2015: Aksoy, 2016, s. 12-13):
- Alternatif tıp; akupunktur, homeopati, önleyici tedaviler, yöresel tedavilerdir. Bariatrik cerrahi; gastrik bypass, mide kelepçesi, tüp midedir. Diş tedavisi; implantlar, kronlar, venerlerdir. Estetik cerrahi; düzeltici tedaviler, göğüs implantları, yüz germedir. Kalp işlemleri; anjiyoplasti, bypasslar, kapakçık değişimleri, kök hücredir. Kanser tedavisi; cyberknife, kök hücre, teşhistir. Kısırlık tedavileri; hormonal bozukluklar, tüp bebek, doğurganlıktır. Kök hücre tedavileri; ALS, alzheimer, felç, kalp, Parkinson'dur (Parkinson hastalığı). Nakiller; akciğer, böbrek, karaciğerdir. Ortopedi; bel ve omurga, diz, kalçadır. Rehabilitasyon ve geriatri; akut ve kronik durumlar, geriatric bakımdır.
- Medikal turizm alanında ön plana çıkan tedavi prosedürleri şunlardır (Muzaffar ve Hussain, 2007, s. 217; Deniz, 2019, s. 18):
- Kozmetik cerrahi; liposuction, mastopeksi, meme büyütme/küçültme, yüz gerdirmedir.
- Diş hekimliği; diş rekonstrüksiyonu, kozmetik diş hekimliği, protez dişler.
- Kardiyoloji ve kalp cerrahisi; kalp yetmezliği için kök hücre tedavisi, kapak replasmanı, koroner arter bypass, rekonstrüksiyonu perkütan koroner anjiyoplastidir.
- Ortopedik cerrahi ve omurga cerrahisi; disk alanı rekonstrüksiyonu, diz protezi, eklem rekonstrüksiyonu, kalça protezler/cilt soyma, laminektomidir.
- Bariatrik cerrahi; laparoskopik gastrik bantlama, mide bypass, vücut estetiğidir.
- Genitoüriner sistem; cinsiyet değiştirme, fertilizasyon, histerektomi, prostatektomidir.
- Organ ve doku nakli; kemik iliği nakli, kök hücre tedavisi, organ naklidir.

- Diğer servisler; alternatif tıp tedavisi, genel tıbbi değerlendirme / muayene, lasik / göz cerrahisidir.

Medikal turizm çerçevesinde değerlendirilen ve sık görülen medikal turizm akımı oluşturan uzmanlık alanları şöyle belirtilebilir (Rahman, 2016, s. 10-11):

- Beyin cerrahisi,
- Diş tedavileri (kozmetik, rekonstrüktif),
- Diyaliz,
- Estetik / plastik cerrahi (yüz, göğüs, yağ aldırma, lazerle cilt soyma),
- Fizyoterapi ve rehabilitasyon,
- Genel cerrahi,
- Genetik tanı ve klinik uygulamalar,
- Göz ameliyatları,
- Kanser tedavisi (radyoterapi, cyberknife),
- Kardiyoloji / kalp cerrahisi (kapak değişimi, bypass),
- Kemik iliği nakli,
- Madde bağımlılığı tedavisi,
- Obezite cerrahisi (mide bandı, gastrik bypass),
- Organ - doku nakli (organ nakli, kök hücre tedavisi),
- Ortopedik cerrahi (kalça/diz protezi),
- Ötenazi (intihar turizmi),
- Tıbbi görüntüleme, tanı ve check up,
- Üreme sistemi (doğum, cinsiyet değiştirme, IVF).

## 10. MEDİKAL TURİZM VE ÜLKELER

Medikal turizm alanyazını ele alındığında birtakım ülkelerin ön plana çıktığı göze çarpmaktadır. Bu ülkeler, bölgelere göre; Amerika kıtasında; Küba, Kosta Rika, Brezilya, Meksika, Kolombiya, Panama, Amerika Birleşik Devletleri medikal turizm alanında ön plana çıkmaktadır. Afrika ve Avrupa kıtalarında; Türkiye, İspanya, Fransa, Almanya, Macaristan, Ürdün, Dubai (Birleşik Arap Emirlikleri'ne bağlıdır), Güney Afrika medikal turizm alanında ön plana çıkmaktadır. Asya kıtasında ise; Malezya, Güney Kore, Tayland, Singapur, Hindistan ve Filipinler medikal turizmde ön plana çıkmaktadır (Bhaidkar ve Goswami, 2017, s. 83; Sevim, 2019, s. 68).

Medikal turizm, hâlihazırda iki yönlü olmaktadır. Teknoloji yetersizliği sebebiyle az gelişmiş ülkelerde bulunan hastalar Avrupa ve Kuzey Amerika ülkelerini seçerken, bu ülkelerde bulunan hastalar ise ucuz tedavi imkânları sebebiyle Latin Amerika ve Asya ülkelerini seçmektedir (Aslanova, 2013; Tonga ve Bahadır, 2019, s. 78).

Dünyada genel cerrahi, kök hücre tedavisi, kanser tedavisi, yüz germe, liposuction ve diş implantı gibi tedavilere, yüksek kalitede ve daha düşük maliyete ulaşmak amacıyla çeşitli bölgelere gidilmektedir. Gelişmekte olan ülkeler ve gelişmiş ülkeler, medikal sektörde ayakta durabilmek amacıyla yatırım maliyetlerini artırmaktadır (İldiz, 2019, s. 21-22).

Asya ülkeleri bilhassa ortopedi ve kardiyak gibi tedavileri ile ün kazanırken, medikal turizm hususunda iyi bir alt yapısı bulunan Singapur, Tayland ve Hindistan ise daha deneyimli - donanımlı doktorları ülkelere çekmektedir. Singapur, Tayland ve Hindistan, eğitimli doktorlarıyla hastaları ülkelere çekerek sağlık hizmetlerinden olabildiğince iyi bir gelir sağlamaktadır (İldiz, 2019, s. 22).

Gerçekleştirilen araştırmalara göre; Fas ve Tunus göz sağlığı, Polonya ve Macaristan diş bakımı, Tayland böbrek nakli, Hindistan ise kalp ameliyatı hususunda öne çıkmaktadır. Yapılan araştırmalar, bu ülkelerdeki sağlık hizmetleri maliyetlerinin Batı Avrupa'ya kıyasla ortalama %40 - %70 oranı arasında daha ucuz olduğunu gözler önüne sermektedir (Kiremit, 2008, s. 17; Erdur, 2013, s. 29).

Dünyada medikal turizm alanıyla ilgili önemli görülen bazı bilgiler şu şekilde ifade edilebilir:

**Almanya:** Almanya, kendi hükümet organlarının desteği ve bilimsel araştırma ve alt yapı hizmetlerine gösterdiği önem ile birden fazla alanda popüler tedavi alternatifleri sunmaktadır. Alman klinikleri ve hastanelerinde, tıbbi ve sağlık standartları yüksek olmaktadır. Bilhassa jinekoloji, üroloji ve

onkolojik hastalıkların tedavisi, protez, gastroenteroloji, IVF (suni tohumlama), kardiyoloji (kalp cerrahisi) ve kozmetik cerrahi alanlarında Avrupa Birliği (AB) ülkeleri arasında bir niş pazar yaratmıştır (URL-3, 2008; Karakoç, 2017, s. 93).

**Amerika Birleşik Devletleri:** Amerika Birleşik Devletleri'ndeki tedavi edici sağlık hizmetleri, dünyanın en pahalısı olarak bilinmektedir (Kiremit, 2008, s. 18; Hastürk, 2011, s. 66). Medikal turizme karşı artış gösteren ilgi, Amerikan sağlık sistemini olumlu yönde etkileyebilir. ABD'de sağlık hizmetleri fiyatlarının hızlı bir biçimde artması, Amerikalı hastaları diğer ülkelere sağlık arayışı nedeniyle sürükleyecektir. Bu yönelme durumu ise, sağlık hizmetleri fiyatları eşitlenmediği ve bütün hastaların sağlık sigortasına sahip olamadığı müddetçe sürecektir. Bu hususlardaki problemleri çözüme kavuşturabilmek için Amerikan sağlık birliklerinin, enternasyonal sağlık birliklerinden bilgiler alması gerekmektedir (Akdu, 2009, s. 51; Hastürk, 2011, s. 66). Amerika Birleşik Devletleri hükümeti yurt dışından gelen sağlık turizminden yararlanan kişilere yönelik olarak iki yönlü bir politika benimsemektedir. Hem yurt dışından ülkeye hastaların gelmelerini teşvik ederken hem de sağlık alt yapısını bir pazar haline getirmektedir. Teknolojik alt yapısını oluşturacağı sağlık kurumları ya da kuruluşları ile protokollere imza atmıştır. Yaklaşık 45.000.000 sigortasız işçiye sahip olan Amerika Birleşik Devletleri, tedavi hizmeti için Singapur ve Hindistan'a yönlendirmektedir. Akreditasyon uygulaması ile de kendi standartlarını dünya üzerinde oturtmaktadır (Taş, 2014, s. 61).

**Antigua:** Madde bağımlılığı tedavisinde ön plana çıkmaktadır (Antigua, farklı bağımlılık tedavileri olmak amacıyla dünya genelindeki 30 ülkeden gelen hastalara hizmet vermiştir) (Enache, Gabor ve Morozan, 2013; Gönül, 2019, s. 13).

**Arjantin:** Arjantin, plastik ameliyatlarıyla önem kazanmıştır (Akdu, 2009, s. 55).

**Barbados:** Barbados, doğurganlık kliniğiyle bilinmektedir (Gümüş ve Özgüven, 2015, s. 6). Infertilite / kısırlık tedavisinde ön plana çıkmaktadır (Bilhassa huzurlu bir ortamda gerçekleştirilen tedaviler Barbados'un başarı oranını önemli seviyede artırmaktadır) (Enache vd., 2013; Gönül, 2019, s. 13).

**Belçika:** Belçika, estetik cerrahi ve obezite tedavisinde akla ilk gelen ülkeler arasında bulunmaktadır (Yalçın, 2013, s. 43). Birden fazla medikal hastanın tedavi olmak amacıyla Belçika'yı seçmesinin sebepleri arasında; düşük maliyet, yüksek kalite, kısa bekleme süreleri ve dil yeteneği bulunmaktadır (Karakoç, 2017, s. 89).

**Brezilya:** Kozmetik cerrahi tedavisinde ön plana çıkmaktadır (Brezilya, yüksek gelir grubu içerisinde bulunan medikal turistlerin tercih ettiği bir ülke olmaktadır) (Enache vd., 2013; Gönül, 2019, s. 13).

**Çin:** Çin, medikal turizm sektöründe geleneksel Çin tıbbi uygulamalarını bir niş pazar haline getirmeye odaklanmıştır (United Nations Economic Commission for Latin America and the Caribbean [ECLAC], 2010; Kitapçı, 2014, s. 25).

**Filipinler:** Filipinler, iyi derecede İngilizce konuşan ve iyi eğitim almış sağlık çalışanlarıyla medikal turizm sektöründe bulunmaktadır (ECLAC, 2010; Kitapçı, 2014, s. 25).

**Güney Afrika:** Bu ülke, bilhassa kozmetik ameliyatlarda öne çıkmaktadır ve tedavi fiyatları ABD'ye nazaran daha uygun olduğu için daha çok ABD'den hastaları kabul etmektedir (Akdu, 2009, s. 55).

**Hindistan:** Her sene farklı sebeplerden dolayı binlerce medikal turist, medikal turizm alanında gelişmekte olan Hindistan'a ziyaret gerçekleştirmektedir. Tedavi olmak amacıyla yurt dışından Hindistan'a ziyaret gerçekleştiren turistlerin aldıkları tedaviler ağırlıklı olarak; nörolojik hastalıklar, kalp hastalıkları, çocuk hastalıkları, kanser ve organ nakline yöneliktir (Öge, 2015, s. 58-59).

**İngiltere:** En fazla medikal turist gönderen ülkelerin başında Amerika'yla beraber İngiltere de bulunmaktadır (Gupta, 2008, s. 5; aktaran Yirik, 2014, s. 111). Bekleme sırasının uzunluğundan dolayı tedaviye başlama zamanının aksamaması, İngiltere ve medikal turizm varış yerlerinde yapılacak harcamalardaki çeşitlilikler ve benzeri de İngiliz hastaları medikal turizme yönlendirmektedir (Deniz, 2016, s. 61).

**İran:** İslam dininin hâkim olduğu İran, Müslümanlar tarafından kısırlık tedavisi, saç ekimi ve göz hastalıkları gibi hastalıkların tedavisi amaçlı tercih edilmektedir (Öge, 2015, s. 60).

**İspanya:** İspanya'nın sağlık sistemi, dünyanın en iyi sağlık sistemlerinden birisi olarak kabul edilmektedir (International Medical Tourism Journal [IMTJ], Tarih Belirsiz; Gökali, 2019, s. 87). İspanya, yüzde medikal yardım gerektiren 83 milyondan çok uluslararası hastaya hizmet vermektedir. Bu çerçevede İspanya'nın önde gelen hastane grubu "Quirónsalud", Avrupa'daki ana şirketi "Fresenius-Helios" ile beraber, garantili neticeler sunan en iyi alternatiflerden birisi olarak görülmektedir. İspanya, yüksek derecede uzmanlaşmış sağlık ağına, kişiselleştirilmiş tedavilere ve teşhis için medikal tedaviye kucak açan teknoloji harikası 125 sağlık merkezine, 47 hastaneye, uluslararası düzeyde uzmanlaşmış profesyonellerden meydana gelen bir ekibe sahip olmaktadır. İspanya'nın bakım kalitesinin yüksek seviyede olmasının nedeni, ilave akreditasyonlar ve sertifikalar (Joint Commission International, EFQM, ISO vb.) ve bütün medikal - cerrahi uzmanlıklardan meydana gelen bir hizmet portföyünün olmasıdır (IMTJ, Tarih Belirsiz; Gökali, 2019, s. 87).

**İsrail:** Yüksek riskli gebelik ve kısırlık gibi alanlarda uzmanlık kazanan İsrail, kendi yurttaşlarına, ülke dışında yaşamını devam ettiren Yahudilere ve komşu ülkelerin hastalarına hizmet göstermektedir (Akdu, 2009, s. 54).

**İsviçre:** Dünyanın en pahalı ülkelerinden bir tanesi olan İsviçre, diğer yerlerde kolayca bulunmayan uzmanlar ve kaliteli tedaviler sunarak zengin sağlık turistlerine hitap etmektedir. Hastalar İsviçre'ye genel olarak ise; Amerika Birleşik Devletleri, Orta Doğu, Asya ve Avrupa'dan seyahat gerçekleştirmektedirler. İsviçre; ayrıyeten Çin, Rusya, eski Sovyet devletleri ve Körfez devletleri gibi hızlı bir şekilde büyüme gösteren orta sınıf ülkelere gelen hastaları da almaktadır (Gökali, 2019, s. 86).

**Karayıpler:** Karayıpler'de yurt dışından gelen hastalara sunulan hizmetler; diyaliz ve yaşlı bakım programları, göz ameliyatları, plastik cerrahi ameliyatları, kardiyoloji ve kanser tedavileridir. Karayıpler'in etkileyici iklimi ve doğası, güvenilir iletişim sistemi, basit - iyi ulaşım olanakları, iyi eğitilmiş doktorları, kaliteli otelleri ve gelişmiş ülkelere kıyasla az işçi maliyetiyle medikal turizm hususunda ilerlemek için pek fazla nedene sahip olduğu düşünülmektedir (Gonzales ve Brenzel, 2001; aktaran Öge, 2015, s. 59).

**Kolombiya:** Bu ülke, oftalmoloji, travmatoloji, kardiyoloji ve çeşitli nakiller, kemik grefti, plastik cerrahi, ortopedi, nükleer tıp ve genel kontroller gibi farklı tıbbi hizmetler sunmaktadır. Bu hizmetler ağırlıklı olarak; Barranquilla, Bogota, Medellin ve Cali gibi büyük kentlerde yoğunlaşmıştır (Demir, 2013, s. 14).

**Kosta Rika:** Kosta Rika, özellikle plastik cerrahi ameliyatları, diş tedavileri ve organ nakli için tercih edilmektedir (Connell, 2006).

**Küba:** Hastalar, Küba'ya çoğunlukla göz rahatsızlıklarının, nörolojik rahatsızlıkların, beslenme bozukluklarının, uyuşturucu ve alkol bağımlılığının ve "Parkinson" hastalığının tedavisi amacıyla gitmektedirler (Öge, 2015, s. 60).

**Lübnan:** Lübnan, özellikle kardiyoloji alanında ilerleme kaydetmiştir. Lübnan'a gelen hastalara, tedavilerinin beraberinde bir tatil paketi de sunulmaktadır (Öge, 2015, s. 60).

**Macaristan:** Macaristan, Avrupa'daki medikal turizm hareketleri içinde temel merkezlerden bir tanesi haline gelmiştir. Avrupa'da yer aldığı konum itibarıyla, Rusya ve Avrupa ülkelerinden ucuz ücretler ile uçuş olanaklarının olması ve sahip olduğu zengin tarihi birikimi ile gelişmekte olan bir medikal turizm varış yeridir (Novasans, 2011; Doğan, 2014, s. 66). Macaristan, Avrupa'nın dış başkenti olarak zikredilmektedir. Hastalar, Macaristan'a son tıbbi teknoloji ve bilgiyle sunulan diş tedavisi hizmeti için seyahat gerçekleştirmektedirler (Szabo, 2012, s. 4; Doğan, 2014, s. 67). Macaristan'ın sağladığı başka temel sağlık hizmetleri arasında; obezite, dermatoloji, saç ekimi ve estetik cerrahi tedavileri gelmektedir. Ayrıyeten jinekoloji, radyolojik muayene hizmetleri, göz cerrahisi de verilen hizmetler arasında yer almaktadır (Novasans, 2011; Doğan, 2014, s. 67).

**Malezya:** 2000'li senelerde medikal turizm çalışmalarına başlayan Malezya, İslami yapısından dolayı bilhassa Bahreyn, Bangladeş, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri gibi ülkeler tarafından tercih edilmektedir. Malezya, olabildiğince uygun fiyatlarda medikal hizmet vermektedir (Öge, 2015, s. 59).

**Malta:** Bu ülke, özel kliniklere ve hastanelere sahip bir ülkedir. Maltalı çalışanların, yabancı lisanları iyi konuştuğu ve hastalar ile iyi bir iletişim kurduğu görülmektedir. Malta, yakın devirde, dünya üzerinde en iyi sağlık hizmetleri sunan en iyi 5 ülke arasında sayılmıştır. Bu etken, medikal turistleri

Malta'ya çeken etkenlerden bir tanesi olabilir (Akdu, 2009, s. 53). Malta, coğrafi konumu itibarıyla, hem Kuzey Afrika, hem Avrupa, hem de Ortadoğu'da bulunan müşteriler için çekici bir destinasyon olmaktadır. Ortadoğu'da bulunan hastalar, sunumu yapılan yüksek kaliteye sahip hizmetler ile Malta'ya çekilebilir. Medikal turizm, yalnızca konaklama - turizm sektörüne fırsatlar sunmakla kalmaz, hekimlere ve hemşirelere de ekonomik fırsatlar sunar (Akdu, 2009, s. 54).

**Meksika:** Meksika, göreceli olarak fiyat üstünlüğü ve coğrafi yakınlığı sayesinde ABD'den medikal turist çekmektedir. Ayrıyeten ABD'de hayatını sürdüren Meksikalılar da tedavi olmak amacıyla Meksika'yı tercih etmektedirler (Demir, 2013, s. 15).

**Panama:** Panama'da yapılan tedavilerin ABD'ye kıyasla %40 - %70 arası oranda daha ucuz olması, ülkeyi medikal turistler için cazip bir bölge haline getirmiştir. Ülkenin pazarlama açısından avantajları arasında: Panama'dan ABD'nin 10 büyük kentine direkt uçuş olanağının olması, ABD para biriminin kullanımı, siyasi yönden istikrarlı demokrasi, güvenli ve kısa zamanlı ziyaret için vizesiz girme gibi üstünlükleri bulunmaktadır (Herrick, 2007; Demir, 2013, s. 16).

**Polonya:** Polonya, AB üyesi olan bir ülke olarak bilhassa Avrupalı hastalara yönelik medikal turizm hizmeti vermektedir. Polonya, bilhassa dış ile ilgili tedavilerde öne çıkmaktadır (Öge, 2015, s. 59).

**Singapur:** Her sene binlerce turist tedavi olmak amacıyla Singapur'a gitmektedir. Hastalar; Katar, Yemen, Umman, Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri gibi ülkelerden gelmektedir. Singapur, Orta Doğu ülkelerinde bulunan medikal turistleri de kendisine çekebilmek amacıyla farklı tanıtım ve reklam etkinlikleri gerçekleştirmektedir (Öge, 2015, s. 59).

**Suudi Arabistan:** Suudi Arabistan, medikal turizmi, bilhassa dış hekimliği ve kozmetik ameliyatını, Hac yolculuğuyla (Hac) ülkeye ziyaret gerçekleştiren konuklarla birleştirmeyi amaçlamaktadır (Akdu, 2009, s. 55).

**Tayland:** Tayland, coğrafi konumu gereği Asya'nın medikal turizm merkezi olarak isimlendirilmektedir. Ülkede ağırlıklı olarak; enfeksiyon hastalıkları ve tedavileri, göz ameliyatları, diş tedavileri, plastik cerrahi, kalp ameliyatları gerçekleştirilmektedir (Öge, 2015, s. 59).

**Tunus:** Tunus, göz sağlığı hususunda öne çıkmaktadır (Chanda, 2001). Tunus'ta medikal turizm, bir hükümet politikası olmaktan ziyade toplum bilinciyle yönlendirilmektedir (Lautier, 2008; Demir, 2013, s. 13).

**Türkiye:** Dünyadaki turizm hareketlerinde büyük bir payı bulunan Türkiye, nitelikli insan gücü, rekabetçi fiyat avantajı, kaliteli - sağlık hizmetleri, devlet desteği, sahip olduğu alt yapı imkânları, coğrafi konumundan dolayı sahip olduğu eşsiz tarihi ve doğal zenginlikleri, uygun iklim şartlarıyla bir araya gelen kaliteli turizm işletmeciliği ve dünyaca tanınan efsanevi Türk konukseverliği ile medikal turizmde gün geçtikçe daha fazla bir paya sahip olmaktadır (Döşkaya, 2019). Türkiye, başarılı operasyonlarından, uzman kadrosundan, uygun fiyat alternatiflerinden ötürü "estetik konusunda en fazla talep gören ülke" unvanını almıştır (Karadeniz Sağlık Turizmi Derneği [KADESAD], 2021). Türkiye, medikal turizm konusunda kanser tedavileri ve organ naklinde gösterdiği uluslararası başarı ile sık sık gündeme gelmiştir. Türkiye'de en çok tercih edilen tıbbi müdahale çeşitleri arasında; kanser - kalp cerrahisi, beyin tümörü tedavisi, kök hücre tedavileri ilk sırada gelmektedir. Ayrıyeten bu hastalıkların tedavileri Türkiye'ye en çok döviz getiren tedavilerdir. Daha sonrasında ise; göz tedavileri, tüp bebek uygulamaları, diş tedavileri, ortopedi ve travmatoloji, ağız, diş ve çene hastalıkları ve cerrahisi, deri ve zührevi hastalıkları branşları, kadın hastalıkları, beyin ve sinir cerrahisi, onkoloji takip etmektedir. Türkiye'de diş hekimi sayısının 23.000, hekim sayısının ise 135.000'den çok olduğu da hesaba katıldığında, Türkiye'nin hekim potansiyeli olarak sağlık turizmini ziyadesiyle karşılayabilecek bir kapasiteye sahip olduğu ifade edilebilir (KADESAD, 2021).

**Ürdün:** Ürdün, 1990 senesinden itibaren Arap dünyasının tıbbi merkezi olarak sağlık sektöründe kayda değer yatırımlar gerçekleştirmiştir. Ayrıyeten komşu ülkelerde tıbbi tedavi fiyatları daha uygun olmaktadır (Lautier, 2008; Demir, 2013, s. 13).

**Vietnam:** Vietnam, medikal turizm sektöründe dar bir alanda etkinlik yürütmekte, öncelikli olarak ise komşu ülkesi olan Kamboçya'dan gelen hastalara hizmet göstermektedir (ECLAC, 2010; Kitapçı, 2014, s. 25).



Medikal turizm alanında tercih edilen ülkelerin isimleri ve bu ülkelerin sundukları sağlık hizmeti branşları şunlardır (Sayın, Yeğinboy ve Yüksel, 2017; Çınar ve Özkaya, 2020, s. 43):

**Brezilya;** kozmetik cerrahidir. Güney Afrika; kozmetik cerrahidir.

**Hindistan;** Kanser tanısı ve tedavisi, ortopedik ve kardiyak girişimlerdir.

**Kosta Rika;** abdominoplasty, dental implant, porselen kron, meme küçültme, meme büyütme, yüz germedir.

**Körfez ülkeleri;** genel cerrahi, ortopedik cerrahi, dental cerrahi, göz hastalıkları, immünoloji, endokrinoloji, gastroenteroloji, kardiyojodir.

**Macaristan;** diş cerrahisi ve kozmetik cerrahidir.

**Malezya;** alternatif tıp, kozmetik cerrahidir.

**Meksika;** diş ve kilo problemleridir.

**Singapur;** böbrek ve kemik iliği nakli, kalp operasyonlarıdır. Tayland; basit estetik operasyonlar, check up, diş tedavileridir.

İnsanlar, farklı sebeplerden dolayı medikal turizm amaçlı seyahatler gerçekleştirmektedirler. İnsanların bu tür seyahatlerinde ön plana çıkan ve onların kararlarını etkileyen bazı etkenlerin olduğu düşünülmektedir.

Mckinsey & Company tarafından gerçekleştirilen bir çalışmada kişilerin medikal turizm amacıyla çeşitli ülkelere seyahat gerçekleştirmelerindeki nedenler arasında; isteğe bağlı uygulamalar için düşük maliyet (%4), en düşük maliyet (%9), daha hızlı erişim (%15), en iyi kalitede tıbbi tedavi - medikal uygulamalar (%32) ve en yüksek teknolojinin (%40) olduğu tespit edilmiştir (Döşkaya, 2019).

Medikal turizm alanında ülkeleri zorlayan ve ülkelerdeki medikal turist ziyaretinin azalmasına neden olan bazı durumların söz konusu olduğu düşünülmektedir. Ülkelerin, medikal turizm pazarından daha fazla bir ekonomik gelir elde etmek için sağlık ürün ve hizmetlerine dair pek çok hususu göz önünde bulundurması ve bunlara dair etkili çalışmalar yürütmesi önemli olarak görülmektedir.

Gerçekleştirilen çalışmalarda medikal turizm sektöründe ülkeleri en çok zorlayan faktörlerin; iletişim - yabancı dil sorunları, yetersiz tanıtım, promosyon eksiklikleri, uzman doktor eksikliği, idari destek sistemlerinden mahrumiyet, çalışanların tavrı, yabancı hasta bakmada uzmanlaşmama, kültürel hizmetlerin sunulmaması, global ağ oluşturmada yaşanan sıkıntılar (Rokni, Avci ve Park, 2017, s. 934), aracı kurumlar ile ilgili problemler, transfer problemleri, yapısal problemler ve yönetsel problemler olduğu saptanmıştır (Momeni, Janati, Imani ve Khodayari-Zarnaq, 2018, s. 311; Kurar ve Baltacı, 2021, s. 178).

## 11. TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Sağlık, bir insanın hayatında çok önemli olan bir unsurdur. İnsanlar, sağlıklarını korumak ve hastalıklara karşı da dirençli olmak isterler. İnsanlar, sağlıklarını kaybettiklerinde fiziki ve ruhsal olarak birçok olumsuz durumla karşılaşabilir, olumsuz duygular yaşayabilirler. Sağlık turizminin temelinde de sağlık konusu yer almaktadır.

Turizm çeşitlerinden birisi olan sağlık turizmi, turistik açıdan önemini gün geçtikçe artırmaktadır. Sağlık turizmine katılmak amacıyla seyahat gerçekleştiren turistler aynı zamanda farklı turizm etkinlik ve aktivitelerine de katılmak isteyebilmektedirler. Sağlık turizmi, ekonomiye katkı sağlamaktadır. Sağlık turizminde ön plana çıkan destinasyonlar ya da ülkeler, genel olarak da bir tanınma fırsatı yakalamaktadır. Sağlık turizmi açısından turistlerin zihinlerinde iyi izlenimler bırakan destinasyonlar / ülkeler tanıtım ve pazarlama açısından bir avantaja; kötü izlenimler bırakan destinasyonlar / ülkeler de tanıtım ve pazarlama açısından bir dezavantaja sahip olmaktadır. Sağlık turizminde ön plana çıkmak isteyen destinasyonların ya da ülkelerin öncelikle bu kapsamda tanıtım - pazarlama çalışmalarını etkin kullanması, teknolojilerini geliştirmesi ve nitelikli iş gücünü oluşturması / artırması gerekmektedir.

Sağlık turizminin alt alanlarından olan medikal turizm, sağlık turistlerinin ilgilerini çebedecek yüksek bir potansiyele sahiptir. Sağlık turistlerine medikal turizm kapsamında pek çok hizmet sunulmaktadır. Medikal turizm uygulamaları, sağlık turistlerinin istek ve gereksinimlerinin karşılanması, memnuniyet ve sadakatlerinin kazanılması bakımından son derece önem arz etmektedir. Özellikle sağlık turistlerinin sağlıklarını korumaları ve hem fiziki hem de ruhsal yönlerden kendilerini iyi



hissetmeleri açısından medikal turizm uygulamaları önem taşımaktadır. Dünya üzerinde pek çok ülke farklı medikal turizm uygulamaları alanında uzmanlaşmaktadır. Medikal turizm alanında gerçekleştirilen yenilik ve gelişmelerin yakından takip edilmesi, medikal turizm ile ilgilenen ülkelere önemli bir fayda sağlamaktadır. Sağlık ürün ve hizmetlerinin, sağlık turistlerinin memnuniyetlerini en iyi derecede yerine getirecek bir biçimde sunulması gerekmektedir.

Sonuç olarak; sağlık turizmi kapsamında medikal turizm alanında pek çok sağlık uygulamasının ön plana çıktığı görülmektedir. Sağlık turistlerinin, sağlık ürün ve hizmetleri tercihlerini de pek çok etkenin olumlu / olumsuz olarak etkilediği ortaya çıkmaktadır.

Bu derleme türünde olan çalışmanın sonunda verilmek istenen ve önemli olarak görülen öneriler şöyledir:

- Ülkelerin sağlık ve sağlık turizmi konularındaki gelişmeleri yakından takip etmesi gerekmektedir.
- Sağlık turizmi konusunda belli zaman aralıklarında sağlık çalışanlarına ve turizm çalışanlarına bilgilendirmeler yapılabilir.
- Sağlık turizmi pazarından daha çok ekonomik gelir elde etmek isteyen ülkeler alt yapı ve üst yapılarını geliştirebilir ve zenginleştirebilir.
- Sağlık turistlerinin sağlık turizmüne katılımını artırmak için çeşitli kampanya ve promosyonlar oluşturulabilir / artırılabilir.
- Sağlık turizminin tanıtımı etkileyici olmalıdır. Bu tanıtımın etkili, dikkat çekici ve akılda kalıcı olması önemlidir.
- Sağlık turizmi tanıtımı, profesyonellerden destek alınarak yapılmalıdır.
- Sağlık turizmi plan ve politikalarının geliştirilmesine yönelik teorik ve uygulama çalışmalarının sayı ve kalitelerinin artırılması önem arz etmektedir.
- Sağlık ürün ve hizmetlerinin fiyatlarında indirim yapılması, sağlık turistlerinin seçim kararlarını olumlu yönde etkileyebilir.
- "Sağlık teknolojilerinin geçmişi, bugünü ve geleceği: sağlık turizmi açısından değerlendirmeler" isimli bir çalışma araştırmacılar tarafından yapılabilir.
- Sağlık turizmi kapsamında tanıtım ve pazarlama çalışmaları etkili bir şekilde gerçekleştirilmelidir. Tanıtım ve pazarlama çalışmalarının etkili bir şekilde gerçekleştirilmesi, global bir köy olan dünyadaki bütün insanlara hitap edebilmek açısından oldukça önemlidir.

## KAYNAKÇA

- Abels D. J. ve Kipnis V. (1998). Bioclimatology and balneology in dermatology: a dead sea perspective. *Clinics in Dermatology*, 16 (6), 695-698.
- Akdu, S. A. (2009). Sağlık turizmi kapsamında medikal turizm ve türkiye'deki uygulamalar üzerine bir araştırma; İstanbul ve Ankara örneği. (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Aksoy, C. (2016). Türkiye'de sağlık turizminin durum analizi: İstanbul'daki sağlık yöneticilerine yönelik bir çalışma. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Aksoy, C. ve Yılmaz, S. (2019). Sağlık turistlerinin hastaneleri tercih etme kriterleri: yönetici görüşleri. *Sağlık ve Sosyal Refah Araştırmaları Dergisi*, 1 (2), 27-39. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sarad/issue/46957/574287>.
- Aktepe, C. (2013). Sağlık turizminde yeni fırsatlar ve Türkiye'de yerleşik sağlık işletmelerinin pazarlama çabaları. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 170-188.
- Aslanova, K. (2013). Türkiye'de sağlık turizmi ve sağlık turizmi hukuku. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 3(3), 129-145.
- Bayer, M. Z. (1992). Turizme giriş. İstanbul: İşletme Fakültesi Yayını No:253.
- Baykal, F. (2008). Turizm türlerinde bütünleşme ve termal turizm. 10- 13 Nisan 2008, 7 VII. Ulusal Balneoloji ve Kaplıca Tıbbi Kongresi ve Termal Çamurlar Kursu, Afyon.

- Baynazoğlu, M. E. ve Serce, G. (2014). Sağlık turizmi temelli destinasyon pazarlamasında Türkiye'nin rekabet üstünlüğü. 05-08 Aralık 2013, 14. Ulusal Turizm Kongresi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Turizm Fakültesi, 216-235.
- Bhaidkar, A. ve Goswami, A. (2017). Medical tourism in India and the health policy of the nda government: an overview. *A Peer Reviewed Research Journal*, 22(1), 82-89.
- Binler, A. (2015). Türkiye'nin medikal turizm açısından değerlendirilmesi ve politika önerileri, T.C. Kalkınma Bakanlığı, Yayın No:2839.
- Bookman M. Z. ve Bookman K. R. (2007). *Medical tourism in developing countries*. New York: Palgrave Macmillan.
- Burkett L. (2007). Medical tourism: consers, benefits and the American legal perspective. *The Journal of Legal Medicine*, 28 (2), 223-245.
- Caballero-Danell, S. ve Mugomba, C. (2007). *Medical tourism and its entrepreneurial opportunities - a conceptual framework for entry in to the industry*. (Unpublished Master's Thesis). Göteborg University, School of Business, Economics and Law, Tourism and Hospitality Management Master Thesis, Gothenburg, Sweden.
- Chanda, R. (2001) Trade in health services, Indian council for research on international economic relations, Working Paper No: 70. New Delhi: Indian Council for Research on International Economic Relations.
- Cohen I. G. (2011). Medical tourism, access to health care, and global justice. *Journal of International Law*, 52 (1), 1-55.
- Cohen, E. (2006). Medical tourism in Thailand. 20-26 Kasım, Turk-Kazakh International Tourism Conference: New Perspectives and values in World Tourism and Tourism Management in the Future, Alanya/Antalya, 87-117.
- Connell, J. (2006). Medical tourism: sea, sun, sand and ... surgery. *Tourism Management*, 27 (6), 1093-1100. DOI:10.1016/j.tourman.2005.11.005.
- Connell, J. (2013). Contemporary medical tourism: conceptualisation, culture and commodification. *Tourism Management*, 34, 1-13.
- Çilgınoğlu, H. (2018). Uluslararası sağlık turizminin ekonomik, hukuki ve idari yönden değerlendirilmesi: Türkiye'deki hastaneler üzerinde örnekleme. (Doktora Tezi). Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kastamonu.
- Çınar, F. ve Özkaya, B. (2020). Koronavirüs (COVID-19) pandemisinin medikal turizm faaliyetlerine etkisi. *Sağlık ve Sosyal Refah Araştırmaları Dergisi*, 2 (2), 35-50. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sarad/issue/55492/752886>.
- Demir, D. (2013). Türkiye'de medikal turizmi etkileyen faktörler üzerine bir çalışma. (Yüksek Lisans Tezi). Toros Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.
- Deniz, M. (2016). Türkiye sağlık turizmi ve seçilmiş ülkelerle karşılaştırılması. (Yüksek Lisans Tezi). Atılım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Deniz, N. G. (2019). Türkiye'de medikal turizmin gelişimi ve bazı ülkelerle karşılaştırılması. (Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi, İşletme Enstitüsü, Sakarya.
- Denizli, F. (2020). Medikal turizm kapsamındaki sağlık çalışanlarının memnuniyet ve örgütsel bağlılık düzeyleri: Kayseri örneği. (Yüksek Lisans Tezi). Kayseri Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Kayseri.
- Doğan, O. (2014). Antalya medikal turizm kümesi'nin tanımlanması ve ağ yapılarının incelenmesi. (Yüksek Lisans Tezi). Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Döşkaya, T. (29 Mart 2019). Turizm'de yükselen trend: medikal turizm. Turizm Ajansı, Erişim Adresi: <https://www.turizmajansi.com/haber/turizm-de-yukselen-trend-medikal-turizm-h30711>, Erişim Tarihi: 06.06.2021.
- Ehrbeck, T., Guevara, C. ve Mango, P. D. (2008). Mapping the market for medical travel. *The Mckinsey Quarterly*, 1-11.
- Ekinci, N. (2020). Medikal Turizm. H. Eriş (Ed.) içinde, Sağlık turizmi (s. 63-88). Ankara: İksad Yayınevi.
- Enache, E., Gabor M. R. ve Morozan, C. (2013). Considerations about dental tourism development and its specific marketing in Romania. *Management Strategies Journal*, (23), 420-426.

- Erdur, E. (2013). Kamu hastanelerinin medikal turizm hizmetlerinin değerlendirmesi konusunda bir araştırma. (Yüksek Lisans Tezi). Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Gençay, C. (2007). Sağlık turizmi. M. Bulu ve İ. H. Eraslan (Eds.) içinde, Sürdürülebilir rekabet avantajı elde etmede turizm sektörü (s. 172-180). İstanbul: Kazancı Hukuk Yayımevi.
- Glinos, I. A., Baeten, R., Helble, M., Maarse, H. (2010). A typology of cross-border patient mobility. *Health & Place*, 16 (6), 1145-1155.
- Gökali, S. (2019). Düzce ili medikal turizm sektörünün uluslararası rekabetçilik analizi. (Yüksek Lisans Tezi). Düzce Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Düzce.
- Gönül, E. (2019). Medikal turizm kapsamında Didim'e gelen dental turistler üzerine bir araştırma. (Yüksek Lisans Tezi). Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- Görener, A. (2016). A SWOT-AHP approach for assessment of medical tourism sector in Turkey. *Alphanumeric Journal*, 4 (2), 159-170. DOI: 10.17093/alphanumeric.277740.
- Gülenç, S. (2019). Medikal turizm hizmeti veren hastanelerde sağlık otelciliği hizmetleri ile örgütsel ustalık ilişkisi. (Doktora Tezi). Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Gümüş, F. ve Büyük, Ö. (2008). Sağlık turizminde yeni açılımlar: tıp turizmi. 17-19 Nisan 2008, III. Balıkesir Ulusal Turizm Kongresi, Balıkesir/Türkiye, 433-442.
- Gümüş, M. ve Özgüven, E. (2015). Barış ve turizm ekseninde medikal turizm: çözüm süreci sonrası batman hastanelerinde yabancı hasta akışı. *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 5(2), 1-18.
- Hastürk, O. (2011). Tıbbi turizm amacı ile Ankara'ya gelen hastaların Ankara'yı tercih etme nedenlerinin ve memnuniyet durumlarının belirlenmesi; kamu sağlık kuruluşlarında bir araştırma. (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Herrick, D. M. (2007), Medical tourism: global competition in health care, national center for policy analysis (NCPA) Policy Report No. 304, Dallas, Texas, November.
- Heung, V.C.S., Kucukusta, D. ve Song, H. (2011). Medical tourism development in Hong Kong: an assessment of the barriers. *Tourism Management*, 32, 995-1005.
- Horowitz, M. D. ve Rosensweig, J. A. (2007). Medical tourism - health care in the global economy. *Physician Executive*, 33(6), 24-30.
- hospitalmanager. (27 Ağustos 2018). Medikal turizmde global perspektif. Erişim Adresi: <https://www.hospitalmanager.com.tr/medikal-turizmde-global-perspektif/>, Erişim Tarihi: 06.06.2021.
- Hume, L. F. ve DeMicco, F. J. (2007). Bringing hotels to healthcare: a rx for success. *Journal of Quality Assurance in Hospitality and Tourism*, 8(1), 75-84.
- International Medical Tourism Journal [IMTJ]. (Tarih Belirsiz). [Çevrimiçi]. Erişim Adresi: <https://www.imtj.com/articles/quironsaluds-commitment-toexcellence/>, Erişim Tarihi: 31.03.2019.
- İçöz, O. (2009). Sağlık turizmi kapsamında medikal (tıbbi) turizm ve Türkiye'nin olanakları. *Journal of Yasar University*, 4(14), 2257-2279.
- İldiz, T. (2019). Türkiye'de medikal turizm kapsamında hizmet alan hastaların ve çalışanların karşılaştığı sorunlar: özel bir sağlık kuruluşunda araştırma. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- İnan, H. ve Canoğlu, M. (2016). Türkiye'de medikal turizm kapsamında sağlık kuruluşlarının örgütsel pazarlama etkinliği ile promosyon stratejilerinin incelenmesi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25 (2), 113-126. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/cusosbil/issue/32037/353086>.
- Jones, P. H. (2005). Cancer and tourism. *Annals of Tourism Research*, 32 (1), 70-92.
- Joppe, M. (2011). Health tourism: social welfare through international trade. *Annals of Tourism Research*, 38 (2), 737-739.
- Kantarci, H. B. ve Kurban, A. (2014). The healthcare export and the potential of health tourism in Turkey. *The Business & Management Review*, 5 (1), 416-422.
- Karadeniz Sağlık Turizmi Derneği [KADESAD]. (2021). Sağlık turizmi, Erişim Adresi: <https://kadesad.org/saglik-turizmi/>, Erişim Tarihi: 06.06.2021.

- Karakoç, S. (2017). Küresel dünyada sağlık turizminin önemi ve Türkiye'nin durumu. (Yüksek Lisans Tezi). Nuh Naci Yazgan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Kızılcıkelik, S. (1996). Türkiye'nin sağlık sistemi: bir medikal sosyoloji denemesi. İzmir: Saray Kitabevi.
- Kiremit, A. Ş. (2008). Turizmin gelişiminde bir alternatif olarak medikal turizm: bir sağlık kuruluşunda araştırma. (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Kitapçı, O. C. (2014). Türkiye'de medikal turizm için model önerisi. (Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Klavuz, E. (2018). Medical tourism competition: the case of Turkey. *International Journal of Health Management and Tourism*, 3(1), 42-58.
- Kostak, D. (2007). Turizm hareketleri (Türkiye örneği üzerinden sağlık turizmi). (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kurar, İ. ve Baltacı, F. (2021). Medikal turizm potansiyeli üzerine nitel bir araştırma: Antalya örneği. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 176-199.
- Kurumlu, Y. (2016). Sağlık turizminde otelcilik hizmetleri. (Yüksek Lisans Tezi). Atılım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Lautier, M. (2008). Export of health services from developing countries: the case of Tunisia. *Social Science & Medicine*, 67, 101-110.
- Lunt, N. ve Carrera, P. (2010). Medical tourism: assessing the evidence on treatment abroad. *Maturitas*, 66 (1), 27-32.
- MacStravic, S. R. (1985). Marketing medical care. *Health Marketing Quarterly*, 2 (2-3), 157-170.
- Mazzaschi, A. (2011). Surgeon and safari: producing valuable bodies in johannesburg. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 36 (2), 303-311.
- Meler, M., Ruzic, D. ve Kovacevic, D. (1996). Health service: a part of the tourism product. *Tourism and Hospitality Management*, 2(2), 265-278.
- Momeni, K., Janati, A., Imani, A., Khodayari-Zarnaq, R. (2018). Barriers to the development of medical tourism in east Azerbaijan province, Iran: a qualitative study. *Tourism Management*, 69, 307-316.
- Muzaffar, F. ve Hussain, I. (2007). Medical tourism: are we ready to take the challenge. *Journal of Pakistan Association of Dermatologists*, 17 (4), 215-218.
- Novasans. (2011). Medical tourism in hungary. Erişim Adresi: <http://www.novasans.com/articles/Medical-Tourism-in-Hungary/>, Erişim Tarihi: 15.07.2013.
- Ormond, M. (2020). International medical travel, or medical tourism, in A. Kobayashi (Ed.), *International Encyclopedia of Human Geography*, 2nd Ed., Elsevier, pp. 373-377.
- Öge, S. (2015). Medikal turizmin ekonomik önemi: Erzurum'da bir uygulama. (Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Özalp, G. (2005). Sağlık turizmi. *Hastane Dergisi*, (34), 90-98.
- Özer, Ö. ve Songur, C. (2012). Türkiye'nin dünya sağlık turizmindeki yeri ve ekonomik boyutu. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(7), 69-81.
- Özgül, A. (2014). Türkiye'de sağlık turizmi politikaları üzerine bir değerlendirme. (Yüksek Lisans Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Özkan Demirer, E. (2010). Türkiye'de medikal turizm ve geliştirilmesi: örnek bir araştırma. (Yüksek Lisans Tezi). Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.
- Öztürk, M. ve Bayat, M. (2011). Uluslararası turizm hareketlerinde sağlık turizminin rolü ve kalite çalışmalarının önemi bir literatür çalışması. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(2), 135-156.
- Öztürk, Y. ve Yazıcıoğlu, İ. (2002). Gelişmekte olan ülkeler için alternatif turizm faaliyetleri üzerine teorik bir çalışma. *Gazi Üniversitesi Turizm ve Ticaret Dergisi*, (2), 183-195.
- Perfetto, R. ve Dholakia, N. (2010). Exploring the cultural contradictions of medical tourism. *Consumption Markets & Culture*, 13 (4), 399-417.
- Peršić, M. ve Janković, S. (2012). The assesment of opportunities and assumptions of the Croatian health tourism development. *Journal of Business Management*, 6(2), 88-104.
- Polat, D. (2009). Medikal turizmde tanıtım. *Sağlık Yönetimi ve Eğitimi Dergisi*, 2 (16).

- Polat, M. (2014). Isparta'da turizm altyapısı ve medikal turizmin yapılabirliği. (Yüksek Lisans Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Rahman, A. (2016). Hizmet pazarlama karmasının medikal turizme uyarlanması: Antalya örneği. (Yüksek Lisans Tezi). Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Rokni, L., Avci, T. ve Park, S. H. (2017). Barriers of developing medical tourism in a destination: a case of South Korea. *Iranian Journal of Public Health*, 46(7), 930-937.
- Ross, K. (2001). Health tourism: an overview. HSMAL marketing review, Erişim Adresi: <http://www.hospitalitynet.org/news/4010521.html>, Erişim Tarihi: 04.10.2019.
- Sağlık Bakanlığı. (2012). Sağlık turizminde süreçler ve aracı kuruluşlar araştırma raporu. Erişim Adresi: <http://saglikturizmi.gov.tr/uploads/3058937-saglikturizminde-surecler-ve-araci-kuruluslar-raporu.pdf>, Erişim Tarihi: 30.10.2013.
- Sayın, K. Ş., Yeğınboy, E. Y. ve Yüksel, İ. (2017). Türkiye'de medikal turizm uygulamaları: bir üniversite ve İzmir sağlık serbest bölgesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 32(2), 292-300.
- Sevim, E. (2019). Türkiye'de medikal turizmin SWOT-AAS ile incelenmesi. (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Sobo, E. J. (2009). Medical travel: what it means, why it matters. *Medical Anthropology*, 28 (4), 326-335.
- Solomon, H. (2011). Affective journeys: the emotional structuring of medical tourism in India. *Anthropology & Medicine*, 18 (1), 105-118.
- Speier, R. A. (2011). Health tourism in a Czech health SPA. *Anthropology & Medicine*, 18 (1), 55-66.
- Szabo, A. (2012). Medical tourism and spas in Hungary, Hungarian Tourism Plc.
- Taş, D. (2014). Türkiye'den medikal turizm kapsamında hizmet alan hastaların memnuniyetlerinin belirlenmesi: Ankara ili örneği. (Yüksek Lisans Tezi). Atılım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Tengilimoğlu, D. (2013). Sağlık turizmi. Ankara: Siyasal Kitapevi.
- Tonga, F. ve Bahadır, S. (2019). Medikal turizmin olası ilk kayıtları. 07-10 Mart 2019, IV. Uluslararası Kültür Sempozyumları: Uluslararası Sağlık Toplum ve Kültür Sempozyumu, Amasya-Türkiye, 72-81.
- Tontuş, H. Ö. (2015). Tüm yönleriyle sağlık turizmi. (1. Baskı). Ankara: T.C. Sağlık Bakanlığı.
- Tontuş, H. Ö. (2017). Sağlık turizmi nedir?. SATURK Yayınları, Erişim Adresi: <http://www.saturk.gov.tr/images/pdf/tyst/02.pdf>, Erişim Tarihi: 06.06.2021.
- Tökü, Y. E. (2017). Turizm ve Türkiye'de sağlık turizmi: bir nitel araştırma. (Yüksek Lisans Tezi). Acıbadem Mehmet Ali Aydınlar Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Tunç, A. ve Saç, F. (1998). Genel turizm: gelişimi-geleceği. Ankara: Detay Yayıncılık.
- TÜSİAD-Sağlık Çalışma Grubu. (2009). Türkiye için yeni bir fırsat penceresi: tıp turizmi görüş belgesi. Erişim Adresi: <http://www.tusiad.org/FileArchive/2009.06.11TipTurizmiGorusBelgesi.pdf>, Erişim Tarihi: 02.09.2009.
- United Nations Economic Commission For Latin America and the Caribbean [ECLAC] Washington D.C. (2010). Medical tourism: a survey.
- URL-1, Tarih Belirsiz: <https://hastane.gop.edu.tr/saglikturizmi/SaglikTurizmiNedir.aspx>, Erişim Tarihi: 06.06.2021.
- URL-2, Tarih Belirsiz: <https://medicaltourism.com.tr/WebPage/saglik-turizminde-tanitim-ve-markalasma?language=zh&language=tr>, Erişim Tarihi: 06.06.2021.
- URL-3, 2008: <https://www.medicaltourismmag.com/defining-medical-tourism-another-approach/>, Erişim Tarihi: 04.07.2016.
- Üçpunar, G. (2013). Sağlık hizmetleri pazarlaması, sağlık ve termal turizm. (Yüksek Lisans Tezi). Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Voigt C., Laing J., Wray M., Brown G., Howat G., Weiler B. ve Trembath R. (2011). Health tourism in Australia: supply, demand and opportunities, CRC For Sustainable Tourism Pty, Ltd. Gold Coast, Queensland.



- Whittaker, A. ve Manderson, L. (2010). Patients without borders: understanding medical travel. *Medical Anthropology*, 29 (4), 336-343.
- Yalçın, B. (2013). Antalya ili sağlık turizmi potansiyeli araştırması. (Doktora Tezi). Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Yeşil, S. (2018). Kamu ve özel hastanelerin medikal turizm hizmetlerinin değerlendirilmesi. (Yüksek Lisans Tezi). Trakya Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Edirne.
- Yıldırım, H. H. (2012). Görüşme notları (13.08.2012). Ankara.
- Yirik, Ş. (2014). Sağlık turizmi üzerine Antalya destinasyonunda bir araştırma. (Doktora Tezi). Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Zengingönül, O., Emeç, H., İyilikçi, D.E. ve Bingöl, P. (2012). Sağlık turizmi: istanbul'a yönelik bir değerlendirme. Ekonomistler Platformu Derneği, İstanbul.